CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रको ज्यौतिषभाग

र

त्यसको विवेचना

(पहिलो भाग)

प्रा. नयराज पन्त

सहप्रा. दिनेशराज पन्त

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमालाको प्रथम पुष्प

कालचक्रको ज्यौतिषभाग
र
त्यसको विवेचना

(पहिलो भाग)

सम्पादक–
प्रा. नयराज पन्त
सहप्रा. दिनेशराज पन्त

प्रकाशक–
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशक–

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय

वेलझुण्डी, दाङ

प्रथम संस्करण ५०० प्रति

वि. सं. २०४४ पौष १४ गते (ई. सं. १९८७ डिसेम्वर २९)

मूल्य– [illegible]

मुद्रक–

इन्दु छापाखाना

ललितपुर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समर्पण

अर्कालाई बलैले पददलित गरी
बोल्न रोक्ने मनुष्य
केही हुन्छन्, तिनैको अतिशय हठले
लोकमा ग्रन्थरत्न ।
धेरै धेरै हराए, तर पनि जसले
कष्ट धेरै सहेर
यो जोगाए, तिनैको स्मरणमय बनोस्
दीर्घ मेरो प्रयत्न ।।

— नयराज पन्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चाशदधिकसप्तशत (७५५) मिते वत्सरे बभूव । इत्थं कालचक्रानुसारं भगवतो बुद्धस्य प्रादुर्भावकाल इतोऽष्टाविंशतिशतवत्सरपूर्वो भवति ।

कालचक्रे मुसलमानानां विषय इतस्ततो बहु लिखितं वर्तते । तत्र मुसलमानानां हिजरीसंवत्सरो म्लेच्छसंवत्सरनाम्ना व्यपदिश्यते । द्विषष्ट्यधिकाष्टशत (८६२) मिताद् वैक्रमाब्दात् कालचक्रस्य गणना प्रारभ्यते, अतस्तदनन्तरं तस्य रचना बभूवेति स्फुटीभवति ।

एतादृशैर्विषयैर्विशिष्टस्य कालचक्रतन्त्रस्य ज्यौतिषभागस्य सम्पादनं भवत्विति धिया त्रिभुवनविश्वविद्यालयान्तर्गतस्य संस्कृताध्ययनसंस्थानस्याऽऽयोजनायां कालचक्रस्य ज्यौतिषभागस्य सम्पादनं कारितम् । तत् सम्पादनकार्यं ज्योतिर्विदां वरेण्येनाऽहर्निशं शास्त्रानुसन्धानपरायणेन प्राज्ञेन पण्डितप्रवरेण प्राध्यापकेन श्रीनयराजपन्तमहोदयेन तत्सूनुनाऽनुसन्धानावहितचेतसा सहप्राध्यापकेन श्रीदिनेशराजपन्तमहोदयेन च संभूय कृतम् । सम्पादितं तदेव पुस्तकमधुना प्रकाश्यमानं वर्तते । विमलप्रभाटीकायुतस्य कालचक्रस्य ज्यौतिषभागः, कालचक्रानुसारि गणितम्, कालचक्रस्य ज्यौतिषभागस्य विषये नेपालीभाषायां रचिता निबन्धाश्चाऽस्मिन् पुस्तके वर्तन्ते । कालचक्रतन्त्रे बहवोऽपाणिनीयाः प्रयोगा लभ्यन्ते, तथैव तस्य रचनाशैल्या तदीयो भावोऽपि दुरूहो वर्तत इति श्रीनयराजपन्तमहोदयेन रचितस्य प्रतिसंस्कृतरूपस्य मुद्रणमप्यस्मिन् पुस्तके व्यधायि ।

एतस्मिन् पुस्तके बहुकालपूर्वं संस्कृताध्ययनसंस्थानेन मुद्रणार्थं प्रेषितेऽपि बहुतिथः समयो व्यतीयाय । अधुना तस्य प्रकाशनं महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमालायाः प्रथमपुष्पत्वेन क्रियते । अस्य पुस्तकस्य परीक्षां विद्वांसः करिष्यन्तीत्याशां कुर्वन्नधुना विरमामि । शम्

२०४४ वैक्रमाब्दे सौरेण मार्गमासस्य प्रथमे दिवसे भौमवासरे

— प्रा. डा. हरिदेवमिश्रः
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्योपकुलपतिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयसूची

	पृष्ठ
समर्पण	
प्रकाशकस्य वक्तव्यम्	
प्रस्तावना	अ–ऋ
भूमिका	ॠ–अं
कालचक्रअनुसार बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको काल	क–ख
कालचक्रले उल्लेख गरेको देशको अक्षांश तथा दिनमान	ख–ण
कालचक्रको दिनमान ल्याउने पद्धतिसँग	
वेदाङ्गज्यौतिषको दिनमान ल्याउने पद्धतिको तुलना	ण–श
ग्रहणको विषयमा कालचक्रको विचार	श–ह
कालचक्रनामक बौद्ध तन्त्रग्रन्थको ज्योतिषभाग र	
त्यसको टीका विमलप्रभा	१–५३
ताडपत्रमा लेखिएको कालचक्रानुसारि गणित	५५–७६
ताडपत्रमा लेखिएको कालचक्रानुसारि गणितको चित्र	
१ सौरवर्षको मान	७९–१०३
ग्रहका मन्दोच्च	१०४–१२१
ग्रहका मध्यम गतिको विषयमा	१२२–१८०
कालचक्रको ज्योतिषभागको मूल तथा प्रतिसंस्कृत पाठ	१–५६
यो पुस्तक तयार पार्दा उपयोग गरिएका पुस्तक तथा निबन्धहरू	५७–६२
शुद्धिपत्र	६३–७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रस्तावना

भपञ्जरस्य भ्रमणावलोका-
दाधारशून्या कुरिति प्रतीतिः ।
खस्थं न दृष्टं च गुरु क्षमाऽऽतः
खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ॥७॥

भूमेः समन्ताद् वर्तमानस्य भपञ्जरस्य भ्रमणान्यथानुपपत्त्या निराधारा भूरिति तेषां प्रतीतिरभूत् । तथाऽऽकाशस्थं गुरु वस्तु किमपि न दृष्टम् । अतो भूरधोधो यातीति बौद्धा वदन्ति । यथा नौस्थो नावं गच्छन्तीमपि न वेत्ति तथा भूस्थो जनो न वेत्तीति ।
(सिद्धान्तशिरोमणि भुवनकोश)

[सूर्य, चन्द्रमा, ताराहरू पूर्वमा उदाई पश्चिममा अस्ताई भोलिपल्ट फेरि पूर्वमा उदाउन आइपुग्छन् । यस कारण पृथ्वीको आधार केही छैन भन्ने कुरो सिद्ध हुन्छ । परन्तु गह्रुङ्गो वस्तु आकाशमा अड्न सक्तैन, यो कुरो पनि प्रत्यक्ष छ । यस कारण आकाशमा पृथ्वी तल तल खसिरहेको छ भनी बौद्धहरू भन्छन् । जसरी नाउमा चढी जान लागेको मनुष्यले नाउको गति थाहा पाउँदैन, त्यसै गरी पृथ्वीमा बसेको मनुष्यले पृथ्वीको गति थाहा नपाएको हो भन्ने बौद्धहरूको भनाइ छ ।]

वि. सं. १९९१ मा आफ्नो २१ वर्षको उमेरमा मैले सिद्धान्तशिरोमणि पढेको हुँ । त्यसै वेलादेखि बौद्धहरू ग्रहसंस्थानको विषयमा कस्तो विचार राख्ता रहेछन् भन्ने कुरा मेरो मनमा वारंवार उठ्न लाग्यो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पण्डित सुधाकर द्विवेदीले आफ्नो गणित का इतिहासमा तलका वाक्य लेखेका छन्—

दूसरे देश के लोग कहते हैं कि संस्कृत पाटी में बहुत बीजगणित के प्रश्नों के उत्तर निकालने के लिये एक गणित 'द्वीष्टकर्म' है पर आज तक संस्कृत के जितने पाटीगणित मिले हैं किसी में 'द्वीष्टकर्म' नहीं है। शायद बौद्धों के अंकगणित में हो तो हो।

(वि. सं. १९६७ मा काशीको प्राभाकरी प्रिण्टिङ्ग वर्क्समा छापिएको सुधाकर द्विवेदीको गणित का इतिहास १ भागको १२६ पृ.)

[संस्कृतपाटीगणितमा बीजगणितका विभिन्न प्रश्नको उत्तर निकाल्नको लागि द्वीष्टकर्म नामको रीति छ भनेर अरू देशका मानिस भन्छन्। तर आजसम्म संस्कृतका जति पनि पाटीगणितका पुस्तक पाइएका छन्, तिनमा द्वीष्टकर्म छैन। बौद्धहरूको पाटीगणितमा छ कि ?]

यतावाट बौद्धहरूको गणितको विषयमा पनि मलाई जान्ने इच्छा भयो।

जैनहरूका गणितका पुस्तक प्रकाशित भएका छन्। तिनमध्ये केही मैले देखेको छु, केहीको बारेमा सुनेकोसम्म छु।[१] परन्तु बौद्धहरूको गणितको

---

१. जैनहरूको प्राचीन ज्योतिषशास्त्रको पुस्तक सूर्यप्रज्ञप्तिको केही भागको उद्धरण छापिएको छ। (वि. सं. १९९२ मा मैसूरको राजकीय मुद्रणालयमा मुद्रित शामशास्त्रीद्वारा सम्पादित वेदाङ्गज्योतिषको संस्कृतभागका ५, ७, ८, १३ पृ.)

जैनसम्प्रदायका अनुयायी महावीरले वि. सं. ९१० तिर बनाएको गणितसारसङ्ग्रहनाउँको पुस्तक प्रकाशित भएको छ (वि. सं. २०१४ मा उत्तरप्रदेशको प्रकाशन ब्यूरो सूचनाविभागद्वारा प्रकाशित, शङ्कर वालकृष्ण दीक्षितद्वारा रचित, शिवनाथ झारखण्डीद्वारा अनूदित भारतीय ज्योतिषको ३१७ पृ., वि. सं. २०१३ मा उत्तरप्रदेशको प्रकाशन ब्यूरोद्वारा प्रकाशित, विभूतिभूषण दत्त र अवधेश नारायण सिंहद्वारा रचित, कृपाशंकर शुक्लद्वारा अनूदित हिन्दू गणितशास्त्र का इतिहासको २३४ पृ.)। वि. सं. २०२४ मा देवराज

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुस्तकको विषयमा मैले देख्न सुन्न पाएको थिइनँ। मुसलमानको आक्रमण भारतमा नहुञ्जेल भारतमा बौद्धहरू छ्यापछ्यापती थिए, मुसलमानले बौद्धहरूलाई सखाप पारे भन्ने कुरा पनि मैले त्यस वेला इतिहासका पुस्तकबाट थाहा पाएको थिएँ।

बौद्धका धेरै ग्रन्थ नेपालमा पाइएका छन्। त्यसैबाट बाहिरिया संसारले बौद्धधर्मका महायान र वज्रयानको प्रामाणिक ज्ञान पाएको हो भन्ने कुरा पनि मैले बिस्तारै थाहा पाएँ।

बौद्धका गणितका पुस्तक खोज्नुपर्छ भन्ने विचार मेरो मनमा खेल्न लाग्यो। तर यस विषयमा केही काम गर्न मैले सकिनँ। लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा बुद्धस्तोत्रको एउटा सानो पुस्तकबाहेक बौद्धविषयको अर्को पुस्तक छैन। नेपालका पुस्तकालय नेपालीका लागि बन्द नै थिए।[२]

वैद्य जीवमङ्गल वज्राचार्यसँग रोगीको रूपमा मेरो सम्बन्ध थियो।

पौडेलले मेरो अनुरोधमा काशीको पुस्तकालयबाट मुद्रित गणितसारसङ्ग्रहको मूल भागको प्रतिलिपि (टाइप) गरी पठाइदिए। त्यसको लागि खर्च रु. ५०।– पऱ्यो, सो मैले बुझाएँ। जैन संस्कृति संरक्षक संघ सोलापुरबाट प्रकाशित लक्ष्मीचन्द्र जैनद्वारा सम्पादित हिन्दी अनुवादसहितको गणितसारसंग्रह वि. सं. २०२० मा प्रकाशित भएको रहेछ। सो मैले वि. सं. २०३७ ज्येष्ठमा किनें।

वि. सं. १०९६ तिरका श्रीपतिले गणिततिलकनामक ग्रन्थ बनाएका छन्। जैनसम्प्रदायका अनुयायी सिंहतिलक सूरिले बनाएको टीकासहित गणिततिलक प्रकाशित भएको छ (वि. सं. १९९४ मा बरोदाको ओरिइन्टल इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, हीरालाल कापडियाद्वारा सम्पादित)। त्यस ग्रन्थको उपोद्घातमा सम्पादकले गणितशास्त्रका धेरै जैन आचार्यहरूको विषयमा लेखेका छन्। (५–११ पृ.)

२. विदेशका पण्डितवर्गखातिर खुला रहन्थे सब पुस्तकालय,
स्वदेशका पण्डितवर्गखातिर भने थिए नित्य कपाटसंवृत ॥१२॥

(वि. सं. २०२९ मा काठमाडौंबाट संशोधन–मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा २७ अङ्कमा छापिएको विद्वत्पूजा भन्ने मेरो निबन्ध, सो अङ्कको १३४ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उनै वैद्यका सहायताबाट मैले प्राचीन लिपिका प्रतिलिपि पाएको थिएँ। उनै वैद्यसँग बौद्धहरूको गणितको विषयमा कुरा गरेँ, आजभोलि त्यस्तो चलन छैन भन्ने जवाफ पाएँ।

जीवमङ्गलको स्वर्गवास भएपछि वैद्य दिव्यवज्र वज्राचार्यसँग मेरो सम्बन्ध बढ्दै गयो। दिव्यवज्रसँग पनि मैले बौद्धगणितविषयका पुस्तक हेर्ने इच्छा प्रकट गरेँ। दिव्यवज्रले म खोजुँला भन्नुभयो र कालचक्रको लेखोट पुस्तक ल्याइदिनुभयो। त्यो पुस्तक हेरेँ। कालचक्रमा गणितविषयका कुरा पनि केही रहेछन्। कालचक्रको १ प्रति आफ्नो लागि सार्न लाउने इच्छा मैले गरेँ। दिव्यवज्रले पाटनका पं. रत्नबहादुर वज्राचार्यद्वारा सो पुस्तक सार्न लाइदिनुभयो। सार्ने खर्च रु. ७२।- पर्‍यो, सो मैले बुझाएँ। सोही कालचक्रको पुस्तक मसँग छ। सो पुस्तक मैले वि. सं. २००३ मा सार्न लाएको हुँ।

कालचक्रको सो पुस्तक लिई रानीपोखरीपाठशालामा जान लागेँ। पढाई फुर्सद रहेको समयमा सो हेर्न लागेँ। एक दिन पण्डितमण्डलीमा मेरो हातमा रहेको वासामा बाँधिएको सो पुस्तकको सामान्य चर्चा भयो। श्रीगुरु पण्डितवर सोमनाथ सिग्द्यालले सो पुस्तक लिई केही वेर बाँची सुनाउनुभयो र वज्रयानको प्रामाणिक ग्रन्थ यो हो, हेर्नु बेसै छ भन्नुभयो। अरू पण्डितजीहरू-बाट विशेष कुरा केही भएन। खरीदार बाबुराम आचार्यसँग मैले सो पुस्तकको विषयमा चर्चा गरेँ। अघि आँखा नबिग्रँदै मैले माहिला गुरुज्यूकहाँ यो पुस्तक एकपल्ट वाँचिथेँ भनी उहाँले भन्नुभयो। विशेष कुरो केही आएन। काश्यपसंहिताको गुरुज्यू हेमराज (माहिला गुरुज्यू) ले लेख्नुभएको उपोद्‌घातको १८९ पृष्ठमा (वि. सं. १९९५ मा बम्बईबाट प्रकाशित) बुद्धको निर्वाण भएपछि उनका उपदेशको धेरै थरी भाषामा अनुवाद भयो भन्ने कालचक्रको विमलप्रभाटीकाको उद्धरण दिइएको छ। एकपल्ट हेम-राजसँग मैले कालचक्रको विषयमा चर्चा गरेँ। त्यसमा ज्यौतिषको विषय पनि छ, तिमीले हेर्नु बढिया छ भनी उहाँले भन्नुभयो। यो पुस्तक सार्न लाएको छु भनी मैले भनेँ। म तिमीलाई दिन्थेँ, किन सार्न लायौ त भनी उहाँले भन्नुभयो। विशेष काम केही भएन।

कालचक्रानुसारि गणित भन्ने ताडपत्रमा प्राचीन नेवारी लिपिले लेखिएको पुस्तक हेमराजको पुस्तकालयबाट (नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय १५२ सङ्ख्या) नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा आएको रहेछ। सो पुस्तकको फोटो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट वि. सं. २०३४ मा रु. ४८।– तिरी दिनेशराजले ल्याए। त्यसबाट देवनागरीमा प्रतिलिपि दिनेशराजले गरे।

कालचक्रको ज्यौतिषभागको तथा कालचक्रानुसारि गणितको अनुशीलन गर्दा यो ग्रन्थ ज्यौतिषशास्त्रको सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गर्ने मुख्य उद्देश्य लिई बनेको होइन, किन्तु पुरोहितहरूलाई आफ्नो कर्मकाण्ड चलाउनाका लागि तिथि नक्षत्रहरूको निर्णय गर्न बनेको पुस्तक हो भन्ने देखिन्छ अर्थात् यो पुस्तक पञ्चाङ्ग बनाउन उपयुक्त हुने गरी लेखिएको करणग्रन्थ हो। यसमा उपपत्तिभाग छैन। जसरी भास्वती, सिद्धान्तसारणी आदि प्रचलित ग्रन्थबाट मानिसहरू पञ्चाङ्ग बनाउँछन्, त्यस्तै पञ्चाङ्ग बनाउन बनेको पुस्तक यो हो। परन्तु उपपत्ति नभई गणितको पुस्तक विद्वद्ग्राह्य हुन सक्तैन। यस कारण यसको उपपत्ति हाल्न सकेसम्म परिश्रम गरिएको छ। चलनचलतीमा नरहेको वा आफूले परम्पराबाट हस्तक्रिया सिक्न नपाएको गणितको पुस्तकको उपपत्ति दिनु पनि परिश्रमसाध्य हुन्छ। यस कारण यसमा हामीलाई निकै परिश्रम गर्नुपरेको छ।

मुसलमानधर्म निस्केपछि सो धर्मका अनुयायीहरूले अरू धर्मलाई समूल नष्ट पारी आफ्नो धर्म फैलाउँदै लगे। मुसलमानधर्मको प्रादुर्भाव भएको १८२ वर्षपछिको वर्षलाई आरम्भवर्ष मानी यहाँ गणित उठाइएको छ (प्रथम पटलको २७ श्लोक)। यो ग्रन्थ लेख्नेको मनमा मुसलमानधर्मको आतङ्क परेको छ।

हामीहरूको परम्परामा विशेष गरी धार्मिक परम्परामा नयाँ कुरोलाई मान्यता नदिई पुरानो कुरोलाई मात्र मान्यता दिने प्रवृत्ति प्रायः चलेको छ। त्यही प्रवृत्तिअनुसार यो ग्रन्थ पनि लेखिएको छ। यस कारण घटिसकेका घटनालाई भविष्यत्कालको रूपमा लेख्ने हाम्रा भविष्यपुराणहरूको शैलीमा यो पनि लेखिएको छ (प्रथम पटलको २६ श्लोक)।

कालचक्रको ज्यौतिषभागको विवेचना गरी लेखिएको यस ग्रन्थमा कालचक्रको ज्यौतिषभागको विषयमा विस्तृत रूपमा लेखिएको छ, साथै कालचक्रको ज्यौतिषभागको मूल पाठ, त्यसको विमलप्रभाटीका र कालचक्रानुसारि गणितको मूल पाठ पनि राखिएको छ।

यो सम्पादनकार्य दिनेशराज पन्तको सहायता लिई मैले गरेको हुँ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको सम्पादनको व्यवस्था त्रिभुवनविश्वविद्यालय संस्कृतअध्ययन-संस्थानका तात्कालिक अध्यक्ष पण्डित (हाल बडागुरुज्यू) श्रीअम्बिकाप्रसाद अधिकारीको सहायताले भएको हो र यो पुस्तक प्रेसमा पठाउने काम संस्कृतअध्ययनसंस्थानका तात्कालिक अध्यक्ष पण्डित श्रीतोयनाथ पाण्डेयको सहायताले भएको हो।

प्रेसमा गएको धेरै कालसम्म पनि पुस्तकप्रकाशन अघि बढ्न नसकेकोले कालचक्रको ज्यौतिषभागको मूल पाठ र त्यसको विमलप्रभा टीका, कालचक्रानुसारि गणितको मूल पाठ, १ सौरवर्षको मान, ग्रहका मन्दोच्च, ग्रहका मध्यम गतिको विषयमा तुलनात्मक ढङ्गले कालचक्रको उपपत्तिमय यो पहिलो भाग अहिले प्रकाश गरिएको छ, साथै कालचक्रानुसारि गणितको चित्र पनि छापिएको छ। अरू अंश दोस्रो भागको रूपमा प्रकाशित गरिनेछन्।

कालचक्र कुन किसिमको ग्रन्थ हो, त्यसका रचयिताको आधार के थियो भन्ने कुरा यस ग्रन्थमा परेका माथि उल्लेख गरिएका भाग हेरे गणितज्ञ विद्वान्हरू बुझ्न सक्छन्। तर गणितज्ञहरूका लागि सो विषय उपयुक्त भए तापनि गणितमा विशेष रुचि नभएका जिज्ञासुहरूलाई ती विषय विशेष उपयुक्त हुँदैनन्। यस कारण कालचक्रअनुसार बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको काल, कालचक्रले उल्लेख गरेको देशको अक्षांश तथा दिनमान, कालचक्रको दिनमान ल्याउने पद्धतिसँग वेदाङ्गज्यौतिषको दिनमान ल्याउने पद्धतिको तुलना, ग्रहणको विषयमा कालचक्रको विचारनामक चार निबन्ध पनि यहाँ हालिएका छन्। यी निबन्धलाई जिज्ञासुहरूले गढेर पढिदिए भने कालचक्रको ज्यौतिषभागको वास्तव रूपको केही झलक उनीहरूको मनमा चढ्न सक्नेछ भन्ने मलाई आशा छ।

कालचक्रको ज्यौतिषभागको विषयमा विद्वान्हरूले सोपपत्तिक ग्रन्थ लेखेको मलाई थाहा छैन। कालचक्रको ज्यौतिषभागको उपपत्ति प्रकाश गर्न नै मैले यस काममा हात हालेको हुँ। यसै कारणले कालचक्रको रीतिको विभिन्न ग्रन्थका रीतिसँग तुलना गरी ग्रन्थ तयार गरिएको छ। कालचक्रको संस्कृत व्याकरणका नियमसँग राम्रो मिल्दैन। व्याकरणले नै संस्कृत भाषाको वास्तव अर्थको परम्परा रक्षा गर्न सक्छ भन्ने भास्करको विचारले म अत्यन्त प्रभावित भएको छु। यस कुरालाई मैले धेरै ठाउँमा लेखिसकेको छु। यस कारण कालचक्रको ज्यौतिषभागका श्लोकका मैले प्रतिसंस्कृत रूपका श्लोक बनाएको छु। ती श्लोक यहाँ प्रकाश गरिएका छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो पुस्तक अहिले महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयका उपकुलपति प्रा. डा. श्रीहरिदेव मिश्र, शिक्षाध्यक्ष प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्याय र कुलसचिव श्रीकेशव 'दीपक' शर्माको सहायताबाट प्रकाश हुन लागेको छ।

प्रूफ पढ्ने काम र अरू विषयको सल्लाह दिने काम महेशराज पन्तबाट भएको छ।

यो पुस्तक छाप्ने काममा चाख मानी उपप्रा. श्रीसामनाथ पौडेलले सहयोग गरिदिएका छन्, प्रूफ पढ्ने काममा अलिकता सहयोग श्रीमनोज राजोपाध्याय तथा मीमांसा पन्तबाट भएको छ।

यस पुस्तकको प्रकाशनमा सहायता गर्ने माथि नाम परेका सबैलाई धन्यवाद छ।

थालेको पनि वर्ष चालिस तथा भो एक संपूरित,
थोरै काम भयो, बित्यो वय निकै, अैले छु चौहत्तर।
पाटी वीज र गोल बौद्धहरूका बुझ्ने हुँदा चाहना
धेरै चिन्तन औ कडा श्रम गरी गर्दैछु यो साधना ॥१॥
ठूला दर्शनशास्त्रको विषयमा क्यै छैन मेरो गति,
योगाभ्यास म गर्न सक्तिनँ, त्यहाँ क्यै छैन मेरो गति।
छन् धेरै थर तन्त्रशास्त्र, तिनमा क्यै छैन मेरो गति,
केही संस्कृत बुझ्छु औ गणितमा केही छ मेरो गति ॥२॥
तस्मात् सौगत तन्त्रको गणितको यो भाग मैले लिएँ,
त्यल्लाई उपपत्तिको निकषमा घोट्तै परीक्षा गरें।
मेरो काम खुला छ, छैन त्यसमा केही लुकेको कुरो,
होलान् विज्ञ विवेकभाजन कुनै बुझ्ने सबै यो कुरो ॥३॥

वि. सं. २०४४ कार्तिक १ गते आदित्यवार —नयराज पन्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमिका

कालचक्रतन्त्रमा जम्मा ५ पटल छन् । ती ५ पटलमा विभिन्न विषय छन् । पाँच पटलमध्ये पहिलो पटलको २६ श्लोकदेखि ८९ श्लोकसम्मको भाग विमलप्रभा टीकासहित यस ग्रन्थमा प्रकाशित गरिएको छ । यसरी जम्मा ६४ श्लोकलाई हामीले ज्यौतिषभागको रूपमा यहाँ लिएका छौँ । यीबाहेक कालचक्रमा अन्यत्र पनि ज्यौतिषसम्बन्धी कुरा फाट्टफुट्ट रूपमा आएका छन् ।

यस पुस्तकमा छापिएको कालचक्र र विमलप्रभाको पाठ तयार गर्दा तल उल्लिखित हस्तलिखित पुस्तकको उपयोग गरिएको छ ।

(१) वि. सं. २०२८ मा नयाँ दिल्लीबाट इन्टरनेशनल एकेडेमी अफ इन्डियन कल्चरद्वारा प्रकाशित लोकेशचन्द्रको स्यान्स्क्रिट् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् फ्रम् टिबेट् (भोटबाट ल्याइएका संस्कृतका लेखोट ग्रन्थ) मा चित्र छापिएको मैथिली लिपिले वि. सं. १३२० मा सारिएको कालचक्र । यो पुस्तक वैद्य श्रीदिव्यवज्र वज्राचार्यको सौजन्यले हेर्न पाइएको हो ।

(२) वीरपुस्तकालय चौथो १९ सङ्ख्यामा रहेको ताडपत्रमा मैथिली लिपिले वि. सं. १४७६ मा सारिएको कालचक्र ।

(३) केम्ब्रिजविश्वविद्यालयको पुस्तकालयको १३६४ सङ्ख्यामा रहेको ताडपत्रमा मैथिली लिपिले लेखिएको कालचक्र । पश्चिम जर्मनीको बोन-विश्वविद्यालयको संस्कृतविभागमा रहेको यसको प्रतिलिपिबाट गरिएको फोटोकपी श्रीमहेशराज पन्तले वि. सं. २०३७ ज्येष्ठमा पठाइदिनुभएको हो ।

(४) वीरपुस्तकालय पहिलो १५७ सङ्ख्यामा रहेको ताडपत्रमा नेवारी लिपिले लेखिएको विमलप्रभा टीका ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(५) नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय २४० सङ्ख्यामा रहेको ताड-पत्रमा नेवारी लिपिले लेखिएको विमलप्रभा टीका।

(६) नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय २४१ सङ्ख्यामा रहेको पाको कागतमा देवनागरी लिपिले लेखिएको विमलप्रभा टीका।

(७) वीरपुस्तकालय तेस्रो २९२ सङ्ख्यामा रहेको पाको कागतमा देवनागरी लिपिले लेखिएको कालचक्र।

(८) वीरपुस्तकालय तेस्रो ६०२ सङ्ख्यामा रहेको पाको कागतमा वि. सं. १९५५ मा सारिएको कालचक्र।

(९) वि. सं. २००३ मा पिताजी श्रीनयराज पन्तले सार्न लगाउनुभएको देवनागरी लिपिले पाको कागतमा लेखिएको विमलप्रभा टीका-सहितको कालचक्र।

यी हस्तलिखित ग्रन्थको साथै वि. सं. २०२३ मा नयाँ दिल्लीबाट इन्टरनेशनल एकेडेमी अफ इन्डियन कल्चरद्वारा प्रकाशित रघुवीर र लोकेश-चन्द्रद्वारा सम्पादित कालचक्रतन्त्र यान्ड् अदअर् टेक्स्ट्स् (कालचक्रतन्त्र र अरू हस्तलिखित ग्रन्थ) मा देवनागरी लिपिले छापिएको कालचक्रको मूल भाग र वि. सं. २०४१ मा कलकत्ताबाट एसियाटिक सोसाइटीद्वारा प्रकाशित विश्वनाथ बनर्जीद्वारा सम्पादित श्री कालचक्रतन्त्रराजम् भोटानुवादमातृकोपसंस्कृतम् (भोटे भाषाको अनुवादको पाठसहितको श्रीकालचक्रतन्त्रराज) को उपयोग पनि पाठनिर्धारण गर्दा गरिएको छ। यसमध्ये पहिलो पुस्तक वैद्य श्रीदिव्यवज्र वज्राचार्यको सौजन्यले र दोस्रो पुस्तक श्रीमहेशराज पन्तको सौजन्यले हेर्न पाइएको हो। यी दुवै पुस्तकका सम्पादकहरूले कालचक्रको भाव राम्रो नबुझी ग्रन्थ सम्पादन गरेकाले कालचक्रको पाठ शुद्ध रूपमा बाहिर आउन सकेको छैन भन्नुपर्दा दुःख लागेको छ।

यसै प्रसङ्गमा प्रा. जगन्नाथ उपाध्यायद्वारा विमलप्रभा टीकासहितको कालचक्रको प्रकाशन भएको छ भन्ने सुनिएकोले सो पुस्तक हेर्न खोज्दा काठमाडौँका पुस्तकपसलमा सो उपलब्ध हुन सकेन। वि. सं. २०४३ फाल्गुनमा दक्षिण भारतबाट काठमाडौँ फर्कँदा काशीको बाटो गरी फर्कें र वि. सं. २०४३ फाल्गुन २३ गते सारनाथ काशीमा रहेको केन्द्रीय उच्च तिब्बती–शिक्षा-संस्थानमा गई सो पुस्तक किनें। विमलप्रभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

टीकासहितको कालचक्रको द्वितीय पटलसम्मको अंश पहिलो भागको रूपमा यही साल छापिएको रहेछ। सो पुस्तक पढ्दा यस पुस्तकका सम्पादक-लाई कालचक्रको भाव नचढेको कुरा पाइलापाइलामा देखिन्छ।

सो पुस्तकको भूमिकामा सम्पादक श्रीजगन्नाथ उपाध्यायद्वारा यस्तो लेखिएको छ–

इतिहासदिशा चाप्येतस्योद्गमकालनिर्धारणं नैवातिदुष्करम् यतो हि कालचक्रतन्त्रमूले टीकायां चानेकानि साक्षिभूतानि वृत्तानि लिखितान्युपलभ्यन्ते, यद्वशात् कालनिर्धारणं सुशकम्। उपवर्णितं मूले टीकायां च इस्लामधर्मस्य प्रवर्तनम्, मुस्लिमयवनानां चार्यदेशे साक्षाद् दृष्टमिवाक्रमणम्, अविलम्बविगतमिव वा। तथा हि–

आद्याब्दात् षट्शताब्दैः प्रकटयशनृपः शम्भलाख्येऽभविष्यत्,
तस्मान्नागैः शताब्दैः खलु मखविषये म्लेच्छधर्मप्रवृत्तिः।
तस्मिन् काले धरण्यां स्फुटलघुकरणं मानवैर्वेदितव्यम्,
सिद्धान्तानां विनाशः सकलभुवितले कालयोगेऽभविष्यत्॥ (पृ. ७७)

कालचक्रतन्त्रस्य एतच्छ्लोकानुरोधेन तट्टीकानुरोधेन च आद्याब्दो भगवतो बुद्धस्य धर्मदेशनाकालः, तस्मात् षट्शताब्द्यनन्तरं सीतानद्युत्तरे शम्भलाख्ये देशे महायशा मञ्जुश्रीः प्रकटो भविष्यति। तस्माद् अष्टशताब्द्यनन्तरे 'मख' इति नाम्ना वर्तमाने काले 'मक्का' इति ख्याते प्रदेशे म्लेच्छधर्मस्य इस्लामधर्मस्य प्रवर्तनं स्यात्। तस्मिन् काले ज्यौतिषसिद्धान्तानां ब्रह्म–सौर–यवनक–रोमकाणां चतुर्णामपि विनाशो भविष्यति। तस्मिंश्च काले बौद्धेतरतीर्थिकानां सिद्धान्ता निःशेषतां गमिष्यन्ति। किन्तु कालचक्रतन्त्रवशाद् बौद्धसिद्धान्तस्य विनाशो न स्यात्। तस्मिन् काले स्फुटलघुकरणं मानवैर्वेदितव्यम् इति तत्रोल्लिखितम्। स्फुटलघुकरणं स्फुटं कुर्वताऽग्रे ज्योतिषे प्रतिषष्टिसंवत्सरं नवं नवं ध्रुवकं विधीयमानं भवति, तद्वशाच्च कालगणनां विधाय को हि म्लेच्छकाल इति निश्चेतुं पार्यते। उक्तं च तत्रैव -

वह्नौ खेऽब्धौ त्रिमिश्रं प्रभवमुखगतं म्लेच्छवर्षं प्रसिद्धम्
ऊनं म्लेच्छेन्द्रवर्षं करफणिशशिना शेषमर्काहतं च।

इत्यादिना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्थं बुद्धस्य प्रवर्तनकालात् षट्शतवर्षपश्चाद् मञ्जुश्रीकालः। तदानीं करणे ध्रुवः, तस्मादष्टशतवर्षपश्चाद् म्लेच्छकालः, तस्माद् द्व्यशीत्यधिकशतेन (१८२) हीनोऽजकल्कीकालः। अनेन च अजेन लघुकरणं विशोधितम्। इत्थं करफणिशशिना (१८२) शेषम् अर्का (१२)-हतं स्यात्, अथ च चैत्रादिमासैः अधरयुग (४)-हतम्। खाग्निचन्द्रै (१३०)-विभक्तं सद् लब्धं भूमिप्रविष्टं मासपिण्डं त्रिंशत्तिथिगणितार्थं भवति। म्लेच्छवर्षस्फुटीकरणार्थम् अन्यदप्येकं हस्तलिखितपुस्तकं लभ्यते कालचक्रानुसारिगणितमिति नाम्ना। एकमात्रं समुपलब्धायां [तस्यां प्रतौ को हि म्लेच्छकाल इति लिखितम्। तस्य प्रथमपत्रम् अनेकशश्छिन्नं वर्तते, तथापि महत्त्वाधायकः कश्चित् संकेतो लभ्यते। उट्टङ्कितं च तत्र 'शकाब्दः १०९१ म्लेच्छवर्षं........ शुद्धवर्षं ३६४ अशुद्धमासगणं ४३६८ शुद्धमासगण ४५०२ इत्यादि। उपरि समुद्धृतं 'वह्नौ खेऽब्धावि'ति श्लोकं स्पष्टीकुर्वति कालचक्रानुसारिगणितग्रन्थे योगभागादिप्रकारः प्रदर्शितः, तदनुरोधेन म्लेच्छवर्ष–विक्रमीय–संवत्सरयोरन्तरं ६८० वर्षं पर्यवस्यति। ज्ञायते च विक्रमीय ६७९ श्रावणे हिजरीसंवत्सरः प्रारभ्यते। इत्थमनायासेनावबोद्धुं शक्यते यद् वर्षद्वयस्यान्तरेण हिजरीसंवत्सरप्रारम्भकाल एव कालचक्रविमलप्रभोक्तो म्लेच्छकालः।[1]

(पुरोवाक् १३–१४ पृ.)

[इतिहासको बाटोबाट पनि यसको उत्पत्तिकालको निर्धारण गर्नु त्यति गाह्रो छैन। किनभने कालचक्रतन्त्रको मूल र टीकामा धेरै प्रमाणरूपका कुरा लेखिएका पाइन्छन्, जसको आधारमा कालनिर्धारण गर्न सजिलो छ। मूल र टीकामा पनि इस्लामधर्मको प्रारम्भ, मुसलमानहरूको आर्यदेशमा आक्रमण भएको साक्षात् देखेको वा भरखरै भएको सुनेको झैं वर्णन गरिएको छ। जस्तै–

आद्याब्दात् षट्शताब्दैः प्रकटयशनृपः शम्भलाख्येऽभविष्यत्,
तस्मान्नागैः शताब्दैः खलु मखविषये म्लेच्छधर्मप्रवृत्तिः।
तस्मिन् काले धरण्यां स्फुटलघुकरणं मानवैर्वेदितव्यम्,
सिद्धान्तानां विनाशः सकलभुवितले कालयोगेऽभविष्यत्॥ (७७ पृ.)

---

१. यही भाव सोही पुस्तकको अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको प्रिफेस् (भूमिका) का २२–२३ पृष्ठमा पनि छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रतन्त्रको यस श्लोकअनुसार र त्यसको टीकाअनुसार पनि आद्याब्द भनेको भगवान् बुद्धले धर्मप्रवर्तन गरेको काल हो, त्यसको ६०० वर्षपछि सीतानदीको उत्तरमा रहेको शम्भलदेशमा ठूलो कीर्ति भएका मञ्जुश्री प्रकट हुनुहुनेछ। त्यसको ८०० वर्षपछि मख नामको आजकाल मक्का भनी प्रसिद्ध प्रदेशमा म्लेच्छधर्म इस्लामधर्मको प्रचलन हुनेछ। त्यस वेला ब्रह्म, सौर, यवनक, रोमक यी चारवटै ज्यौतिषसिद्धान्तको नाश हुनेछ। त्यस वेला बौद्धबाहेकका अरू आचार्यहरूका सिद्धान्तहरू नाश हुनेछन्। परन्तु कालचक्रतन्त्र भएको हुनाले बौद्धसिद्धान्तको नाश हुनेछैन। त्यस वेला स्पष्ट लघुकरण मानिसहरूले पढ्नुपर्नेछ भनेर त्यहाँ लेखिएको छ। स्फुटलघुकरणलाई स्पष्ट गर्दै ज्यौतिषमा साठी साठी वर्षमा नयाँ नयाँ ध्रुव गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसबाट कालगणना गरेर म्लेच्छकाल कुन हो भनी निर्णय गर्न सकिन्छ। त्यहीँ भनिएको पनि छ–

वह्नौ खेऽब्धौ विमिश्रं प्रभवमुखगतं म्लेच्छवर्षं प्रसिद्धम्
ऊनं म्लेच्छेन्द्रवर्षं करफणिशशिना शेषमर्काहतं च।

इत्यादि

यसरी बुद्धले धर्मप्रवर्तन गर्न लागेको कालदेखि ६०० वर्षपछि मञ्जुश्रीकाल। त्यस वेला करणमा ध्रुव, त्यसको ८०० वर्षपछि म्लेच्छकाल, त्यसबाट १८२ वर्ष घटायो भने अजकल्कीकाल। यिनै अजले लघुकरण संशोधन गरे। यसरी १८२ घटाएपछिको शेषलाई १२ ले गुन्नू, गुणनफलमा चैत्रादि गतमास जोड्नू, योगफललाई दुइ ठाउँमा राखी तल्लोलाई ४ ले गुनी १३० ले भाग लिनू, लब्धिलाई माथि जोड्नू, योगफल मासपिण्ड हुन्छ। गणितमा १ महीनामा ३० तिथि हुन्छन्। म्लेच्छवर्षलाई निश्चय गर्नाको लागि अर्को पनि एउटा कालचक्रानुसारि गणित नाउँको हस्तलिखित पुस्तक पाइएको छ। त्यसको एउटा मात्र प्रति पाइएको छ, त्यसमा म्लेच्छकाल भनेको कुन हो भन्ने कुरा लेखिएको छ। त्यसको पहिलो पत्र धेरैतिरबाट च्यातिएको छ, तैपनि महत्त्वपूर्ण कुनै सङ्केत पाइन्छ। त्यहाँ लेखिएको छ– 'शकाब्दः १०६१ म्लेच्छवर्षं... शुद्धवर्षं ३६४ अशुद्धमासगण ४३६८ शुद्धमासगण ४५०२ इत्यादि। माथि उद्धृत गरिएको "वह्नौ खेब्धौ" भन्ने श्लोकलाई स्पष्ट गर्दै कालचक्रानुसारि गणितमा जोड भागाहार आदि प्रकार देखाइएको छ, त्यसबाट म्लेच्छवर्ष र विक्रमसंवत्को अन्तर ६८० वर्ष आउँछ। वि. सं. ६७९ श्रावणमा हिजरीसंवत् चल्यो भन्ने कुरा प्रख्यात छ। २ वर्षको अन्तर परेको हिजरीसंवत्को

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रारम्भकाल नै कालचक्र र विमलप्रभामा भनिएको म्लेच्छकालको प्रारम्भ नै हो भनेर सजिलैसँग बुझ्न सकिन्छ ।]

आफैँले अन्वेषण गरेर यी कुरा पत्ता लाएको जस्तो गरी श्रीजगन्नाथ उपाध्यायले कसैको उल्लेख यहाँ गर्नुभएको छैन, तर यी कुरा सो पुस्तक प्रकाशित हुनुभन्दा ८,९ वर्षअगाडि नै प्रकाशित भइसकेका हुन् ।

वि. सं. २०३५ मा त्रिभुवनविश्वविद्यालय संस्कृतअध्ययनसंस्थान वाल्मीकिविद्यापीठद्वारा प्रकाशित मर्यादा १४ अङ्कका ३३–३६ पृष्ठमा नयराज पन्त र दिनेशराज पन्तको कालचक्रअनुसार बुद्धले धर्म प्रचार गर्न थालेको काल भन्ने निबन्ध छापिएको छ । सो निबन्धको सारांश यही पुस्तकका क–ख पृष्ठमा छापिएको छ । यसै गरी वि. सं. २०३६ मा श्री ५ को सरकार लुम्बिनीविकाससमितिद्वारा प्रकाशित दिनेशराज पन्तको भगवान् बुद्धको समय-सम्बन्धी परम्परामा थप कुरा भन्ने पुस्तिकामा मर्यादामा परेका कुरा पनि हाली थप यस्तो लेखिएको छ–

वि. सं. ६७९ श्रावणदेखि हिजरीसंवत् चलेको हो । यही हिजरीसंवत्लाई नै कालचक्रकारले म्लेच्छवर्ष मानेको देखिन्छ । हिजरीसंवत्को प्रारम्भवर्ष र कालचक्रले मानेको म्लेच्छवर्षको प्रारम्भवर्षमा २ वर्षको अन्तर पर्न गएको छ । मखविषये लेखेर कालचक्रकारले मक्कालाई बुझाएको देखिन्छ । कालचक्रको प्रथमपटलको ८९ श्लोकको विमलप्रभाटीकामा

तस्मिन् काले देवानां दानवानां म्लेच्छानां क्षितितलनिलये बागदायां नगर्यां रौद्रयुद्धं भविष्यति ।

[त्यस वेला देवताहरूको र दानव अर्थात् म्लेच्छहरूको पृथ्वीको बागदानगरमा ठूलो लडाइँ हुनेछ ।]

भनी लेखिएको छ । यहाँ उल्लिखित बागदानगर बगदाद हो भन्ने देखिन्छ । यस कारण कालचक्रकार मुसलमानहरूसँग राम्रो सँग परिचित थिए भन्ने देखिन्छ ।

यी त केही उदाहरण मात्र हुन् । कालचक्रमा यस्ता उल्लेख अन्यत्र पनि पाइन्छन् । यस कारण हिजरीसंवत् र म्लेच्छवर्ष भनेको एउटै चीज हो भन्ने देखिन्छ । यसमा २ वर्षको फरकचाहिँ किन देखिन आयो, यो अन्वेषण गर्नुपर्ने विषय बनेको छ ।

(सो पुस्तिकाका ८–९ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जगन्नाथ उपाध्यायद्वारा अनुसन्धान गरी पत्ता लाइएका कुरा यी नभई पहिले नै हामीले अनुसन्धान गरी प्रकाश गरिसकेका कुरा यी हुन् भनी विज्ञ पाठकहरू माथिका कुराबाट बुझ्न सक्नुहुन्छ। श्रीजगन्नाथ उपाध्याय काठमाडौँ आउनुहुँदा माथि नाउँ परेका दुवै लेख मैले उहाँलाई दिएको कुरा यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ।

माथि उल्लिखित कुरा र कालचक्रको यस सम्पादनको विषयमा नीरक्षीरविवेकी विद्वान्हरूबाट यथार्थ परीक्षा हुने नै छ भन्ने आशा राख्दै अहिलेलाई कलम यहीँ रोक्ने अनुमति चाहन्छु।

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽऽपि वा ॥१०॥

(कालिदास–रघुवंश १ सर्ग)

[त्यसलाई असल र खराब छुट्ट्याउन सक्ने सज्जनहरूले परीक्षा गरून्। सुनको चोखोपन र मिसावटपन पनि आगोमै हाल्दा थाहा पाइन्छ।]

वि. सं. २०४४ कार्तिक १ गते आदित्यवार — **दिनेशराज पन्त**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रअनुसार बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको काल

कालचक्रको २६ श्लोकको २ पाउ र त्यस्को विमलप्रभा यही पुस्तकको ४ पृष्ठमा परिसकेको छ। त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ–

बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको ६०० वर्षपछि शम्भलदेशमा ठूलो कीर्ति भएका मञ्जुश्री प्रकट हुनुहुनेछ। त्यसको ८००• वर्षपछि मखदेशमा म्लेच्छधर्म चल्ने छ। शीतानदीको दक्षिणपट्टि रहेको, करोडौं गाउँ भएको मखदेशमा म्लेच्छहरूका आचार्यको आसुर धर्म चल्नेछ।

बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको ६०० वर्षपछि शम्भलदेशमा मञ्जुश्रीको प्रादुर्भाव हुनेछ, मञ्जुश्रीको प्रादुर्भाव भएको ८०० वर्षपछि मखदेशमा म्लेच्छधर्मको उत्पत्ति हुनेछ भनी यहाँ लेखिएको छ।

कालचक्रको २७ श्लोकको ३ पाउ र त्यसको विमलप्रभा यही पुस्तकका ४–५ पृष्ठमा परिसकेको छ। त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ-

बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको ६०० वर्ष बितेपछि मञ्जुश्रीकाल हुन्छ। त्यो नै करणमा ध्रुव हुन्छ। मञ्जुश्रीकालदेखि ८०० वर्ष बितेपछि म्लेच्छकाल हुन्छ। म्लेच्छकालदेखि १८२ वर्ष बितेपछि अजकल्कीकाल हुन्छ। जुन अजले लघुकरण बनाए, त्यो काल नै करणमा आएको ध्रुव हुन्छ। म्लेच्छवर्षबाट १८२वर्ष घटायो भने शम्भलदेशमा अजकल्कीकाल आउँछ। त्यो नै लघुकरणमा वर्षगण हुन्छ। वर्षगणलाई १२ ले गुनी गुणनफलमा चैत्रादि गतमहीना जोड्नू। योगफल सौरमासगण हुन्छ। सौरमासगणलाई ४ ले गुनी १३० ले भाग लिनू। लब्धि अधिमास हुन्छ। सौरमासगणमा अधिमास जोड्नू। योग चान्द्रमासगण हुन्छ। ३२½ सौरमासमा १ अधिमास पर्छ। २ अमावास्याको बीचमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[१ चान्द्रमासभित्र] सङ्क्रान्ति नपरेकोले यसो भएको हो। ३२$\frac{१}{३}$ ले भाग लिन अप्ठेरो पर्छ। त्यसकारण ३२$\frac{१}{३}$ लाई ४ ले गुन्यो भने भाग लिन सजिलो पर्छ। भाजकलाई ४ ले गुन्यो भने भाज्यलाई पनि ४ ले गुन्नुपर्छ। चतुर्गुणित भाजक र भाज्यबाट उही लब्धि आउँछ। लब्धि अधिमास हुन्छ। अधिमास सौरमासगणमा जोड्यो भने चान्द्रमासगण हुन्छ। ३० तिथीको १ महीना मानेकोले यसो गर्नु परेको हो।

म्लेच्छवर्षबाट १८२ घटाउनू, वर्षगण हुन्छ, वर्षगणलाई १२ ले गुन्नू, गुणनफलमा चैत्रादि गत महीना जोड्नू, सौरमासगण हुन्छ, सौरमासगणलाई २ ठाउँमा राख्नू, पछिल्लो सौरमासगणलाई ४ ले गुनी १३० ले भाग लिनू, लब्धि अधिकमास हुन्छ, सौरमासगणमा अधिकमास जोड्नू, चान्द्रमासगण हुन्छ भनी यहाँ लेखिएको छ।

राष्ट्रिय पुस्तकालय १५२ सङ्ख्याको कालचक्रानुसारिगणितोक १ क पत्रमा **शकाब्द १०९१...शुद्धवर्ष ३६४ अशुद्धमासगण ४३६८...**

(यही पुस्तकको ५७ पृ.)

भनी लेखिएको छ।

कालचक्रानुसारिगणितमा ३६४ लाई १२ ले गुनी ४३६८ सङ्ख्या ल्याइएको छ। यस कारण म्लेच्छवर्षमा १८२ घटाउँदा ३६४ आएको देखिन्छ। ३६४+१८२=५४६ म्लेच्छवर्षको सङ्ख्या देखिन्छ।

कालचक्रनुसारिगणितमा शकाब्द १०९१ लेखिएको छ। १०९१-५४६=५४५ शाके। यसकारण ५४५ शाकेदेखि म्लेच्छवर्ष चलेको देखिन्छ। ५४५ शक भनेको वि. सं. ६८० हो। यसकारण वि. सं. ६८० देखि म्लेच्छवर्ष चलेको देखिन्छ।

माथि उद्धृत श्लोक अनुसार बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको १४०० वर्षपछि म्लेच्छवर्ष चलेको देखिन्छ। यताबाट १४००-६८० =७२० वि. पू. मा बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको देखिन्छ। यस कारण कालचक्रको मत अनुसार बुद्धले वि. पू. ७२० देखि धर्मप्रचार गर्न थालेको देखिन्छ।

कालचक्रले उल्लेख गरेको देशको अक्षांश तथा दिनमान

कालचक्रको ३८ श्लोकको ३ पाउ र त्यसको विमलप्रभा यही पुस्तकको १७ पृष्ठमा परिसकेको छ, त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यको गतिले गर्दा ६ महिनासम्म दिन घट्छ, रात बढ्छ यस गरी ६ महीनासम्म दिन बढ्छ, रात घट्छ । प्रतिदिन ३ पला ४ असु दिन तथा रातमा घटबढ हुन्छ । अयनान्तमा दिनरातको घटबढ सबभन्दा ठूलो हुन्छ । दक्षिणायनमा रात बढ्दै जान्छ । उत्तरायणमा दिन बढ्दै जान्छ ।

यहाँ १ अयनदेखि अर्को अयनसम्म १८२½ दिन हुन्छन्, प्रति-दिन दिन उत्तरायणमा ३ पला ४ असु बढ्छ, दक्षिणायनमा त्यति नै घट्छ भनी लेखिएको छ ।

यस विषयमा अब विचार गरिन्छ ।

$$३ \text{ पला } ४ \text{ असु} = ३\frac{४}{६} \text{ पला} = ३\frac{२}{३} \text{ पला} = \frac{११}{३} \text{ पला}$$

१ दिनमा त $\frac{११}{३}$ पला बढ्छ भने १८२ $\frac{१}{२}$ दिनमा कति बढ्ला भनी त्रैराशिक गर्दा

$$१ : \frac{११}{३} :: १८२\frac{१}{२}$$

$$\frac{११ \times ३६५}{१ \times ३ \times २} = \frac{४०१५}{६} = ६६९\frac{१}{६} \text{ पला}$$

$$= ११ \text{ घडी } ९\frac{१}{६} \text{ पला}$$

यति गणितबाट
कालचक्रअनुसार
महत्तम दिनमान र लघुतम दिनमानको अन्तर

$$= \frac{४०१५}{६} \text{ पला}$$

चरघटीसहिता रहिताः क्रमात्
तिथि[१५]मिता घटिकाः खलु गोलयोः ।
भवति तद् द्युदलं निजसावनं
खगुण[३०]तः पतितं रजनीदलम् ॥५२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्च दशनाड्य उत्तरगोले चरघटीभिः सहिता दक्षिणे रहिताः। एवं कृते निजसावनं द्युदलप्रमाणं भवति। यस्य ग्रहस्य चरं तस्यैत्यर्थः। दिनदलं त्रिंशतो विशुद्धं रात्रिदलं भवति।

[सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार]

[उत्तर गोलमा १५ घडी र चरघडीको योग दिनको आधाको मान हुन्छ। दक्षिणगोलमा चरघडी र १५ घडीको अन्तर दिनको आधाको मान हुन्छ। दिनको आधालाई ३० घडीबाट घटाउनू, रातको आधाको मान हुन्छ।]

यस सूत्रअनुसार

उत्तरगोलमा

दिनको आधाको मान = १५ घडी + चर

दक्षिणगोलमा

दिनको आधाको मान = १५ घडी — चर

उत्तरगोलमा

दिनको मान = २ × दिनको आधाको मान

= २ (१५ घडी + चर)

= ३० घडी + २ चर

यताबाट महत्तम दिनमान

= ३० घडी + २ महत्तम चर

लघुतम दिनमान

= ३० घडी – २ महत्तम चर

महत्तम दिनमान – लघुतम दिनमान

= (३०+२ महत्तम चर)-(३०—२ महत्तम चर)

= ३०+२ महत्तम चर –३०+२ महत्तम चर

= ४ महत्तम चर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रमा

महत्तम दिनमान – लघुतम दिनमान

$= \frac{४०१५}{६}$ पला दिइएकोछ ।

यस कारण

४ महत्तम चर $= \frac{४०१५}{६}$ हुन्छ ।

महत्तम चर $= \frac{४०१५}{६ \times ४} = \frac{४०१५}{२४}$ हुन्छ ।

.....दिङ्[10]नाग[8]सत्र्यंश $३\frac{१}{३}$ गुणैर्विनिघ्नी ॥५०॥
पलप्रभा तोयपलात्मकानि
स्थूलानि वा स्युश्चरखण्डकानि..... ॥५१॥
(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

[पलभालाई १० ले गुन्नू, पहिलो चर खण्ड हुन्छ । पलभालाई ८ले गुन्नू, दोस्रो चरखण्ड हुन्छ । पलभालाई $३\frac{१}{३}$ ले गुन्नू, तेस्रो चरखण्ड हुन्छ । यी चरखण्ड पलात्मक हुन्छन् ।]

यस सूत्रअनुसार

पलभा = प

पहिलो चरखण्ड = १० प । दोस्रो चरखण्ड = ८ प । तेस्रो चरखण्ड $= \frac{१०प}{३}$

तीनवटै चरखण्डको योग

$= १०प + ८प + \frac{१०प}{३} = १८प + \frac{१०प}{३}$

$= \frac{५४प + १०प}{३} = \frac{६४प}{३}$

$\frac{६४प}{३} = \frac{४०१५}{२४}$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$६४प = \frac{४०१५}{८}$$

$$प = \frac{४०१५}{८ \times ६४} = \frac{४०१५}{५१२} = ७.८४$$

```
५१२)४०१५(७.८४
    ३५८४
    ————
     ४३१०
     ४०९६
     ————
      २१४०
      २०४८
      ————
        ९२
```

यताबाट कालचक्रअनुसार पलभा ७.८४ देखिन्छ ।

जुन जात्यत्रिभुजमा (समकोणत्रिभुजमा) एउटा कोण अक्षांशले बराबर हुन्छ, त्यसलाई अक्षक्षेत्र भन्छन् ।

पलभा भुज, १२ अङ्गुलको शङ्कु कोटि, पलकर्ण कर्णले बनेको जात्यत्रिभुजमा पलभा र १२ अङ्गुलको शङ्कुले बनेको कोण समकोण छ। १२ अङ्गुलको शङ्कु र पलकर्णले बनेको कोण अक्षांशले बराबर छ। यस कारण यो त्रिभुज अक्षक्षेत्र हो ।

भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुलो ना
कर्णोऽक्षकर्णः खलु मूल[12]मेतत् ।
क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां
विद्येव मानार्थयशः सुखानाम् ।।१३।।

(सिद्धान्तशिरोमणि त्रिप्रश्नाधिकार)

[पलभा भुज, १२ अङ्गुलको शङ्कु कोटि, पलकर्ण भएको जात्य-त्रिभुज सबै अक्षक्षेत्रहरूको मूल हुन्छ । जस्तै मान, अर्थ, यश, सुखको मूल विद्या हो ।]

पलभाको संमुखको कोण अक्षांश हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कोटचा भक्तो दोर्भवेत् स्पर्शरेखा

[कोटिलेभुजलाई भाग लिनू, स्पर्शरेखा हुन्छ ।]

त्रिकोणमितिको यस सूत्रअनुसार

$$\text{अक्षांशस्पर्शरेखा} = \frac{\text{पलभा}}{१२} = \frac{७.८४}{१२}$$

$$= .६५३३$$

१२)७.८४(

१२००)७८४(.६५३३
 ७२०
 ———
 ६४
 ६०
 ———
 ४०
 ३६
 ———
 ४०
 ३६
 ———
 ४

वेङ्कटेश केतकरको ज्योतिर्गणितको त्रिप्रश्नाध्यायको ६ कोष्ठकमा

स्पर्शरेखा ३४ अंश	.६७४५
स्पर्शरेखा ३३ अंश	.६४९४
अन्तर	.०२५१
अहिले आएको स्पर्शरेखा	.६५३३
स्पर्शरेखा ३३ अंश	.६४९४
	.००३९

अंश
.०२५१ : १ : : .००३९

भनी त्रैराशिक गर्दा

$$\frac{१ \times .००३९}{.२५१} = \frac{.००३९}{.०२५१} = \frac{३९}{२५१} = .१५५$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२५१)३९०(.१५५
२५१
———
१३९०
१२५५
———
१३५०
१२५५
———
९५

यतावाट कालचक्रले उल्लेख गरेको देशको अक्षांश = ३३.१५५ देखिन्छ ।

.१५५	.३
× ६०	× ६०
९.३००	१८.०

कालचक्रले उल्लेख गरेको देशको अक्षांश

	अं.	क.	वि
=	३३।	९।	१८

माथि उल्लेख गरिएको कालचक्रको श्लोकको विमलप्रभाटीकामा

इदं मानं कैलाशस्योत्तरभागे हिमवन्तं यावत् प्रत्यहं चत्वारः श्वासास्त्रीणि पाणीपलानि वृद्धिर्नाशश्च ।

(यही पुस्तकको १७ पृ०)

[यो मान कैलाशको उत्तरदेखि हिमालसम्मको हो । त्यहाँ प्रतिदिन ३ पला ४ असुको दिनमानमा घटबढ हुन्छ ।]

भनी लेखिएको छ ।

कालचक्रको ३७ श्लोकको विमलप्रभाटीकामा

हानिवृद्ध्योश्च पञ्च गोले सव्यापसव्यमिति । तस्माद् गोलार्द्धात् सव्यापसव्यं मासत्रयेण सव्ये रात्रेर्वृद्धिः पञ्चनाड्यः । अपसव्ये मासत्रयेण दिनवृद्धिः पञ्च नाड्यः । अत्र रात्रिवृद्ध्या दिवाहानिर्दिवावृद्ध्या रात्रेर्हानिर्ज्ञातव्येति । प्रतिदिनमपि तत् श्वासयुग्मं त्रिलिप्तमिति । अत्र सव्यापसव्ये त्रिमासानां प्रतिदिनमहोरात्रे वृद्धिर्हानिर्वा श्वासद्वयं त्रीणि पाणीपलानि । इदंमान कैलाशखण्डे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाऽर्यविषयादिके। आर्यविषये च प्रत्यहोरात्रे लिप्ताद्वयं वृद्धिर्वा हानिर्वा वदितव्या। मासत्रयेण मध्यविषुवात् । त्रिशदहोरात्रतुल्यमानाद् नाडीत्रयं हानिर्वा वृद्धिर्वाऽयनवशाद् वेदितव्येति।

(यही पुस्तकका ३७–३८ पृ.)

[दक्षिणायनमा प्रतिदिन ३ पला २ असु रात बढ्दै जान्छ, दिन घट्दै जान्छ। यसरी ३ महीनामा ५ घडी घटबढ हुन्छ। उत्तरायणमा चाहिँ प्रतिदिन ३ पला २ असु दिन बढ्दै जान्छ, रात घट्दै जान्छ। यसरी ३ महीनामा ५ घडी घटबढ हुन्छ। यो कुरो कैलाशखण्डमा लागू हुन्छ, आर्यावर्तमा चाहिँ हुँदैन। आर्यावर्तमा त प्रतिदिन २ पला घटबढ हुन्छ। दिनरात बराबर भएको दिन (विषुवद्दिन) मा ३० घडीको दिन, ३० घडीको रात हुन्छ। अयनान्तमा चाहिँ ३ घडी घटबढ हुन्छ।]

प्रतिदिन दिनमानमा घटबढ हुने परिमाण

$$= ३ \text{ पला } २ \text{ असु} = ३\frac{२}{६} = ३\tfrac{१}{३} = \frac{१०}{३} \text{ पला}$$

दिनमानमा महत्तम घटबढ = ५ घडी = ५ × ६० पला = ३०० पल भनी यहाँ विमलप्रभामा स्पष्ट लेखिएको छ।

$$३०० \div \frac{१०}{३} = ३०० \times \frac{३}{१०} = ३० \times ३ = ९० \text{ दिन}$$

यताबाट विषुवद्दिनदेखि अयनदिनसम्मको अन्तर ९० दिन हुने देखिन्छ।

दिनमानमा ६० घडीको ६ खण्डको १ खण्ड = १० घडी हुन्छ भनी कालचक्रकारले मुखैले बोलेका छन्।[१] विमलप्रभाटीकाकारले त्यो कुरालाई खुलाएर लेखेका छन्।[२]

$$१० \text{ घडी} = १० \times ६० \text{ पला} = ६०० \text{ पला}$$

$$६०० \div \frac{१०}{३} = ६०० \times \frac{३}{१०} = ६० \times ३ = १८०$$

यताबाट एक अयनदेखि अर्को अयनसम्म १८० दिन हुने देखिन्छ।

यति कुराबाट कालचक्रकारको लेखाइअनुसार १ वर्षमा ३६० दिन हुने देखिन्छ।

---

१. यही पुस्तकको ३० पृ.। २. ऐजन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रअनुसार १ सौरवर्षको मान ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला १४ विपला हुन्छ ।[३]

कालचक्रकारले एक अयनदेखि अर्को अयनसम्म १८२$\frac{१}{२}$ दिन हुन्छन् भनी लेखेका छन् । यही कुरो भरखर माथि गइसक्यो । यताबाट उनको विचारअनुसार १ सौरवर्षमा ३६५ दिन हुने देखिन्छ । यसरी कालचक्रकारले १ सौरवर्षमा

३६५ दिन १५ घडी ३१ पला १४ विपला

३६५ दिन

३६० दिन

यी ३ थरी वर्षमान दिएका छन् भन्ने देखिन्छ । यिनमा पहिलोचाहिँ उनको सिद्धान्तअनुसारको हो । अरू दुइटाचाहिँ सजिलोसँग काम चलाउनको लागि यिनले लेखेका मोटामोटी कुरा हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

दिनमानमा ५ घडीसम्म बढ्छ भनी कालचक्रकारले बोलेका हुनाले द्विगुणित चर = ५ घडी = ५ × ६० पला = ३०० पला

यस कारण

महत्तम चर = १५० पला हुने देखिन्छ ।

माथि दिइएको समीकरणअनुसार

$$\text{महत्तम चर} = \frac{६४ प}{३} \text{ हुन्छ ।}$$

यस कारण

$$\frac{६४ प}{३} = १५०$$

$$प = \frac{१५० \times ३}{६४} = \frac{७५ \times ३}{३२} = \frac{२२५}{३२} = = ७.०३$$

---

३. यही पुस्तकको १०३ पृ.।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

```
३२)२२५(७.०३
   २२४
   ———
     १००
     ९६
    ———
       ४
```

यताबाट दिनमानमा ५ घडीसम्म घटबढ हुने देशको पलभा ७·०३ देखिन्छ ।

$$\text{अक्षांशस्पर्शरेखा} = \frac{\text{पलभा}}{१२} = \frac{७.०३}{१२}$$

$$= .५८५८$$

```
१२००)७०३(·५८५८
     ६००
    ———
     १०३
      ९६
     ———
      ७०
      ६०
     ———
      १००
       ९६
      ———
        ४
```

ज्योतिर्गणितको त्रिप्रश्नाध्यायको ६ कोष्ठकमा

स्पर्शरेखा ३१ अंश	·६००९
स्पर्शरेखा ३० अंश	·५७७३
अन्तर	·०२३६
अहिले आएको स्पर्शरेखा	·५८५८
स्पर्शरेखा ३० अंश	·५७७३
	·००८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अंश

.०२३६ : १ :: .००८५

भनी त्रैराशिक गर्दा

$$\frac{१\times ·००८५}{·०२३६} = \frac{·००८५}{·०२३६} = \frac{८५}{२३६} = ·३६$$

```
२३६) ८५० (·३६०
     ७०८
    ————
     १४२०
     १४१६
    ————
       ४०
```

यताबाट दिनमानमा ५ घडीसम्म घटबढ हुने देशको अक्षांश = ३०.३६ देखिन्छ ।

```
 ·३६        ·६
×६०       ×६०
————      ————
२१·६०     ३६·०
```

दिनमानमा ५ घडीसम्म घटबढ हुने देशको

अं. क. वि.

अक्षांश= ३०। २१। ३६

आर्यावर्तमा दिनमानमा ३ घडीसम्म बढ्छ भनी विमलप्रभाटीकाकारले बोलेका हुनाले द्विगुणित चर= ३ घडी= ३×६० पला =१८० पला

यस कारण

महत्तम चर = ९० पला हुने देखिन्छ ।

माथि दिएको समीकरणअनुसार

महत्तम चर = $\frac{६४ प}{३}$ हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण

$$\frac{६४ \text{ प}}{३} = ९०$$

$$\text{प} = \frac{९० \times ३}{६४} = \frac{४५ \times ३}{३२} = \frac{१३५}{३२} = ४\cdot२२$$

```
३२)१३५(४·२२
   १२८
   ———
    ७०
    ६४
   ———
     ६०
   ———
     ६४
```

यताबाट आर्यावर्तको पलभा ४·२२ देखिन्छ ।

$$\text{अक्षांशस्पर्शरेखा} = \frac{\text{पलभा}}{१२} = \frac{४\cdot२२}{१२} = .३५१७$$

```
१२००)४२२(
 १२०)४२२(·३५१६
     ३६०
    ———
१२)  ६२
     ६०
    ———
      २०
      १२
    ———
      ८०
      ७२
    ———
       ८
```


Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्योतिर्गणितको त्रिप्रश्नाध्यायको ६ कोष्ठकमा

स्पर्शरेखा २० अंश	·३६४०
स्पर्शरेखा १९ अंश	·३४४३
अन्तर	·०१९७
अहिले आएको स्पर्शरेखा	·३५१७
स्पर्शरेखा १९ अंश	·३४४३
	·००७४

अंश
·०१९७ : १ :: ·००७४

भनी त्रैराशिक गर्दा

$$\frac{१ \times ·००७४}{·०१९७} = \frac{·००७४}{·०१९७} = \frac{७४}{१९७} = ·३७६$$

१९७)७४०(३·७५
५९१

१४९०
१३७९

१११०
९८५

१२५

यताबाट आर्यावर्तको अक्षांश =१९·३७६ देखिन्छ ।

·३७६ × ६० = २२·५६०

·५६ × ६० = ३३·६०

	अं.	क.	वि.
आर्यावर्तको अक्षांश =	१९।	२२।	३४

यति कुराबाट

अं.	क.	वि.
३३।	९।	१८
३०।	२१।	३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यी अक्षांश भएका देशसँग कालचक्रकार परिचित देखिन्छन् ।

अं. क. वि.

१९। २२। ३४ अक्षांश भएको देशसँग विमलप्रभाकार परिचित देखिन्छन् ।

कालचक्रको दिनमान ल्याउने पद्धतिसँग वेदाङ्गज्यौतिषको दिनमान ल्याउने पद्धतिको तुलना

कैलाशस्य दक्षिणे वक्ष्यमाणे वक्तव्यम् । इह माने दक्षिणायनसङ्क्रान्तिदिने षड्त्रिंशद्भिर्घटिकाभिर्दिनं भवति चतुर्विंशतिभी रात्रिर्भवतीति । एवमुत्तरायणे रात्रिदिनमानं विलोमेन ज्ञातव्यमिति ।

(कालचक्रको ३८ श्लोकको विमलप्रभा । यही पुस्तकको १७ पृ.)

[कैलाशको दक्षिणपट्टिको स्थिति बताइन्छ । यहाँ दक्षिणायनसङ्क्रान्तिको दिन ३६ घडीको दिन, २४ घडीको रात हुन्छ; उत्तरायणसङ्क्रान्तिको दिन २४ घडीको दिन, ३६ घडीको रात हुन्छ ।]

कालचक्रको गणितअनुसार उनको देशको महत्तम चर $= \frac{४०१५}{२४}$ पला आउँछ भनी माथि लेखिसकियो ।[1]

२४) ४०१५ (१६७ पला = २ घडी ४७ पला

```
२४) ४०१५ ( १६७
    २४
    ---
    १६१
    १४४
    ---
     १७५
     १६८
     ---
       ७
```

1 यही पुस्तकको ङ पृ. ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण
महत्तम दिनमानको आधा
= १५ घडी + २ घडी ४७ पला = १७ घडी ४७ पल

घ.	प.
१७।	४७
	× २
३५।	३४ महत्तम दिनमान

लघुतम दिनमानको आधा
= १५ घडी – २ घडी ४७ पला
= १२ घडी १३ पला

घ.	प.
१२।	१३
	× २
२४।	२६ लघुतम दिनमान

कालचक्रअनुसार

	घ.	प.
महत्तम दिनमान	३५।	३४
लघुतम दिनमान	२४।	२६

कालचक्रको मूल वाक्यबाट यही परिणाम निस्कन्छ। विमलप्रभाटीकाकारले कालचक्रको श्लोकको व्याख्या गरी

दक्षिणायनसङ्क्रान्तिदिने षड्त्रिंशद्भिर्घटिकाभिर्दिनं भवति चतुर्विंशतिभी रात्रिर्भवतीति। एवमुत्तरायणे रात्रिदिनमानं विलोमेन ज्ञातव्यमिति।

यस्तो वाक्य बोली महत्तम दिनमान ३६ घडी र लघुतम दिनमान २४ घडी हुन्छ भन्ने भाव निकालेका छन्।

यो कुरा वेदाङ्गज्योतिषबाट लिइएको हो। जस्तै–

यदुत्तरस्याऽयनतो गतं स्यात्
शेषं तथा दक्षिणतोऽयनस्य।
तदेकषष्ट्या६१ द्विगुणं विभक्तं
सद्वादश१२ स्याद् दिवसप्रमाणम् ॥४०॥

(याजुषज्योतिष)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[उत्तरायण भएपछि जति दिन विते, ती दिनको सङ्ख्यालाई २ ले गुनी ६१ ले भाग लिनू। आएको लब्धिलाई १२ मा जोडिदिनू, दिनमान हुन्छ। दक्षिणायन भएपछिचाहिँ उत्तरायण हुन जति दिन बाँकी छन्, ती दिनको सङ्ख्यालाई २ ले गुनी ६१ ले भाग लिनू। आएको लब्धिलाई १२ मा जोडिदिनू, दिनमान हुन्छ। यो दिनमान मुहूर्तरूपमा आउँछ।]

वेदाङ्गज्यौतिषकारले १ वर्षमा ३६६ दिन मानेका छन्–

त्रिशत्यह्नां सषट्षष्टि''''रब्दः ... ॥२८॥

(याजुषज्यौतिष)

[१ वर्षमा ३६६ दिन हुन्छन्।]

१ वर्षमा ३६६ दिन भएपछि एक अयनदेखि अर्को अयनसम्म ३६६ को आधा १८३ दिन वेदाङ्गज्यौतिषकारले माने।

वेदाङ्गज्यौतिषकारको दिनमान ल्याउने सूत्र

$$१२ \text{ मुहूर्त} + \frac{\text{उत्तरायणदेखि गएका दिन} \times २}{६१} \text{ मुहूर्त}$$

यो हो।

उत्तरायणदेखि दक्षिणायनसम्म १८३ दिन हुनाले दक्षिणायनसङ्क्रान्तिमा दिनमान

$$= १२ \text{ मुहूर्त} + \frac{१८३ \times २}{६१} \text{ मुहूर्त}$$

$$= १२ \text{ मुहूर्त} + \frac{३ \times २}{१} \text{ मुहूर्त}$$

$$= १२ \text{ मुहूर्त} + ६ \text{ मुहूर्त} = १८ \text{ मुहूर्त}$$

उत्तरायणसङ्क्रान्तिमा उत्तरायणदेखि बितेका दिन 0 हुने हुनाले उत्तरायणसङ्क्रान्तिमा दिनमान

$$= १२ \text{ मुहूर्त} + \frac{0 \times २}{६१} \text{ मुहूर्त}$$

$$= १२ \text{ मुहूर्त} + 0 \text{ मुहूर्त} = १२ \text{ मुहूर्त}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार

महत्तम दिनमान = १८ मुहूर्त = ३६ घडी

लघुतम दिनमान = १२ मुहूर्त = २४ घडी

यो सिद्ध हुन्छ। यस कारण विमलप्रभाटीकाकारले ३६ घडी महत्तम दिनमान र २४ घडी लघुतम दिनमान भनी जो बोलेका छन्, त्यो वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार हो भन्ने कुरामा केही सन्देह छैन।

यताबाट वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार

महत्तम दिनमान–लघुतम दिनमान

= १८ मुहूर्त - १२ मुहूर्त = ६ मुहूर्त

देखिन्छ। यो कुरो वेदाङ्गज्यौतिषकारले स्पष्टसँग बोलेका पनि छन्। सो कुरो अब देखाइन्छ।

महत्तम दिनमान ३६ घडी र लघुतम दिनमान २४ घडी भए अभीष्ट दिनमा दिनमान कति हुन्छ भन्ने प्रश्न उठ्दा एउटा रीति त वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार माथि बताइहालियो। परन्तु सो रीतिमा उत्तरायणसङ्क्रान्तिदेखि बितेका दिनका सङ्ख्यालाई वा उत्तरायण हुन बाँकी रहेका दिनका सङ्ख्यालाई २ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६१ ले भाग लिई आएको लब्धिलाई १२ मा जोड्दा आएको योगफलतुल्य मुहूर्त दिनमान हुने हुनाले र $\frac{२}{६१}$ मुहुर्तलाई नाप्ने साधन नहुनाले यो सूत्र गणितको दृष्टिबाट युक्तियुक्त भए तापनि व्यवहारोपयुक्त छैन। यस कारण दिनमान नाप्ने अर्को व्यवहारोपयुक्त सूत्र वेदाङ्गज्यौतिषकारले बनाएका छन्। सो सूत्र बुझाउनका लागि पहिले केही कुरा लेखिन्छ।

हस्तोन्मितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डै-
र्यद् द्वादशा[१२]स्रं घनहस्तसंज्ञम्।
धान्यादिके यद् घनहस्तमानं
शास्त्रोदिता मागधखारिका सा ॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रोणस्तु खार्याः खलुः षोडशांशः$\frac{१}{१६}$

स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः$\frac{१}{४}$ ।
प्रस्थश्चतुर्थांशः$\frac{१}{४}$ इहाऽढकस्य
प्रस्थाङ्घ्रि$\frac{१}{४}$राद्यैः कुडवः प्रदिष्टः ॥८॥

(लीलावती परिभाषाप्रकरण)

[१ हात लम्बाइ, १ हात चौडाइ, १ हात उचाइ भएको घनक्षेत्रमा १२ वटा कुना हुन्छन् । त्यो घनक्षेत्रलाई खारी भन्छन् । त्यो खारीलाई मागधखारी भन्छन् । यसको शास्त्रमा व्यवहार छ । खारीको १६ भागको १ भाग द्रोण हुन्छ । द्रोणको ४ भागको १ भाग आढक हुन्छ । आढकको ४ भागको १ भाग प्रस्थ हुन्छ । प्रस्थको ४ भागको १ भाग कुडव हुन्छ ।]

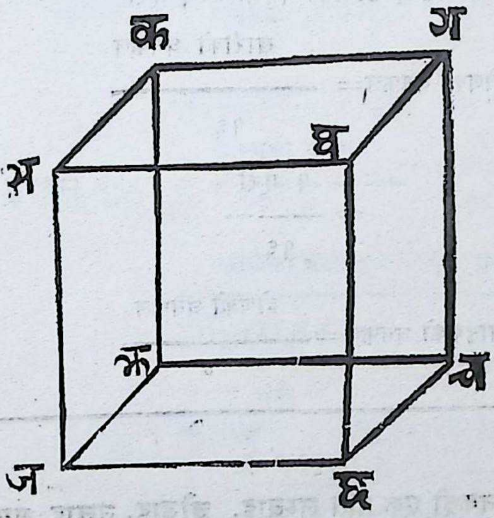

अ क ग घ च छ ज छ यो घनक्षेत्र हो ।
यसको लम्बाइ ज छ हो,
चौडाइ ज झ हो,
उचाइ ज अ हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लम्बाइ चौडाइ उचाइ एक एक हात भएको घनक्षेत्र खारी कहाउँछ ।

माथि	तल	बीचमा
अ क (१)	ज झ (१)	ज अ (१)
क ग (२)	झ च (२)	झ क (२)
ग घ (३)	च छ (३)	छ घ (३)
घ अ (४)	छ ज (४)	च ग (४)

माथिका ४, तलका ४, बीचका ४ गरी जम्मा १२ प्रान्त भएको घनक्षेत्र बन्छ । त्यसैलाई लीलावतीमा द्वादशास्त्रं घनहस्तसंज्ञम् भनी लेखिएको हो ।

खारीमा १ मुरी अटाउँछ भनी गोपाल पाँडेले लेखेका छन् ।[१]

यतावाट १ खारीको घनफल = १ मुरी

$$\text{द्रोणको घनफल} = \frac{\text{खारीको घनफल}}{१६}$$

$$= \frac{१ \text{ मुरी}}{१६}$$

$$\text{आढकको घनफल} = \frac{\text{द्रोणको घनफल}}{४}$$

१· चीनकठ्ठी एक हात लम्बाइ, चौडाइ, उचाइ भयाका पात्रमा एक मुरि धान अटाउदछ भने एक पाथी अटाउन्या पात्र यस्तै वनाउनु पर्दा कति अंगुल लम्बाइ, चौडाइ, उचाइ भयाको चाहिन्छ ?

(वि. सं. १९७१ मा काठमाडौँबाट गोपालदत्त पाँडेद्वारा प्रकाशित उनको व्यक्तचन्द्रिका चौथो संस्करणको ८४ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$= \frac{\text{खारीको घनफल}}{१६ \times ४} = \frac{\text{खारीको घनफल}}{६४}$$

$$= \frac{\text{१ मुरी}}{६४}$$

$$\text{प्रस्थको घनफल} = \frac{\text{आढकको घनफल}}{४}$$

$$= \frac{\text{खारीको घनफल}}{६४ \times ४} = \frac{\text{खारीको घनफल}}{२५६}$$

$$= \frac{\text{१ मुरी}}{२५६}$$

$$\text{कुडवको घनफल} = \frac{\text{प्रस्थको घनफल}}{४}$$

$$= \frac{\text{खारीको घनफल}}{२५६ \times ४} = \frac{\text{खारीको घनफल}}{१०२४}$$

$$= \frac{\text{१ मुरी}}{१०२४}$$

१ घनहस्तमा १ हात लम्बाइ, १ हात चौडाइ, १ हात उचाइ हुने हुनाले २४ अङ्गुल लम्बाइ, २४ अङ्गुल चौडाइ, २४ अङ्गुल उचाइ हुन्छ । यस कारण

१ घनहस्त = २४ × २४ × २४ अङ्गुलात्मक घनफल
= १३८२४ अङ्गुलात्मक घनफल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

```
    २४
  × २४
  ————
    ९६
   ४८
  ————
   ५७६
  × २४
  ————
  २३०४
 ११५२
 —————
 १३८२४
```

१ खारीको अङ्गुलात्मक घनफल

$= १३८२४$

१ द्रोणको अङ्गुलात्मक घनफल

$= \frac{१३८२४}{१६} = ८६४$

१ आढकको अङ्गुलात्मक घनफल

$= \frac{८६४}{४} = २१६$

१ प्रस्थको अङ्गुलात्मक घनफल

$= \frac{२१६}{४} = ५४$

१ कुडवको अङ्गुलात्मक घनफल

$= \frac{५४}{४} = १३\frac{२}{४} = १३\frac{१}{२}$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

```
१६)१३८२४(८६४
   १२८
   ———
    १०२
     ९६
    ———
     ६४
     ६४
    ———
```

दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं
माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् ।
कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाज्ञाः
कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ।।४।।

(लीलावती परिभाषाप्रकरण)

[५ गुञ्जा (रातिगेडी = रत्ती) तौललाई १ माष भन्छन् । १६ माषको १ कर्ष हुन्छ । ४ कर्षको १ पल हुन्छ । सुन तौलँदा १ कर्षको १ सुवर्ण हुन्छ ।]

यस परिभाषाअनुसार

५ गुञ्जा = १ माष

१६ माष = १ कर्ष

४ कर्ष = १ पल

हुने देखिन्छ ।

यस कारण

५ × १६ गुञ्जा = ८० गुञ्जाको १ कर्ष

४ कर्ष = ४ × ८० गुञ्जा = ३२० गुञ्जा = १ पल

१०० गुञ्जाको १ तोला हुन्छ । यस कारण

$$१ \text{ पल} = ३\frac{२०}{१००} = ३\frac{१}{५} = ३.२ \text{ तोला}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पलानि पञ्चाश[५०]दपां धृतानि
तदाढकं द्रोणमतः प्रमेयम् ।
त्रिभिर्विहीनं कुडवैस्तु कार्यं
तन्नाडिकायास्तु भवेत् प्रमाणम् ॥ २४
(याजुषज्यौतिष)

[पानीको ५० पल अटाउने भाँडो आढक कहाउँछ । आढकको नापो जानेपछि द्रोणको नापो जानिन्छ । ३ कुडव घटेको १ द्रोण अटाउने भाँडोको पानी जति समयमा निस्किन्छ, त्यसलाई १ घडी भन्छन् ।]

यस सूत्रअनुसार

१ आढकमा ५० पल पानी अटाउँछ भन्ने देखियो । १ पलमा ३.२ तोला हुने हुनाले ५० पलमा ३.२ × ५० = १६०.० = १६० तोला पानी अटाउने भयो ।

१ आढकको अङ्गुलात्मक घनफल २१६ हुन्छ ।

$\sqrt[३]{२१६} = ६$

यताबाट ६ अङ्गुल लम्बा, ६ अङ्गुल चौडा, ६ अङ्गुल उच्चा भएको पदार्थ १ आढक कहाउँछ तथा त्यसभित्र १६० तोला पानी अटाउँछ भन्ने देखिन्छ ।

१ द्रोणको अङ्गुलात्मक घनफल ८६४ हुन्छ । १ कुडवको अङ्गुलात्मक घनफल $\frac{२७}{२}$ हुन्छ ।

१ घडी = १ द्रोण − ३ कुडव
= ६४ कुडव − ३ कुडव = ६१ कुडव

६१ कुडव पानी निस्कने समय १ घडी हुन्छ । वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार महत्तम दिनमान ३६ घडी लघुतम दिनमान २४ घडी हुन्छ भनी माथि लेखिएको हो । यस कारण महत्तम दिनमान र लघुतम दिनमानको अन्तर ३६-२४ = १२ हुने देखियो । १ घडीमा ६१ कुडव हुने हुनाले १२ घडीमा ६१ × १२ कुडव = ७३२ कुडव हुने भयो । ४ कुडवको १ प्रस्थ हुनाले ७३२ कुडव = $\frac{७३२}{४}$ = १८३ प्रस्थ हुने भयो । १ वर्षमा ३६६ दिन हुनाले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एक अयनदेखि अर्को अयनसम्म १८३ दिन हुने भए। एक अयनदेखि अर्को अयनसम्म १८३ दिन हुने हुनाले र एक अयनदेखि अर्को अयनसम्म दिनमानमा १२ घडी फरक पर्ने हुनाले र १२ घडीको १८३ प्रस्थ हुने हुनाले प्रतिदिन १ प्रस्थ फरक पर्ने भयो। यति कुरा बुझेपछि

घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाह्रास उदग्गतौ।
दक्षिणेतौ विपर्यासः षण्मुहूर्त्ययनेन तु ॥१८॥

(याजुषज्यौतिष)

[उत्तरायणमा प्रतिदिन पानीको १ प्रस्थ दिन बढ्छ, रातचाहिँ त्यति नै घट्छ। दक्षिणायनमा यसको उल्टो हुन्छ। अयनमा ६ मुहूर्त फरक पर्छ।]

यसको अर्थ लाग्छ।

यताबाट प्रतिदिन १ प्रस्थ पानी फरक पर्ने भएको र ६१ कुडवको १ घडी हुने भएकोले विचार गर्ने बाटो आउँछ। ६१ कुडवको त १ घडी भने १ प्रस्थ अर्थात् ४ कुडवको कति घडी भनी त्रैराशिक गर्दा

६१ : १ :: ४

$$\frac{१ \times ४}{६१} = \frac{४}{६१}$$ घडी प्रतिदिन दिनमानमा फरक पर्ने भयो।

$$\frac{४}{६१} \text{ घडी} = \frac{४}{६१} \times ६० \text{ पला} = \frac{२४०}{६१} \text{ पला}$$

$$= ३\frac{५७}{६१} \text{ पला}$$

६१)२४०(३
१८३
——
५७

६ असुको १ पला हुन्छ। यस कारण

$$\frac{५७}{६१} \text{ पला} = \frac{५७ \times ६}{६१} \text{ असु} = \frac{३४२}{६१} \text{ असु} = ५.६ \text{ असु}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\begin{array}{r} ६१)३४२(५.६ \\ ३०५ \\ \hline ३७० \\ ३६६ \\ \hline ४ \end{array}$$

यताबाट वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार प्रतिदिन $३\frac{५७}{६१}$ पला = ३ पला ५.६ असु दिनमानमा फरक पर्ने भयो। कालचक्रअनुसार दिनमानमा प्रति-दिन ३ पला ४ असु फरक पर्छ। यी दुइको अन्तर १.६ असु भयो।

वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार १ वर्षमा ३६६ दिन हुने हुनाले एक अयनदेखि लगत्तै आउने अर्को अयनसम्म १८३ दिन हुने भए। कालचक्रअनुसार एक अयनदेखि लगत्तै आउने अर्को अयनसम्म $१८२\frac{१}{२}$ दिन अर्थात् $\frac{३६५}{२}$ दिन मानिएका छन्। कालचक्रअनुसार १ वर्षमा ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला १३ विपला हुन्छन्। यहाँ चानचुन छोडी गणित गर्न सजिलो पार्न १ वर्षमा ३६५ दिन मानिएका हुन्।

वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार महत्तम दिनमान = ३६ घडी
,, लघुतम ,, = २४ घडी
अन्तर = १२ घडी

महत्तम दिनमान = ३० घडी + २ चर
लघुतम दिनमान = ३० घडी — २ चर
\+

अन्तर = ४ चर

अत: वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार ४ चर = १२ घडी
यहाँको यो चर महत्तम हो।

महत्तम पलात्मक चर = $\frac{६४ प}{३}$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदाङ्गज्यौतिषअनुसार महत्तम पलात्मक चर = १८० पला

$$\frac{६४ प}{३} = १८०$$

$$प = \frac{१८० \times ३}{६४} = \frac{४५ \times ३}{१६} = \frac{१३५}{१६}$$

= ८.४३७५ वेदाङ्गज्यौतिष बनेको देशको पलभा

```
१६)१३५(८.४३७५
   १२८
   ---
    ७०
    ६४
   ---
    ६०
    ४८
   ---
    १२०
    ११२
   ----
      ८०
      ८०
     ---
```

$$अक्षांशस्पर्शरेखा = \frac{पलभा}{१२}$$

$$\frac{पलभा}{१२} = \frac{८.४३७५}{१२} = \frac{२.८१२५}{४} = .७००३१२५$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४)२.८१२५(

४००००)२८१२५(

४०००)२८१२५(.७००३१२५

२८०००

४०)१२५

१२०

४)५

४

१०

८

२०

२०

ज्योतिर्गणितको त्रिप्रश्नाध्यायको ६ कोष्ठकमा

स्पर्शरेखा ३६ अंश = .७२६५

स्पर्शरेखा ३५ अंश = .७००२

अन्तर .०२६३

अहिले आएको स्पर्शरेखा = .७००३

स्पर्शरेखा ३५ अंश = .७००२

अन्तर .०००१

.०२६३ : १ :: .०००१

$$\frac{१ \times .०००१}{.०२६३} = \frac{.०००१}{.०२६३} = .००४$$

२६३)१०००(.००३

७८९

२११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यताबाट

वेदाङ्गज्यौतिष बनेको देशको अक्षांश = ३५.००४ देखिन्छ।

वेदाङ्गज्यौतिष बनेको देशको अक्षांश = ३५.००४

कालचक्र बनेको देशको अक्षांश = ३३.१५५

पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे मास्याश्वयुजे च मासि भवतः। ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तैरन्यतरः षण्मासं वर्धते ह्रसते चेति।

(कौटलीय अर्थशास्त्र २ अधिकरण २० अध्याय)

[चैत्र र आश्विनमा १५ मुहूर्तको दिनमान तथा रात्रिमान हुन्छ। चैत्रपछि दिन बढ्दै गई रात घट्दै गएको हुन्छ। आश्विनपछि दिन घट्दै गई रात बढ्दै गएको हुन्छ। ६ महीनासम्म दिन बढ्दै जान्छ, रात घट्दै जान्छ। ६ महीनासम्म रात बढ्दै जान्छ, दिन घट्दै जान्छ। १५ मुहूर्तमा ३ मुहूर्त बढेका तथा घटेको दिनमान तथा रात्रिमान हुन्छ।]

यताबाट कौटल्यले

महत्तम दिनमान = १५ मुहूर्त + ३ मुहूर्त = १८ मुहूर्त

लघुतम दिनमान = १५ मुहूर्त – ३ मुहूर्त = १२ मुहूर्त

दिएको स्पष्ट हुन्छ।

यो कुरो वेदाङ्गज्यौतिषअनुसारकै हो। यस कारण कौटल्यले दिनमानको विषयमा वेदाङ्गज्यौतिषकै अनुसरण गरेको देखिन्छ।

काला: २।१।२८

षण्मुहूर्ताश्चराचराः। ते कदाचिदहर्गच्छन्ति, कदाचिद् रात्रिम्। अहरतिसृता मुहूर्ताः। अहस्सङ्क्रान्ताः। रात्र्यतिसृता मुहूर्ताः। रात्रिसङ्क्रान्ता।

(काशिका)

यहाँ चिह्न लाइएका वाक्य महाभाष्यमा पनि छन्। यस कारण महाभाष्यकारले महत्तम दिनमान र लघुतम दिनमानको अन्तर ६ मुहूर्त नै मानेको देखिन्छ। षण्मुहूर्त्ययनेन तु वेदाङ्गज्यौतिषको यस सूत्रको अनुसरण गरी महाभाष्यकारले षण्मुहूर्ताश्चराचराः यो वाक्य बोलेका हुन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यहाँसम्मको कुराबाट दिनमान ल्याउने जुन सूत्र वेदाङ्गज्यौतिषमा दिइएको छ, त्यसैको अनुसरण कौटल्य तथा महाभाष्यकारले गरेका छन्, त्यसमा अलिकता फरक पारी अर्थात् वर्षमा ३६६ दिन हुन्छन् भन्नी वेदाङ्ग-ज्यौतिषकारले मानेकोमा वर्षमा ३६५ दिन हुन्छन् भनी मानी तथा आफ्नो देशको स्थिति हेरी कालचक्रकारले काम गरेका छन्। वेदाङ्गज्यौतिषको अनुसरण गरे तापनि कालचक्रकारले केही सुधार गरेका छन्।

वास्तवमा चरको गति एकनास हुँदैन भन्ने कुरो माथि चर ल्याउन दिइएको भास्करको सूत्रबाट स्पष्ट हुन्छ। त्यस विषयमा भने कालचक्रकारको पनि आँखा परेको छैन।

ग्रहणको विषयमा कालचक्रको विचार

ग्रहणको विषयमा कालचक्रकारको विचार कालचक्रको ८६ श्लोकमा छ।[१]

शुक्लपक्षको पर्वको समाप्तिमा अर्थात् पूर्णिमाको अन्त्यमा चन्द्र-ग्रहण हुन्छ।

कृष्णपक्षको पर्वको समाप्तिमा अर्थात् अमावास्याको अन्त्यमा सूर्य-ग्रहण हुन्छ।

राति चन्द्रग्रहण हुन्छ।

दिउँसो सूर्यग्रहण हुन्छ।

पर्वच्छेदे…ग्रासो रवीन्द्वोर्दिननिशि समये कृष्णशुक्ले च पक्षे

कालचक्रका यी वाक्यबाट माथि लेखिएको कुरा सिद्ध हुन्छ।

कालचक्रमा नक्षत्ररूपमा ग्रहको साधना गरिएको छ अर्थात् भचक्र-लाई २७ भाग लगाई (कालचक्र ४० श्लोक)[२] प्रत्येक भागलाई अश्विन्या दिनाम राखिएको छ। एक नक्षत्रको ६० भागको प्रत्येक भागलाई घडी नाम राखिएको छ। यस कारण भचक्र = ३६० अंश = २७ नक्षत्र

= २७×६० घडी

---

१. यही पुस्तकको ५१ पृ.

२. ऐजन १८ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण

$$१ \text{ घडी} = \frac{३६०}{२७ \times ६०} \text{ अंश} = \frac{६}{२७} \text{ अंश}$$

$$= \frac{२}{९} \text{ अंश}$$

यसरी कालचक्रको ग्रहभोगको घडी $= \frac{२}{९}$ अंश हुन्छ ।

$$\frac{२}{९} \text{ अंश} = \frac{२}{९} \times ६० \text{ कला} = \frac{४०}{३} \text{ कला}$$

चन्द्रमालाई पृथ्वीको छायाले ढाकिदिँदा चन्द्रग्रहण लाग्छ । पूर्णिमाको अन्त्यमा चन्द्रमा र सूर्यको ६ राशिको अन्तर हुन्छ । यस कारण पूर्णिमाको अन्त्यमा सूर्यभन्दा ६ राशि फरकमा चन्द्रमा रहेका हुन्छन् । पृथ्वीको छाया सधैँ सूर्यभन्दा ६ राशि फरकमा रहन्छ । यस कारण पूर्णिमाको अन्त्यमा चन्द्रमा तथा पृथ्वीको छाया सूर्यभन्दा ६ राशि फरकमा रहेका हुन्छन् र तिनको पूर्वापर अन्तर हुँदैन ।

जुन मार्गमा सूर्यको भ्रमण देखिन्छ, त्यसलाई क्रान्तिमण्डल भन्छन् । जुन मार्गमा चन्द्रमाको भ्रमण हुन्छ, त्यसलाई विमण्डल भन्छन् । क्रान्तिमण्डल र विमण्डलको सम्पातबिन्दुलाई चन्द्रपात भन्छन् । दुइटा महावृत्तको दुइ ठाउँमा सम्पात हुने हुनाले क्रान्तिमण्डल र विमण्डलका दुइटा सम्पातबिन्दु हुन्छन् अर्थात् दुइटा चन्द्रपात हुन्छन् । तिनमा पहिलो सम्पातबिन्दुलाई राहु र दोस्रो सम्पातबिन्दुलाई केतु भन्छन् । चन्द्रबिम्ब र क्रान्तिमण्डलको अन्तरलाई शर भन्छन् ।

$$\text{चन्द्रशर} = \frac{\text{ज्या(चन्द्र–चन्द्रपात)} \times \text{परमशर}}{\text{त्रिज्या}}$$

यस समीकरणमा परमशर स्थिर राखियो, त्रिज्या पनि स्थिर राखियो । चन्द्र र चन्द्रपातको अन्तर फरक परिरहने हुनाले चल राशि हो । यस कारण चन्द्र र चन्द्रपातको अन्तरको हिसाबले चन्द्रशर बढ्ने र घट्ने हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्या
खभै२७०र्हता व्यासदलेन भक्ता ।
सपातशीतद्युतिगोलदिक् स्यात्
विक्षेप इन्दोः स च बाणसंज्ञः ॥१०॥

(सिद्धान्तशिरोमणि चन्द्रग्रहणाधिकार)

[चन्द्र र चन्द्रपातको योगको ज्या ल्याउनू । त्यसलाई २७० ले गुनी त्रिज्याले भाग लिनू, चन्द्रमाको शर आउँछ । सपातचन्द्रको जुन गोल छ । त्यही दिशाको चन्द्रशर आउँछ ।]

चन्द्रपातको गति विलोम छ अर्थात् चन्द्रमा पूर्वतिर जान्छन्, चन्द्रपात पश्चिमतिर जान्छ । यस कारण चन्द्र र चन्द्रपातको अन्तर गर्नुपर्दा चन्द्र र चन्द्रपातको योग हुन आउँछ ।

यस कारण
ज्या (चन्द्र–चन्द्रपात) लाई
भास्करले सपातचन्द्रज्या भनी बोलेका हुन् । यताबाट
चन्द्रमाको परमशर
= २७० कला = ४ अंश ३० कला
हुने देखिन्छ ।

भानोर्गतिः स्वदश—$\frac{१}{१०}$भागयुताऽर्धिता$\frac{१}{२}$ वा
बिम्बं विधोस्त्रि३गुणिता युगशैल७४भक्ता... ॥८॥

(सिद्धान्तशिरोमणि चन्द्रग्रहणाधिकार)

[सूर्यको गतिमा आफ्नो १० भागको १ भाग जोडी आधा गर्नू, सूर्यको कलात्मक बिम्ब आउँछ । चन्द्रमाको गतिलाई ३ ले गुनी ७४ ले भाग लिनू, चन्द्रमाको कलात्मक विम्ब आउँछ ।]

$$\text{सूर्यविम्ब} = \frac{\text{सूर्यगति} + \frac{१}{१०}\text{स्व}}{२}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\text{सूर्यको मध्यम गति} = \overset{\text{क. वि.}}{५९।८}$$

$$\text{सूर्यबिम्ब} = \frac{(५९।८) + \frac{१}{१०}\text{स्व}}{२}$$

$$= \frac{(५९।८) \times \frac{११}{१०}}{२} = \frac{(५९।८) \times ११}{२०}$$

$$= \frac{६५०।२८}{२०} = \overset{\text{क. वि.}}{३२।३१}$$

५९।८	
×११	
६४९	८८
१	—
	२८
६५०	

क. वि.   क. वि.

२०) ६५०।२८ (३२।३१
६०
——
५०
४०
——
१०
× ६०
——
६००
+ २८
——
६२८
६०
——
२८
२०
——
८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क. वि.
चन्द्रको मध्यम गति =७९०।३५

```
७९०।३५                    क. वि.   क. वि.
  ×३                  ७४)२३७१।४५ (३२।३
                          २२२
------------              ---
२३७० | १०५                 १५१
   १ | ---                 १४८
-----| ४५                  ---
२३७१                          ३
                            ×६०
                            ---
                            १८०
                            +४५
                            ---
                            २२५
                            २२२
                            ---
                              ३
```

$$\text{चन्द्रबिम्व} = \frac{\text{चन्द्रगति} \times ३}{७४}$$

$$= \frac{(७९०।३५)३}{७४} = \frac{२३७१।४५}{७४} = ३२।३ \text{ क. वि.}$$

भानोर्गतिः शर[५]हता रविभि[१२]र्विभक्ता
चन्द्रस्य लोचन[२]गुणा तिथि[१५]भाजिता च ।
लब्धान्तरं भवति वाऽवनिभाप्रमाणं
भूभा विधुं विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते ॥६॥

(सिद्धान्तशिरोमणि चन्द्रग्रहणाधिकार)

[सूर्यको गतिलाई ५ ले गुनी १२ ले भाग लिनू । चन्द्रको गतिलाई २ ले गुनी १५ ले भाग लिनू । ती दुवैको अन्तर गर्नू, भूभाबिम्ब हुन्छ । ग्रहणमा भूभा (पृथ्वीको छाया) ले चन्द्रमालाई, चन्द्रमाले सूर्यलाई ढाक्छ ।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\text{भूभाबिम्ब} = \frac{\text{२ चन्द्रगति}}{\text{१५}} - \frac{\text{५ सूर्यगति}}{\text{१२}}$$

$$= \frac{\text{२(७९०।३५)}}{\text{१५}} - \frac{\text{५(५९।८)}}{\text{१२}}$$

$$= \frac{\text{१५८१।१०}}{\text{१५}} - \frac{\text{२९५।४०}}{\text{१२}}$$

क. वि. क. वि. क. वि.

= १०५।२५ − २४।३८ = ८०।४७

क. वि.

```
१५)१५८१।१०(१०५।२४
   १५
   ──
    ८१
    ७५
   ──
     ६
   ×६०
   ──
   ३६०
   +१०
   ──
   ३७०
   ३०
   ──
    ७०
    ६०
   ──
    १०
```


Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

```
            क. वि.
१२)२९५।४० (२४।३८
   २४
   ——
    ५५
    ४८
   ——
     ७
   ×६०
   ——
    ४२०
   +४०
   ——
    ४६०
    ३६
   ——
    १००
     ९६
   ——
      ४
```

		क. वि.
भूभाविम्ब	=	८०।४७
चन्द्रविम्व	=	+३२। ३
चन्द्रभूभाको मानैक्य	=	११२।५०

क. वि.

चन्द्रग्रहणमा मानैक्यखण्ड = ५६।२५

यच्छाद्यसंछादकमण्डलैक्य-
खण्डं शरोनं स्थगितप्रमाणम् ।
तच्छाद्यबिम्बादधिकं यदा स्या-
ज्ज्ञेयं च सर्वग्रहणं तदानीम् ॥११॥

(सिद्धान्तशिरोमणि चन्द्रग्रहणाधिकार)

[ढाकिने बिम्ब र ढाक्ने विम्बको योगको आधावाट शर घटाउनू, ग्रास हुन्छ । ढाकिने विम्बभन्दा ग्रास धेरै भयो भने सर्वग्रहण हुन्छ ।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चन्द्रमाको भोग र राहुको भोग बराबर भयो भने चन्द्रमा र राहु-को अन्तर ० हुन्छ । यस कारण त्यस वेला शर ० हुन्छ । शर ० भएको हुनाले मानैक्यखण्डबाट शर घटाउँदा मानैक्यखण्ड नै बाँकी रहने हुनाले त्यस वेला
क. वि.
मानैक्यखण्डतुल्य ग्रास हुन्छ । मानैक्यखण्ड ५६।२५ यो सङ्ख्या चन्द्रबिम्व
क. वि.
३२।३ भन्दा ठूलो भएको हुनाले त्यस वेला सर्वग्रहण लाग्छ ।

$$१ \text{ घडी} = \frac{४०}{३} \text{ कला}$$

$$६० \text{ घडी} = \frac{४०}{३} \times ६० = ४० \times २० \text{ कला}$$

$$= ८०० \text{ कला} = १३ \text{ अंश } २० \text{ कला}$$

सपातसूर्यस्य भुजांशका यदा
मनू[१४]नकाः स्याद् ग्रहणस्य संभवः...।।३।।

(सिद्धान्तशिरोमणि पर्वसंभवाधिकार)

[सपात सूर्यको भुजांश १४ अंशभन्दा कम भए ग्रहणको संभावना हुन्छ ।]

पूर्णिमाको अन्त्यमा चन्द्रमा र सूर्यको ६ राशिको अन्तर हुने हुनाले सपातचन्द्रको भुजांश र सपातसूर्यको भुजांश उत्ति नै हुन्छ । यस कारण पूर्णिमाको अन्त्यमा चन्द्र र राहुको अथवा चन्द्र र केतुको अन्तर १४ अंशभन्दा कम भयो भने ग्रहणको सम्भावना हुन्छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

कालचक्रमा

यदि राहुभोगेन चन्द्रभोगः परिशद्धस्तदा सर्वग्रासः

(विमलप्रभा)

[राहुको भोग र चन्द्रको भोग बराबर भयो भने सर्वग्रहण हुन्छ ।]

यस्तो लेखिएको छ ।

कालचक्रको यस वाक्यको अर्थ राहुभोग र चन्द्रभोग बराबर भयो भने सर्वग्रहण लाग्छ भन्ने हो । यो कुरो ठीक छ, किनभने त्यस वेला शर हुँदैन र सर्वग्रहण लाग्छ भनी माथि नै सिद्ध गरिसकिएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्टिनाडिकापर्यन्तम्

(विमलप्रभा)

६० घडी भनेको १३$\frac{१}{३}$ अंश हो। राहु र चन्द्रको अन्तर ६० घडी-सम्म भयो भनेको अर्थ राहु र चन्द्रको अन्तर १३$\frac{१}{३}$ अंशसम्म भयो भन्ने हुन्छ। यस कारण सिद्धान्तशिरोमणिमा सपातसूर्य अर्थात् सपातचन्द्रको भुजांश १४ अंशसम्म भयो भन्ने कुरासँग मिल्न आउँछ।

अर्द्धग्रासोऽर्द्धभोगे

(विमलप्रभा)

६० घडीको आधा ३० घडी हुन्छ। ३० घडी भनेको $\frac{४०}{३} \times ३०$ कला $= ४० \times १०$ कला $= ४००$ कला $=$ ६ अंश ४० कला हुन्छ।

ज्या ७° = .१२१६
ज्या ६° = −.१०४५ (ज्योतिर्गणित त्रिप्रश्नाधिकार ६ कोष्ठक)

.०१७४

$$\frac{.०१७४ \times ४०}{६०} = \frac{.०१७४ \times २}{३} = \frac{.०३४८}{३}$$

$$= .०११६$$

३)३४८(
३००००)३४८(
३००)३४८(.०११६
३००
———
३०)४८
३०
———
३)१८
१८
—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

```
  .१०४५
 +.०११६
 ———
  .११६१

  .११६१
 × २७०
 ———
  ८१२७
 २३२२
 ———
 ३१.३७४०
 ३१.३४७

  .३४७'
 × ६०
 ———
 २०.८२०'
```

यतावाट ३० घडीतुल्य राहुको र चन्द्रको अन्तर भएमा
शर = ३१ कला २१ विकला

	क. वि.
मानैक्यखण्ड =	५६।२५
शर =	−३१। २१
ग्रास =	२५। ४
चन्द्रविम्ब =	३२। ३
ग्रास =	−२५। ४
चन्द्रबिम्बशेष =	६।५९

कालचक्रको ८६ श्लोकको

पदार्थ– पर्वच्छेदे = पूर्णिमाको वा औंसीको अन्त्यमा, शशिनः = चन्द्रमाको, मण्डले = मण्डल, राहोः = राहुको, मण्डलम् = मण्डलमा, प्रविशति = पसे छँदामा, शशिवशात् = चन्द्रमाको हिसावबाट, विशुद्धः = संपूर्ण घटेमा, सर्वग्रासः = सर्वग्रहण, भवति = हुन्छ । मण्डलम् = मण्डल भनेको, षष्टिनाडयः = ६० घडी हो । शशिवशात् = चन्द्रमाको हिसाववाट, अर्द्धखण्डे = आधा मण्डल, प्रविशति = पसेमा, अर्द्धग्रासः = आधा ग्रास, भवति = हुन्छ । छेदे = पूर्णिमाको अन्त्यमा, यावद् = जहाँसम्म, नाडी = घडी, अस्ति = हुन्छ, तावद् = त्यहाँसम्म, ग्रासः = ग्रास, भवति = हुन्छ । कृष्णशुक्ले पक्षे = कृष्णपक्ष र शुक्ल-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पक्ष (औँसी र पूर्णिमा) मा, दिननिशि समये=दिउँसो र राति, रवीन्द्वोः=सूर्य र चन्द्रमाको, ग्रासः=ग्रहण, भवति=हुन्छ ।

भावार्थ– औँसीमा दिउँसो सूर्यग्रहण लाग्छ । पूर्णिमामा राति चन्द्रग्रहण लाग्छ । औँसीको अन्त्यकालमा चन्द्र र राहुको अथवा चन्द्र र केतुको अन्तर ट्वाक्क ० भयो भने सर्वसूर्यग्रहण हुन्छ । पूर्णिमामा चन्द्र र राहुको अथवा चन्द्र र केतुको अन्तर ट्वाक्क ० भयो भने सर्वचन्द्रग्रहण हुन्छ । चन्द्र र राहुको अथवा चन्द्र र केतुको अन्तर ६० घडी (१३$\frac{१}{३}$ अंश) सम्म भए ग्रहण हुन्छ । चन्द्र र राहुको अथवा चन्द्र र केतुको अन्तर ३० घडी (६$\frac{२}{३}$ अंश) भए आधा ग्रहण लाग्छ ।

विशेष कुरो

ग्रहणको यो सम्भावनासम्म हो । ग्रहण गर्ने विधि यहाँ छैन ।

तस्माद् बौद्धैर्बाह्यपरिज्ञानार्थं ब्रह्मसूर्ययमनकरोमकसिद्धान्तं ज्ञातव्यमिति भगवतो नियमः ।

(विमलप्रभा)

बाहिरिया कुरा बुझ्न ब्रह्मसिद्धान्त, सूर्यसिद्धान्त, यवनसिद्धान्त, रोमकसिद्धान्त जान्नुपर्छ भनी यहाँ लेखिएकोले ग्रहण गर्ने पुस्तक बौद्धहरूको थिएन, भए पनि त्यसलाई कालचक्रकारले देखेका थिएनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रनामक बौद्ध तन्त्रग्रन्थको ज्यौतिषभाग र त्यसको टीका विमलप्रभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं शम्भलविषये मञ्जुश्रिय उत्पादः, म्लेच्छधर्मोत्पादाज् ज्यौतिषसिद्धान्तविनाशलघुकरणप्रवृत्तिस्तथागतव्याकरणमाद्याब्दादित्यादिना वितनोमीति ।

आद्याब्दात् षट्शताब्दैः[६००] प्रकटयशनृपः शम्भलाख्ये भविष्यत्
तस्मान्नागैः शताब्दैः[८००] खलु मखविषये म्लेच्छधर्मप्रवृत्तिः ।
तस्मिन् काले धरण्यां स्फुटलघुकरणं मानवैर्वेदितव्यं
सिद्धान्तानां विनाशः सकलभुवितले कालयोगे भविष्यत् ।।२६।।

आद्याब्दात् षट्शताब्दैः प्रकटयशनृपः शम्भलाख्ये भविष्यदिति । आद्येति । धर्मदेशनावर्षं तथागतस्य तस्माद् वर्षात् षट्शताब्दैः शीतानद्युत्तरे शम्भलनाम्नि विषये यश इत्यागमपाठः । महायशा मञ्जुश्रीः प्रकटो भविष्यति । निर्माणकायग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । तस्मान्नागैः शताब्दैरिति । तस्माद् यशसो निर्वृतात् । नागैरित्यष्टवर्षशतैः । खल्विति निश्चितम् । मखविषये म्लेच्छधर्मप्रवृत्तिर्भविष्यति । शीतादक्षिणे मखविषये कोटिग्रामविभूषिते म्लेच्छानां तायिनामसुरधर्मप्रवृत्तिर्भविष्यति । तस्मिन् म्लेच्छकाले धरण्यां स्फुटलघुकरणं मानवैर्वेदितव्यम् । सिद्धान्तानां विनाश इति । सिद्धान्तं ब्रह्म सौरं यमनकं रोमकमिति । एषां चतुर्णां विनाशः सिद्धान्तानां विनाशः। सकलभुवितल इति । सकल इति यत्र तीर्थिकाः सिद्धान्तानि वर्तन्ते तत्र सकलं भुवितलं शीतादक्षिणम् । तस्मिन् भुवितले । न शम्भलादिविषयेषु बौद्धसिद्धान्तस्य विनाश इति । कालयोगे भविष्यदिति । कालयोगो म्लेच्छधर्मस्तेन सिद्धान्तानां योगः कालयोगस्तस्मात् कालयोगाद् भविष्यकालयोग इति । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अतः सिद्धान्तविनाशाल् लघुकरणं स्फुटमिति । मातृमोदकवचनं तीर्थिकानां परमार्थतो न स्फुटं लघुकरणादिकं कुतः सिद्धान्तानां विनाश इति कटाक्षवचनात् । यदि करणादिकं स्फुटं तदा सिद्धान्तानां विनाशाभावः करणेऽपि ग्रहसिद्धितः । नवकरणान्तरे सूर्यशुद्धिर्दृश्यत उत्तरायणदिने छायया परीक्ष्यमाणया । उत्तरायणे छायाशुद्धया विना सूर्यभोगोऽशुद्धः । सूर्यभोगादशुद्धाच्चन्द्रभोगोऽशुद्धः । एवं मङ्गलादयोऽपि सूर्ये शोधिताः सन्तः सूर्यभोगाशुद्धत्वात् तेषामपि भोगोऽशुद्धः । एवं ग्रहभोगाशुद्धत्वाज् जातकादीनां ग्रहफलं निरर्थकं तीर्थिकानामिति । इह सिद्धान्ते ग्रहाणां शुद्धक्षेपकाः स्त्रीबालसाध्यास्तैर्ग्रहाः क्षिप्रं प्रज्ञायन्ते बालजनादिभिस्तेनेर्ष्या कलौ जाता दुष्टतीर्थिकानाम् । यदि सर्वे स्त्रीबालादयो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रहसञ्चारं ज्ञास्यन्ति, तदाऽस्माकं को गौरवं करिष्यति, तस्मात् सिद्धान्तमपहृत्य तन्त्र-करणादिकं कुर्म इत्यालोच्य सिद्धान्तानि गुप्तीकृतानि। तन्त्रकरणादिकं प्रकटितम् । तन्त्रेऽनेकाहर्गणराशिः । करणेऽपि मन्दशीघ्रं कर्मचतुष्टयं प्रपञ्चं कृतम् । येन बाल-जना विषमं दृष्ट्वा दूरं प्रपलायन्ति । ज्यौतिषनाम न कुर्वन्ति । एवं कालवशात् करणे ध्रुवकं न स्फुटम् । अस्फुटत्वात् सूर्यभोगोऽशुद्धः । सूर्यभोगाशुद्धितः सर्वग्रह-भोगोऽशुद्धोऽभूदिति । इह परेषामज्ञानहेतोर्यत् करणादिकं रचितं दुष्टतीर्थिकैस्तदेव कालवशात् तेषामपरिज्ञानं जातं परापकारत इति । अतः परापकारः सर्वत्र विरुद्ध इति। इह ग्रहाणां प्रतिदिनभोगक्षेपका वक्ष्यमाणे वक्तव्या इति ।।२६।।

इदानीं लघुकरणं तावदुच्यते ।

वह्नौ खेऽब्धौ[४०३] विमिश्रं प्रभवमुखगतं म्लेच्छवर्षं प्रसिद्ध-
मूनं म्लेच्छेन्द्रवर्षं करफणिशशिना[१८२] शेषमर्का[१२]हतं च ।
मिश्रं चैत्रादिमासैरधरयुग[४]हतं खाग्निचन्द्रै[१३०]र्विभक्तं
लब्धं मूर्ध्नि प्रविष्टं भवति नरपते मासपिण्डं विशुद्धम् ।।२७।।

वह्नौ खेऽब्धौ विमिश्रमिति । इह ध्रुवकोऽनित्यस्तन्त्रराजे षष्टिसंवत्सरान्ते । पुनर्ध्रुवकचरणादिति । इह तथागतकालात् षड्वर्षशतैर्मञ्जुश्रीकालः करणे ध्रुवः । तस्मादष्टशतवर्षैर्म्लेच्छकालः । तस्माद् म्लेच्छकालाद् द्व्यशीत्यधिकशतेन हीनोऽजकल्की-कालः । येनाऽजेन लघुकरणं विशोधितम् । स एव कालः करणे ध्रुवकं भवति म्लेच्छवर्षा-दिति । प्रभवमुखगतमिति । प्रभवो मुखमादिर्येषां षष्टिसंवत्सराणां ते प्रभवमुखाः । तेषु प्रत्येकवर्तमानवर्षस्य पूर्ववर्षं प्रभवमुखगतमिति । तन्मिश्रं त्र्यधिकचतुःशतवर्षं राशौ म्लेच्छवर्षं प्रसिद्धं भवति । एकवर्षमादिं कृत्वा यावत् षष्टिवर्षं तावद् विमिश्रं प्रभव-मुखगतं भवतीति । तदेव वर्षं सर्वकरणान्तरे प्रसिद्धं भवतीत्यादित्यादिवारवत् । तेन विमिश्रितं त्र्यधिकचतुःशतवर्षराशाविति। म्लेच्छवर्षं प्रसिद्धम् । म्लेच्छो मधुमती-रह्मणावतारो म्लेच्छधर्मदेशको म्लेच्छानां तायिनां गुरुः स्वामी । ऊनं म्लेच्छेन्द्रवर्षं करफणिशशिना । द्व्यशीत्यधिकशतेनोनं करफणिशशिनोनमिति । शम्भलविषयेऽजकल्की-कालवर्षं तदेव लघुकरणे वर्षपिण्डमिति। शेषमर्काहतं च । तदेव वर्षपिण्डं द्व्यशीत्य-धिकशतेनोनावशेषं मासपिण्डनिमित्तमर्काहतं द्वादशगुणितं मासपिण्डं भवति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिश्रं चैत्रादिमासैरिति। तदेव मासपिण्डं चैत्रादिवर्तमानमासैर्मिश्रं भवति वर्तमानमासार्थमिति। अधरयुगहतमिति। तदेव मासपिण्डमध उपरिराशावधोराशौ मासपिण्डं कृत्वाऽधिकमासग्रहणार्थं युगहतं चतुर्गुणितं भवति। खाग्निचन्द्रैर्विभक्तमिति। अत्र सूर्यस्य द्वात्रिंशत्सार्द्धमासैरधिकमासोऽमावास्यां संक्रमणाभावात्। तेन भागो न स्यात्। तस्माद् राशिचतुर्गुणिता भागराशिर्भवति। भागराशेश्चतुर्गुणिते सति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याभाव इति न्यायाद् विभज्य राशिश्चतुर्गुणीभवति। तस्माद् विभज्य राशेर्भागराशिना लब्धं फलं भवति। लब्धं मूर्ध्नि प्रविष्टम्। तदेव लब्धमधिकमासपिण्डं मूर्द्ध्नि मासपिण्डराशौ प्रविष्टं भवति। नरपते मासपिण्डं विशुद्धम्। वर्तमानमासे त्रिंशत्तिथिगणितार्थमिति ॥२७॥

इदानीं **मासध्रुवकमुच्यते**।

मासास्त्रिस्थानभूताः करशिखि[३२]गुणिता मध्यराशौ स्थिता ये
मूले षड्भागलब्धं भवति च तदृणं मध्यमे शोधनीयम्।
ऊर्द्ध्वेऽधो नेत्रत्रिंशत्[२।३०] प्रकटयति धनं मिश्रितं षष्टि[६०]भागै-
र्लब्धं मूर्द्ध्नि प्रविष्टं भवति मुनिवरै[७]श्छेदितः शेषवारः ॥२८॥

मासास्त्रिस्थानभूताः करशिखिगुणिता मध्यराशौ स्थिता य इति। अत्र शुद्धमासास्त्रिस्थाने कृत्वा मध्यराशौ ये मासाः स्थितास्ते प्रतिमासवारघटिकार्थं करशिखिगुणिता द्वात्रिंशद्गुणिता भवन्ति। मूले षड्भागलब्धमिति। मूलराशौ षड्भागेन लब्धं मध्यमे राशावृणं भवति। मध्यराशावतः शोधनीयमृणत्वात्। ऊर्द्ध्वेऽधो नेत्रत्रिंशत् प्रकटयति धनं मिश्रितम्। इदं ध्रुवकं मङ्गलादिकमस्तमनकरणमागतमत आदित्याद्युदयकरणार्थं मूर्द्ध्नि राशौ वारद्वयं धनं भवति। अधोराशौ त्रिंशद् घटिका धनं भवति। अतो मिश्रमूर्द्धाधो यथासङ्ख्यं नेत्रञ्च त्रिंशच्च नेत्रत्रिंशदिति। षष्टिभागैर्लब्धम्। मूलघटिकाराशौ षष्टिभागेन लब्धं वारपिण्डं भवति। अवशेषं घटिकापिण्डं वारभोगे भवति। मूर्द्ध्नि प्रविष्टम्। तदेव षष्ट्या भागेन लब्धं वारपिण्डं मूर्द्ध्नि प्रविष्टं वारराशौ भवति। मुनिवरैः सप्तभिः छेदितो विभक्तः सन् शेषो वार एव स इति। मासध्रुवके वारो मूर्द्ध्नि स्थातव्यः। वाराधो घटिकापिण्डमिति ॥२८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं वारपदान्युच्यन्ते ।

द्विस्थानेऽर्केन्दु[११२]मिश्रं हृतमृतुरविणा[१२६] भूत[५]मिश्रं समस्तं
देयं तन्मूर्द्धिन राशौ प्रथमकर[२]हृते पिण्डमष्टद्वि[२८]भक्तम् ।

द्विस्थानेऽर्केन्दुमिश्रमिति । तदेव मासपिण्डमर्केन्दुमिश्रं द्वादशोत्तरशतमिश्रम् । अर्केन्दुरिति करणापेक्षा न सिद्धान्तापेक्षयेति । द्विस्थाने भवति । हृतमृतुरविणा । अधोमासपिण्डं हृतं षड्विंशत्यधिकशतेन लब्धं मूर्द्धिन राशौ धनं भवति । प्रतिमासं पिण्डद्वयं मूर्द्धिन राशौ देयं भवति । प्रथमं करहते पश्चाद् देयं भवति । भूतमिश्रं समस्तमिति । करणापेक्षा । ऋतुरविणा भागलब्धं सिद्धान्तम् । यतः षड्विंशत्यधिकमासशतेनैकपिण्डं पिण्डस्थानेऽधिकं भवति । चन्द्रचरणवशादिति । पिण्डमष्टद्विभक्तमिति । अष्टाविंशतिभिर्भक्तं पिण्डं भवति । सप्तवारपदत्वादष्टाविंशतिभिर्भागः स्यात् । तेन भागेन लब्धं प्रतिमासं वारपदं भवति । वारघटिकाधः । ऋतुरविणा भागलब्धावशेषं पिण्डावयवं भवति । पिण्डाधः स्थापनीयमिति ।

इदानीं सूर्यनक्षत्रध्रुवकमुच्यते ।

त्रिस्था मध्ये हृतेशा[११]स्त्वधरनवगुणै[३९]र्भागलब्धं द्वि[२]मिश्र-
मूनं मध्ये घटीभि[६०]र्हृतमपि तु धनं मूर्द्धिन राशौ द्वि[२] हृत्वा ॥२९॥
युक्तं चर्क्ष[२७]प्रभक्तो भवति नृप रवेः शेष चर्क्षादिभोगो

त्रिस्था मध्ये हृतेशा इति । ते शुद्धमासा त्रिस्था मूर्द्धिन मध्येऽधस्त्रिर्भवन्ति । मध्ये ये मासास्त ईशैर्हृता एकादशहृता इति । करणापेक्षा न सिद्धान्तापेक्षेति । अधरनवगुणैर्भागलब्धं द्विमिश्रमिति । अधोराशौ नवगुणैरेकोनचत्वारिंशद्भिर्भागलब्धं द्विमिश्रमिति करणापेक्षया क्षेपकः । ऊनं मध्ये । मध्यराशौ हीनमृणमित्यर्थः । घटीभिर्हृतमपि तु धनमिति । मध्यराशेर्घटीभिः षष्टिभिर्हृतं लब्धं नक्षत्रपिण्डं मूर्द्धिन राशौ धनं भवति । षष्टिभागावशेषा नक्षत्रघटिका भवन्ति । तदेव धनं मूर्द्धिन राशि द्वि हृत्वा ॥२९॥

युक्तं चर्क्षप्रभक्तो । सप्तविंशतिभिः प्रभक्तो भवति । नृपामन्त्रणम् । रवेः शेष चर्क्षादिभोगः । अत्र मूर्द्धिन नक्षत्रपिण्डमधो नक्षत्रघटिकापिण्डमिति । पुनरशुद्धादप्यशुद्धमासध्रुवकं बालानां प्रतिबोधनार्थं रचितम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वारे वारं प्रदेयं द्विगुणनृप[१२]घटी पिण्डके द्वे[२] त्वधश्च ।
द्वे[२] चर्क्षे रुद्र[११]नाड्यः प्रकटयति धनं सूर्यभोगे प्रदेयं
एतन्मासध्रुवं स्यात् कथितमपि पुनर्मासि मासि प्रदेयम् ॥३०॥

वारे वारं प्रदेयम् । वारस्थाने वारमेकं देयम् । द्विगुणनृपघटी । नृप इति षोडश । द्विगुणनृपघटी द्वात्रिंशद्घटी घटिकास्थाने देया । पिण्डके द्वे त्वधश्चेति । घटिकाधः पिण्डस्थाने द्वे देये भवतः । द्वे चर्क्षे नक्षत्रस्थाने । रुद्रनाड्यो नक्षत्रघटिकास्थाने । रुद्र इति एकादश । नाड्यो देया इति धनं प्रकटयति । सूर्यभोगे प्रदेयं नक्षत्रादिकम् । तस्मान्मासध्रुवकं स्यात् । कथितमपि पुनर्मासि मासि प्रदेयम् । प्रत्येकमासि प्रदेयमिति मासध्रुवकं करणापेक्षावशेन भगवताऽनागतमेव व्याकृतमिति ॥३०॥

इदानीं मासध्रुवात् तिथ्यादिगणितमुच्यते ।

देया हेयाश्च देयाः पुनरपि तिथयो वारनाडीपदेषु
पिण्डे भागेऽब्धिचन्द्रैः[१४] समविषमगते देयहेयौ पदार्थौ ।
शून्ये[०] शून्यं[०] विशुद्धं[०] त्रिदश[१३]शशि[१]पदे पञ्च[५] नेत्रा[२]र्क[१२]योर्दिक्[१०]
तिथ्य[१५]श्चैकादशे[११]ऽग्नौ[३] दश[१०]जलधि[४]पदे विंशतिश्चैकहीना[१९] ॥३१॥
द्वाविंशत्[२२] पञ्च[५]रन्ध्रे[९] ऋतु[६]वसुनि[८] जिनाः[२४] सप्तमे[७] पञ्चविंशत्[२५]
तस्मिन्नर्कप्रभेदैः प्रकटितरविका देयहेया भवन्ति ।
भूता[५] भूते[५]षु[५]वेदाः[४] शिखि[३]कर[२]शशिनः[१] पूर्वभागेऽपरे च
पिण्डे भागेऽब्धिचन्द्रैः[१४] समविषमगते देयहेयाश्च वाराः ॥३२॥
सञ्चारेणाऽवशेषं हतमृतुरविणा[१२६] भागलब्धं च तद्वत्
तत्रैवाऽर्कप्रभेदै रविपदघटिका देयहेया भवन्ति ।

देया हेयाश्च देयाः पुनरपि तिथयो वारनाडीपदेष्विति । इह प्रतिमासध्रुवके शुक्लप्रतिपदाद्येकतिथिमारभ्य यावत् त्रिंशत्तमामावासी तावत् तिथयो देया हेयाः पुनर्देया इति । वारस्थाने देयाः प्रतिदिनवारार्थम् । घटिकास्थाने हेयाः । चन्द्रकलाया एकघटीहानितः । पुनर्देयाः पिण्डस्थाने चन्द्रपदानां धनर्णभोगपरिशुद्धित इति । पिण्डे भागेऽब्धिचन्द्रैः समविषमगते देयहेयौ पदार्थाविति । पिण्डस्थाने पिण्डादब्धिचन्द्रेण चतुर्दशभागेन समगतेन पदार्थो धनं भवति । विषमगतेनर्णं पदार्थो भवति । अत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समभागे द्वाभ्यां गतश्चतुर्भिर्वा गत इति न गतोऽपि सम इति । विषमभाग एकेन गतस्त्रिभिर्वा गत इति । तदुपरि नास्ति भागः । सप्तपञ्चाशदूर्द्ध्वं त्रिंशत्तिथिसहिता सप्तविंशतिपिण्डका न भवन्ति । अतश्चतुर्दशभागैश्चत्वारो विभक्ता भवन्तीति तेन समविषमभागेन पदार्था देया हेया वा वेदितव्याः । पदार्थो नाम चन्द्रचारपदानि । चतुर्दशस्थानेऽध ऊर्द्ध्वे सप्तसप्तपदव्यावृत्याऽनुलोमविलोमाभ्यां पृथिव्यादिगुणभेदभिन्नानि। ते च पदार्था देया हेया भवन्ति । शून्ये शून्यं विशुद्धमिति । चतुर्दशभागावशेषं यदि शून्यं तदा पदार्थोऽपि शून्यो न देयो न हेय इति । न्यायःकरणम् । त्रिदशशशिपदे पञ्चेति । त्रयोदशमे पदेऽवशेषे दृष्ट एकपदे वा पञ्च घटिका धनं वा ऋणं वा भवति । एवं नेत्रार्कयोर्दिगिति । द्विपदेऽधिकेऽवशेषे द्वादशे वा दश घटिका देया भवन्ति । चन्द्रकलावृद्धिहानिवशादिति । तिथ्याख्या इति । पञ्चदश । एकादश । अग्नाविति तृतीये भवन्ति । दशपदजलधीति । दशमे चतुर्थे पदे भागावशेषे दृष्टे विंशतिश्चैकहीना भवन्ति ॥३१॥

द्वाविंशत् पञ्चमे रन्ध्र इति नवमे भवन्ति । ऋतुरिति षट् । वसुनीत्यष्टमे पदे जिनाश्चतुर्विंशतिर्भवन्ति । सप्तमे पदे भागावशेषे दृष्टे पञ्चविंशद्घटिका समे देया विषमे हेया भवन्ति । तस्मिन्नर्कप्रभेदैः प्रकटितरविका देयहेया भवन्ति । तस्मिन् तिथिभोगेऽर्कप्रभेदेन सूर्यपदानि भवन्ति । सूर्यस्यर्णं तस्मिन्नृणं । सूर्यस्य धनं तस्मिन्नेव धनमिति सूर्यप्रभेदः । अत्र चन्द्रपदानि भूता भूतेषुवेदाः शिखिकरशशिनः पूर्वभागेऽपरे चेति । भूता इति पञ्च । पुनर्भूतेति ततोऽधः पञ्च । इषुरिति ततोऽधः पञ्च । वेदा इति ततोऽधश्चत्वारि । शिखीति ततोऽधस्त्रयः । कर इति ततोऽधो द्वे । शशिन इति ततोऽध एकपदम् । एवं सप्तस्थानेषु पदानि । ततोऽपरसप्तस्थानेषु विलोमेनैकादिना चतुर्दशस्थाने पञ्चपदानि यावत् । एवं चन्द्रपदानां न्यासो भवति चतुर्दशस्थानेष्विति । पिण्डे भागेऽब्धिचन्द्रैः समविषमगते देयहेयाश्च वारा इति । अत्राऽपि चतुर्दशभागावशेषे दृष्टे समगते चाराः पञ्चादयो देया विषमगते हेया इति । चतुर्दशभागावशेष एके दृष्टे पञ्चघटिका ग्राह्या । द्वितीये द्वितीयस्थानस्थैः सह दश । तृतीये तृतीयस्थानस्थैः सह पञ्चदश । चतुर्थे चतुर्थस्थानस्थैश्चतुर्भिः सहैकोनविंशतिः । पञ्चमे पञ्चमस्थानस्थैस्त्रिभिः सह द्वाविंशत् । षष्ठे षष्ठस्थानस्थाभ्यां द्वाभ्यां सह चतुर्विंशतिः । सप्तमे सप्तस्थानस्थेनैकेन सह पञ्चविंशतिः । ततश्चन्द्रचरणवृद्धिर्निवर्तते । अष्टमे दृष्टे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्यष्ट पदानि पूर्वसप्तपदैः सहितानि त्यक्त्वा पराणि षट् पदान्यभुक्तान्येकपिण्डं कृत्वा चतुर्विंशतिघटिका देया हेया वा भवन्ति। नवमे पञ्चपदानां द्वाविंशद्घटिका। दशमे चतुष्पदानामेकोनविंशतिः। एकादशे त्रिपदानां पञ्चदश। द्वादशे द्विपदानां दश। त्रयोदश एकपदस्य पञ्च। चतुर्दशमे शून्यमिति सिद्धान्तनिश्चयः ॥३२॥

सच्चारेणाऽवशेषं हतमृतुरविणा भागलब्धं च तद्वदिति। अत्र सच्चार इति पिण्डाधःस्थितानां पिण्डावयवानां सत्पदं भवति। तत्र ग्रहः प्रविष्टः। तस्मात् तद् ग्राह्यं देयहेयार्थम्। तेन पदेनाऽवशेषं पिण्डावयवं हतम्। ततः षड्विंशत्यधिकशतेन भागलब्धं च तद्वद् देयम्। सर्वं यथापूर्वंचरणघटिकापिण्डं तद्वदिति। तत्रैव चार्क-प्रभेदैः पूर्ववद् रविका देया हेया वा भवन्तीति सिद्धान्तः।

इदानीं प्रतिदिनसूर्यभोग उच्यते।

वेदै[४]स्तिथ्याहतं यत् स्फुटमपि तु धनं तत् त्रि[३]भागेन मिश्र-
मृत्वृक्षं सत्रिपादं[६]।[४५] त्वृणमपि तु रवेः शोधयेद् भुक्तिमध्ये ॥३३॥
शिष्टं कार्यं यथाऽरे रस[६]युग[४]शशिनो[१] मन्दकार्ये पदानि
हत्वा भोगेन नाडीः शरगुणशशिभि[१३५]र्भागलब्धं सभागम्।
देयं हेयं च सूर्ये त्वयनगतिवशान्नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति
सूर्ये कालो[३] रसो[६]ऽहि[८]श्च दश[१०] हर[११] हरा[११] रुद्र[११] दिग्[१०] नाग[८]-
षट्[६] च ॥३४॥
वह्निः[३] खं[०]. चाऽयनान्ते भवति धनमृणं चोत्तरे दक्षिणे च
षण्मासं पक्षभेदैश्चरति दिनकरो माससङ्क्रान्तिभेदात्।

वेदैस्तिथ्याहतं यत् स्फुटमपि तु धनं तत् त्रिभागेन मिश्रमिति। वेदैश्चतुर्भि-स्तिथिश्चाऽहतं गुणितं वेदैस्तिथ्याहतं स्फुटं धनं भवति। सूर्यस्य घटिकास्थाने तस्या गुणितं तिथ्यास्त्रिभागेन मिश्रं धनं घटिकास्थाने देयमिति। ऋत्वृक्षं सत्रिपादं त्वृणमपि तु रवेः शोधयेद् भुक्तिमध्य इति। इह रविकापदविशुद्धयर्थं सूर्यस्य जन्मराशिः शोधनीयः। येन सूर्यस्य प्रत्यहं वारघटीपाणीपलादिभोगो ज्ञायते। अन्यथा करणे शुद्धिर्नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्यहं सूर्यस्येति । अतोऽश्विन्यादिनक्षत्रभोगात् । षड्नक्षत्रं सत्रिपादमिति । पञ्चचत्वा-रिंशद्घटिका इति । मेषादिराशित्रयं शोधितं भवति । कर्कटे जन्मराशिर्भवति । सूर्यस्य चरणशुद्धित इति । अत ऋत्वृक्षं सत्रिपादं त्वृणमपि तु रवेः शोधयेद् भुक्तिमध्ये । भुक्तिर्नक्षत्रादिभोगः । तस्मिन् भुक्तिमध्ये नक्षत्रस्थाने नक्षत्रं शोधयेद् घटिकास्थाने घटिकाः शोधयेदिति ॥३३॥

सूर्यभोगं पृथक् कृत्वा शिष्टं कार्यं यथाऽर इति । अत्र परिशेषं कार्यम् । यथा मङ्गलस्य तथा सूर्यस्याऽपि ज्ञातव्यम् । किन्तु मङ्गलस्य चारपदानि भिन्नानि । सूर्यस्य रसयुगशशिनो मन्दकार्ये पदानि । रस इति षट् । युग इति चत्वारि ततोऽधः । शशिन इति ततोऽध एक इति । राशित्रये पूर्वार्द्धेऽपरार्द्धे विलोमेन चतुर्थराशावेकः । पञ्चमराशौ चत्वारि । षष्ठराशौ षट् । एतद्राशिकर्म मन्दकार्यमिति । अस्मिन् मन्दकार्य एतानि षट् पदानि । षट्सु कर्कटादिषु राशिषु भवन्ति । अपरं मङ्गलवदिति । हत्वा भोगेन नाडीः शरगुणशशिभिर्भागलब्धं सभागम्, देयं हेयं च सूर्ये त्वयनगतिवशान्नाऽन्यथा शुद्धिर-स्तीति । इदं वचनं नियमार्थम् । यथा मङ्गले चारभोगेन हत्वा नाडीस्ततः शरगुणशशि-भिरिति । एकराशिघटिकापिण्डं पञ्चत्रिंशदधिकशतं तेन भागेन लब्धम् । घटिकापिण्डं घटिकास्थाने धनं भवति । अयनगतिवशादृणञ्च भवति । मकरादौ धनं कर्कटादावृणं भवतीति । अयनगतिवशात् प्रत्यहं शुद्धिर्नाऽन्यथा करणोक्तविधिनेति । अत्र करणोक्त-विधिरुच्यते । सूर्ये कालो रस इति । कर्कट ऋणं प्रथमपक्षे काल इति तिस्रो घटिकाः । रस इति षड् द्वितीये कर्कटपक्षे । एवं सिंहेऽहिश्चेत्यष्ट दश इति । तथा कन्यायां हर एकादश पुनर्हर एकादश । ततस्तुलायां रुद्र एकादश दिगिति दश इत्येवम् । वृश्चिके नाग इत्यष्ट षट् च ॥३४॥

ततो धनुषि वह्निरिति तिस्रः खमिति शून्यमयनान्ते । एवं मकरादौ धनमिति करणे न सिद्धान्तेऽभिप्रायः सर्वत्र । एवं षण्मासं पक्षभेदैश्चरति दिनकरो माससङ्क्रान्तिभेदादिति ।

इदानीं चन्द्रभोग उच्यते ।

दत्त्वा सूर्ये तिथीश्चाऽप्यधररस हता वारभोगेन मिश्रा
ऊनीभूताः शशाङ्को भवति नरपते मिश्रसूर्येन्दुयोगः ॥३५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दत्त्वा सूर्यं इति । सूर्यभोगे तिथीर्दत्त्वाऽधररसहतास्तिथीरधसि षड्भिर्हताः । वारभोगेन मिश्रा वारभोगघटिकादिभिर्मिश्रा ऊनीभूता घटिकास्थाने शशाङ्कभोगो भवति । मिश्रसूर्येन्दुयोग इति । सूर्येन्दुभोगो मिश्रो योगो भवति ॥३५॥

अक्षणा[२] तिथ्याहतं यद् गतशशि[१] करणं सप्त[७]भागावशेषं

अक्षणा तिथ्याहतं यद् गतशशि करणमिति । अक्षणा द्वाभ्यां तिथिपु हतमेकरहितं सप्तभागावशेषं करणं भवति । वारभोगेन भोगो भवति ।

अत्र पञ्चाङ्गानि वारस्तिथिर्नक्षत्रं योगः करणमिति ।

अत्र वाराः । आदित्यसोममङ्गलबुधबृहस्पतिशनिनः सप्त ।

तिथयः प्रतिपदाद्याः पञ्चदश इति ।

नक्षत्राणि। अश्विनी भरणी कृत्तिका रोहिणी मृगशिराः आर्द्रा पुनर्वसुः पुष्यः अश्लेषा मघा पूर्वफाल्गुनी उत्तरफाल्गुनी हस्ता चित्रा स्वातिः विशाखा अनुराधा ज्येष्ठा मूला पूर्वाषाढ़ा उत्तराषाढा श्रवणा धनिष्ठा शतभृषा पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा रेवती इति सप्तविंशतिः ।

तथा योगः । विष्कम्भः प्रीतिः आयुष्मान् सौभाग्यः शोभनः अतिगण्डः सुकर्मा धृतिः शूलः गण्डः वृद्धिः ध्रुवः व्याघातः हर्षणः वज्रः सिद्धिः व्यतिपातः वरीयान् परिघः शिवः सिद्धिः साध्यः शुभः शुक्लः ब्रह्मा ऐन्द्रः वैधृतिः इति सप्तविंशतिर्योगा इति ।

शुक्लप्रतिपदपरार्द्धे करणं प्रथमं बवम् । द्वितीयायां पूर्वापरार्द्धे बालवं कौलवम्। तृतीयायां पूर्वापरार्द्धे तैतिलं गरजम् । चतुर्थ्यां पूर्वापरार्द्धे वणिजं विष्टिः इति । एवं पञ्चम्यां ववं बालवम् । षष्ठ्यां कौलवं तैतिलम् । सप्तम्यां गरजं वणिजम् । अष्टम्यां पूर्वार्द्धे विष्टिः इति । अष्टम्यां परार्द्धे बवम् । नवम्यां पूर्वापरार्द्धे बालवं कौलवम् । दशम्यां पूर्वापरार्द्धे तैतिलं गरजम् । एकादश्यां पूर्वापरार्द्धे वणिजं विष्टिः इति । पुनर्द्वादश्यां पूर्वापरार्द्धे ववं बालवम् । त्रयोदश्यां कौलवं तैतिलम् । चतुर्दश्यां गरजं वणिजम् । पूर्णिमास्यां पूर्वार्द्धे विष्टिः इति । अपरार्द्धे बवम् । कृष्णप्रतिपदि पूर्वापरार्द्धे बालवं कौलवम् । द्वितीयायां पूर्वापरार्द्धे तैतिलं गरजम् । तृतीयायां पूर्वापरार्द्धे वणिजं विष्टिः इति । एवं चतुर्थ्यां पूर्वापरार्द्धे ववं बालवम् । पञ्चम्यां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वापरार्द्धे कौलवं तैतिलम् । षष्ठ्यां गरजं वणिजम् । सप्तम्यां पूर्वार्द्धे विष्टिः इति । अपरार्द्धे बवम् । अष्टम्यां पूर्वापरार्द्धे बालवं कौलवम् । नवम्यां तैतिलं गरजम् । दशम्यां पूर्वापरार्द्धे वणिजं विष्टिः इति । एवम् एकादश्यां पूर्वापरार्द्धे बवं बालवम् । द्वादश्यां कौलवं तैतिलम् । त्रयोदश्यां गरजं वणिजम् । चतुर्दश्यां पूर्वार्द्धे विष्टिः इति । सप्तकरणपरिभोगः । ततः कृष्णचतुर्दश्यां परार्द्धे शकुनिः । अमावास्यां पूर्वार्द्धे चतुष्पदम् । अपरार्द्धे नागम् । शुक्लप्रतिपदि पूर्वार्द्धे किंस्तुघ्नम् । अपरार्द्धे पुनर्बवम् इति । एवमेकादश करणानीति पञ्चाङ्गक्रमः ।

अश्विनी भरणी कृत्तिकापादो मेषः । एवं नवनवपादैर्द्वादश मेषादयो राशयो वेदितव्याः ।

अङ्गारकशुक्रबुधशशिरविबुधशुक्रभौमगुरुशनिसौरिसुरगुरव एते यथासङ्ख्यं मेषादिषु राशिषु क्षेत्रिण इति ।

इदानीं तीर्थिकानां राशिग्रहणार्थं नामाक्षरकल्पनोच्यते । इह जातकस्य मण्डलस्वरव्यञ्जनापरिज्ञानाद् ऋषिभिर्नामाक्षरकल्पना रचिता शतपदचक्रम् । तद यथा । अ इ उ ए कृत्तिका । ओ वा वि वु रोहिणी । वे वो का कि मृगशिराः । कु घ ङ छ आर्द्रा । के को हा हि पुनर्वसुः । हु हे हो डा पुष्या । डि डु डे डो अश्लेषा । मा मि मु मे मघा । मो टा टि टु पूर्वफाल्गुनी । टे टो पा पि उत्तरफाल्गुनी । पु ष ण ठ हस्ता । पे पा रा रि चित्रा । रु रे रो ता स्वातिः । ति तु ते तो विशाखा । ना नि नु ने अनुराधा । नो या यि यु ज्येष्ठा । ये यो भा भि मूला । भू ध फ ढ पूर्वाषाढा । भे भो जा जि उत्तराषाढा । जु जे जो खा अभिजित् । खि खु खे खो श्रवणा । गा गि गु गे धनिष्ठा । गो सा सि सु शतभृषा । से सो दा दि पूर्वभाद्रपदा । दु थ झ ञ उत्तरभाद्रपदा । दे दो चा चि रेवती । चु चे चो ला अश्विनी । लि लु ले लो भरणी इति । द्वादशराशिनामभेदाक्षराणि । एभिरक्षरैः सत्त्वानां राशिर्ज्ञातव्यः । तेन शुभाशुभफलं ज्ञातव्यमिति ।

तीर्थिकानामभिप्रायो युक्तिशून्य इति । परमार्थतः शुभाशुभफलं स्वकर्मवशाद् भवति । तथा चाऽऽह ।

वारस्तिथिश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।
लग्नं क्रूरग्रहैश्चैतत् कल्याणं पुण्यकारिणाम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकक्षणप्रसूतानां जातकानां पृथक् पृथक् ।
फलं नैकफलं तेषां स्वस्वकर्मोपभोगतः ॥
सङ्ग्रामे वनदाहे च कैवर्ताज्जालबन्धने ।
मरणं यौगपद्येन बहवो यान्ति देहिनः ॥
पुण्येनाऽयुर्बलं वीर्यमृद्धिः सौभाग्यरूपता ।
पापेनाऽयुःक्षयोऽवीर्यमृद्धिहानिश्च देहिनाम् ॥

इति पञ्चाङ्गकरणोद्देशः ।

इदानीं करणे वर्षसङ्क्रान्तिध्रुवकमुच्यते ।

शुद्धाब्दा नाग[८]मिश्रा खखजलधि[४००]हताः शोधिता नाग[८]मिश्रैः ।
शैलेन्द्वग्नि[३१७]प्रभक्ता गगनरस[६०]हता नाडिकाद्या विभक्ता
द्वि[२] त्रिंशद्[३०] वारनाड्यो ध्रुवकमिह युतं चाऽब्दसङ्क्रान्तिमासे ॥३६॥

शुद्धाब्दा नागमिश्रा इति । शुद्धाब्दाः करणवर्षाः । नागमिश्रा अष्टभिर्मिश्राः । खखजलधिहता इति चतुर्भिः शतैर्गुणिता भवन्ति । शोधिता नागमिश्रैरिति । अष्टमिश्रितैः करणवर्षैः शोधिता ऊनीकृताः । शैलेन्द्वग्निप्रभक्ता इति । सप्तदशाधिकशतत्रयेण भक्ता वारा भवन्ति । गगनरसहता इति । पुनर्भागावशिष्टा घटिकार्थं षष्ट्या हता नाडिका अद्र्यादिना भक्ता भवन्ति । द्वि त्रिंशद् वारनाड्यो ध्रुवकमिह युतम् । इदं मङ्गलादिध्रुवकमादित्यादिकरणार्थं वारस्थाने द्वौ देयौ घटिकास्थाने त्रिंशदिति । षष्टिभागेन लब्धो वारो भवति । अवशेषा वारघटिकाः । सप्तभागावशेषो वारस्थाने वारोऽब्दस्य सङ्क्रान्तिमासे भवतीति न्यायः ॥३६॥

इदानीं मेषादिसङ्क्रान्तौ क्षेपणं क्षेपका द्वादश वर्षध्रुवका उच्यन्ते ।

मेषादौ वारनाड्यां क्रमपरिरचिताः क्षेपणे द्वादशैते
चन्द्रा[१]द्रीभूत[५७] वेदौ[४] गुणशर[५३]शशिनः[१] शैलचन्द्र[१७] तृतीये ।
वेदा[४]ग्नीभूत[५१] चन्द्रौ[१] नयनकर[२२] युगं[४] वेदनेत्राणि[२४] षष्ठे
षट्[६] चन्द्राबाण[५१] चन्द्रो[१] गिरियुग[४७] शिखि[३] षट्चन्द्र[१६]
वेदा[४]द्रिलोकाः[३७] ॥३७॥

षड्[६] वेदौ[४] शून्यशून्यं[०] नयनशर[५२]पदं मीनराशौ रवेश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेषादौ वारनाड्यामिति। वारस्थाने घटिकास्थाने वारनाड्यां क्रमपरिरचिताः क्षेपणे द्वादशैते। चन्द्राद्रीभूत इति। चन्द्र इति वारस्थान एकः। अद्रिभूत इति सप्तपञ्चाशद् घटिकास्थाने। अत्र वारस्थाने वर्षध्रुवकेण सार्द्धं यो वारो भवति। तेन वारेण सङ्क्रान्तिर्भवति। घटिकास्थाने या घटिकास्ताभिर्घटिकाभिरिति। करणन्यायः।

वेदाविति द्विवचनं छन्दोवशादिति। वेदं चत्वारि वारस्थाने। गुणशर इति त्रिपञ्चाशद् घटिकास्थाने। वृषसङ्क्रान्तौ।

शशिन इति वारस्थान एकः। शैलचन्द्रमिति सप्तदश घटिकास्थाने। तृतीय इति मिथुनसङ्क्रान्तौ।

वेद इति वारस्थाने चत्वारः। अग्निभूत इति त्रिपञ्चाशद् घटिकास्थाने। कर्कटसङ्क्रान्तौ।

चन्द्र इति वार एकः। नयनकर इति द्वाविंशद् घटिकास्थाने। सिंहसङ्क्रान्तौ।

युगमिति चत्वारि वारस्थाने। वेदनेत्राणीति चतुर्विंशतिर्घटिकास्थाने। षष्ठ इति कन्यासङ्क्रान्तौ।

षड् वारस्थाने। चन्द्रबाण इत्येकपञ्चाशद् घटिकास्थाने। तुलासङ्क्रान्तौ।

चन्द्र इति वार एकः। गिरियुग इति सप्तचत्वारिंशद् घटिकास्थाने। वृश्चिकसङ्क्रान्तौ।

शिखीति वारस्थाने त्रयः। षट्चन्द्र इति षोडश घटिकास्थाने। धनुःसङ्क्रान्तौ।

वेद इति वारस्थाने चत्वारः। अद्रिलोका इति सप्तत्रिंशद् घटिकास्थाने। मकरसङ्क्रान्तौ ॥३७॥

षड् वारस्थाने। वेद इति चत्वारो घटिकास्थाने। कुम्भसङ्क्रान्तौ।

शून्यशून्यमिति वारस्थाने न किञ्चिद् देयम्। नयनशर इति द्वापञ्चाशद् घटिकास्थाने। पदं मीनराशौ रवेश्च। देयं भवतीति सङ्क्रान्तिभोगः करणे ज्ञातव्यः। सिद्धान्तेऽसौ सङ्क्रान्तिभोगो न भवति।

वेदैस्तिथ्याहतं यत् स्फुटमपि तु घनं तत् त्रिभागेन मिश्रमित्यनेन मासमध्ये घटिकाभावः। प्रपञ्चेनाऽपि त्रिस्था मध्ये हृतेशा इति। अनेनाऽपि नष्टोन्नयनेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यभोगः स्फुटो भवति । प्रत्यहं सूर्यमण्डलदिने भोगेन विना भोगः शुद्धो भवति वर्षमेकं यावत् । पुनरपरवर्षेऽपरसङ्क्रान्तिध्रुवकं भवति । तेन प्रतिवर्षमात्रं सूर्यभोगः शुद्धश्चैत्रमासात् पुनश्चैत्रमासं यावत् । ततोऽपरवर्षमपेक्ष्य करणस्य तेन किञ्चिन्मासमेकं ध्रुवकं शुद्धं ततोऽशुद्धो दिनभोगः ।

सूर्यस्य प्रत्यहं त्रिःश्वासचतुःपाणीपलान्तरेणोत्तरायणादुत्तरायणं यावत् पञ्च दिनानि भोगवशादूनीभवन्ति । प्रतिमासे पञ्चविंशतिवटिका ऊनीभवन्ति । करणसङ्क्रान्तिकालात् । करणसङ्क्रान्तिकालं प्रतिमासे पञ्चविंशतिघटिकाधिको वर्षावधेः पञ्चवाराधिक इति ।

अत्रोनाधिकं कथं ज्ञायते । उत्तरायणमासादौ दशदिवसं यावत् परीक्षा कर्तव्या शङ्कुच्छायया । यस्माद् दिनादारभ्य शङ्कुच्छाया निवर्तत उत्तरतः । तत् सङ्क्रान्तिदिनं सूर्यस्य तेन वारेण तया तिथ्या तेन योगेन तेन करणेनेति । तस्मिन् दिने सूर्यभोगो नक्षत्रस्थाने विंशतिर्घटिकास्थाने पञ्चदश इति मूलध्रुवकः । तस्मिन् ध्रुवके प्रत्यहं सूर्यमण्डलदिनैर्लब्धं प्रक्षिप्य ततो रविपदानि शोधयेत् । पूर्वोक्तविधिना यत्रार्कस्य मण्डलदिनानि घटिका पाणीपलानि निःश्वासा राशिचक्रप्रभोगान्ता उक्ता मूलतन्त्रे । तद् यथा

खर्वग्न्या[360]हतमेकाव्दं द्विस्थं द्वि[2]गुणितं त्वधः ।
पञ्चषष्ट्या[65] हृतं लब्धं मूर्द्धिन राशौ धनं क्षिपेत् ॥
शेषं षष्ट्या[60] हृतं भूयो भागलब्धं ततोऽप्यधः ।
पुनः षष्ठ्या[60] हृतं शेषं भागलब्धं ततोऽप्यधः ॥
पुनः षड्भि[6]र्हृतं शेषं पञ्चषष्ट्या[65] विभञ्जितम् ।
लब्धं तस्याऽप्यधः स्थाप्यं श्वासपिण्डं नराधिप ॥
दिनानि घटिका लिप्ताः श्वासान् कृत्वा त्रिधा पुनः ।
अधो गिरिखशैला[707]प्तं मध्यराशौ धनं क्षिपेत् ॥
चतुःषष्ट्या[64] ततो लब्धं मूर्द्धिन राशावृणं हरेत् ।
अवशेषदिनान्यत्र घटी पाणीपलानि च ॥
श्वासाश्च मण्डलं भानोश्चक्रभोगाद् भवन्त्यमी ।
दिनैकं हतमृक्षै[27]र्यन्नाडीभिः षष्टिभि[60]स्ततः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यमण्डलभोगेन पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयेणेति ।

सूर्यमण्डलभोगेन लब्धा नाड्यो दिनं प्रति ।
भूयः षष्ट्या[६०] हता लिप्ताः श्वासः षड्भिर्हतो भवेत् ॥
भोगोऽयं सूर्यनक्षत्रनाडिकादिषु योजयेत् ।
अयनादौ प्रत्यहं देयो यावद् भूयोऽयनं भवेत् ॥
उत्तकर्मविधानेन शोधनीयं रवेः पदम् ।
अन्यथा करणमार्गेण शुद्धिर्नास्ति सदा रवेः ॥
अशुद्धे सूर्यभोगेऽस्मिन् शोधिता मङ्गलादयः ।
न स्फुटा वै भवन्त्यत्र मूलनष्टा इव द्रुमाः ॥
चन्द्रस्य मण्डलं वक्ष्ये राशिचक्रप्रभोगतः ।
चक्रनाड्यो रवेर्नाडी मासभोगेन मिश्रिताः ॥
त्रिंशद्[३०]भागेन लब्धाः स्युश्चन्द्रभोगो दिनं प्रति ।
नाडिका चक्रनाड्यन्ता यैर्भुक्ते चन्द्रमा दिनैः ॥
घटीपाणीपलश्वासैर्मण्डलं तस्य तद् भवेत् ।
दिनैर्नवशतैः षड्भिः सहस्रं[६९००] राहुमण्डलम् ॥
प्रसिद्धं मङ्गलादीनां मण्डलं स्वस्वचारतः ।
दिनमेकं हतं चक्रैर्मण्डलेन विभञ्जितम् ॥
लब्धं भवति नक्षत्रं शेषं षष्ट्या[६०] हतं पुनः ।
नाड्यो मण्डलभागेन लब्धा लिप्तास्तथैव च ॥
श्वासा मण्डलभागेन ग्रहाणां प्रत्यहं नृप ।
तदेव क्षेपकं कृत्वा ग्रहचारैः शोधयेद् ग्रहम् ॥
ग्रहभोगो यदाऽशुद्धस्तदा चन्द्रकलोदये ।
ज्ञातव्यश्चन्द्रभोगेनाऽयनरेखास्थितस्य वै ॥
अयनेन शोधयेत् सूर्य चन्द्रं सूर्येण शोधयेत् ।
स्थितमेककलाभोग इन्दुना मङ्गलादिकम् ॥
तिथि राहुप्रवेशेन पर्वच्छेदेऽशिते शिते ।
तिथ्योरुभययोर्मध्ये विमर्दनेन्दुसूर्ययोः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शोध्यः शेषोऽत्र चारो ग्रहचरणपदैः शेषनाडीर्न्निहत्य
षष्टया[६०] भागेन लब्धं ग्रहचरणपदाद् ग्राह्यहार्यन्तथैव ।।४३।।
भुक्तं कृत्वैकपिण्डं ग्रहगमनवशाद् देयहेयं समस्तं
भौमे चारा जना[२४]द्याः प्रकटमनु[१४]पदे स्थापनीयाः समस्ताः ।
एवं सर्वग्रहाणां क्रमपरिगणना वेदितव्या नरेन्द्र
सौम्ये शुक्रे विशुद्धो भवति दिनकरः सौम्यशुक्रौ च सम्यक् ।।४४।।

सूर्ये भौमो विशोध्यो गुरुरपि रविजः शीघ्रकर्मण्यथैव । अथाऽनन्तरमेवेति । पुना राशिकर्मविशुद्धग्रहभोगः सूर्यभोगे शोधनीयः । सूर्ये भौमो विशोध्य इति । मन्द-भोगे रवितो रहिते पृथग् ग्रहभोगं कृत्वाऽथैवेति गुरुरपि शोध्यो रविजः शनिरपि शोध्यो भवति । यथा मङ्गलोऽपि शब्देनेति । क्व शीघ्रकर्मणि । एवं सौम्ये सौम्य-भोगे सूर्यः शोध्यो बुधभोगार्थं शुक्रे च शुक्रभोगे च सूर्यः शोध्यः शुक्रभोगार्थम् । अत्रोच्चग्रहो नीचग्रहे विशोध्य इति नियमः । तेन सौम्ये शुक्रे च सूर्यः शोधनीयः । खलु भवति धनं शीघ्रकार्ये क्रमेणेति । अत्र शीघ्रकर्मणि शीघ्रकार्ये क्रमेण धनं भवति । खल्विति निश्चितम् । उत्क्रमेणर्णं भवति । अर्द्धचक्रे परित्यक्ते । उच्चग्रह-भोगे शुद्धावशेषे शोध्ये शेषोऽत्र चारः । उच्चग्रहभोगविशुद्धावशेषनक्षत्रं दिनभोग-वशेन ग्रहाणां नक्षत्रचरणं भवति । तदेव ग्रहचरणपदमनेकघटिकात्मकम् । तैर्ग्रहचरण-पदैर्घटिकाभिः शेषनाडीर्न्निहत्य षष्टया भागेन लब्धं ग्रहचरणपदाद् ग्राह्यहार्यन्तथै-वेति । पूर्ववत् पूर्वार्द्धे ग्राह्यमपरार्द्धे हार्यमिति ।।४३।।

भुक्तं कृत्वैकपिण्डं ग्रहगमनवशाद् देयहेयं समस्तमिति । अत्र शीघ्रकर्मणि क्रमेण देयमुत्क्रमेण हेयम् । पूर्वार्द्धे भुक्तं पिण्डमपरार्द्धेऽभुक्तं पिण्डं पूर्ववदिति । भौमे चारा जिनाद्या इति । जिनाश्चतुर्विंशतिः । तैश्चाऽदौ येषां चतुर्दशपदानां मनुपदे चतुर्दशपदे स्थितानामादौ पदे स्थिताः । भौमे तदाद्याश्चारा जिनाद्याः प्रकटमनुपदे चतुर्दशनक्षत्रस्थाने समस्ताः स्थापनीया इति । एवं सर्वग्रहाणां क्रमपरिगणना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदितव्या नरेन्द्र इति। सौम्ये सौम्यभोगे शुक्रे विशुद्धः सूर्यः सोमपुत्रो वुधश्च भवति। शुक्रे विशुद्धः सन् शुक्रो भवति। सौम्यशुक्रौ च भोगाविति। मङ्गलविशुद्धिः ॥४४॥

इदानीं वुध उच्यते।

शून्याकाशेन्दु[१००] गुण्यं दिनगणसकलं वह्निसूर्याद्रि[७१३] हीनं
शैलाद्रन्ध्राद्रिनागै[८७९७] र्हृतमपि निहतं शेषमृक्षा[२७] दिभेदैः।
प्रोक्तैर्भागेन चर्क्षं पुनरपि घटिकाः सौम्यभोगे भवन्ति
सौम्यं त्यक्त्वाऽर्कमध्ये त्यज सुनृप नृ पंचाऽर्द्धमृक्षं[१६/३०] च सम्यक् ॥४५॥
शिष्टं कार्यं यथाऽरे भवति धनमृणं मन्दशीघ्रं च कर्म
सौम्ये यन्मन्दकार्ये दश[१०] गिरि[७] शिखिनः[३] शीघ्रकार्ये नृपा[१६] द्याः।

शून्याकाशेन्दुगुण्यं दिनगणसकलमिति। प्राग् विशुद्धं सकलदिनगणं शतेन गुण्यं शून्याकाशेन्दुगुण्यमिति। वह्निसूर्याद्रिहीनम्। तदेव शतगुणितं दिनगणं त्रयोविंशत्यधिकैकसप्तशतैर्हीनमिति। शैलाद्रन्ध्राद्रिनागैर्हृतमिति। शैलात् सप्ततो रन्ध्राद्रिनागा इति सप्तनवतिः सप्तशताऽष्टसहस्रान्तैः शैलाद्रन्ध्राद्रिनागैर्मण्डलदिनैः स्वचरणस्य हृतं विभज्जितमिति। अपि निहतं शेषमृक्षादिभेदैरिति। मण्डलदिनभागावशेषं दिनगणं निहतमप्यृक्षादिभेदैः सप्तविंशतिभिर्निहतम्। आदिशब्दात् पुनर्मण्डलभागावशेषं षष्ट्या निहतम्। एवं पाणीपलैर्निहतं श्वासैः षड्भिर्निहतमिति। प्रोक्तैर्मण्डलदिनैर्भागेनर्क्षं लब्धं भवति। पुनरपि घटिकाः। घटिकास्थाने। एवं पाणीपला निःश्वासा लब्धा इति। सौम्यभोगे चरणभोगे भवन्ति। सौम्यं त्यक्त्वाऽर्कमध्ये त्यज सुनृप नृपं चाऽर्द्धमृक्षं च सम्यगिति। अब्रचादिमण्डलेन यल्लब्धं सौम्यभोगं तत् त्यक्त्वा शीघ्रकर्मणि विशुद्ध्यर्थम्। अतोऽर्कमध्ये त्यज हे सुनृप नृपं षोडशनक्षत्रमर्द्धमृक्षञ्च त्रिंशद् घटिका सूर्यघटिकाभोगोऽथर्णं न शुद्ध्यति। तदा नक्षत्रचक्रं प्रक्षिप्यर्णं विशोधयेदिति पूर्वनियमात् ॥४५॥

शिष्टं कार्यं यथाऽरे भवति धनमृणं मन्दशीघ्रं च कर्म इति सुबोधम्। सौम्ये यन्मन्दकार्ये दशगिरिशिखिन इति। सौम्ये वुधे मन्दकार्ये राशिकर्मणि षट्पदेषु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वापरेषु दश प्रथमराशिपदे। गिरि इति सप्त द्वितीये राशिपदे। शिखिन इति त्रयस्तृतीये राशिपद इति पूर्वार्द्धे। ततोऽपरार्द्धे चतुर्थराशिपदे त्रयः। पञ्चमराशिपदे सप्त। षष्ठराशिपदे दशेति। दशगिरिशिखिनो मन्दकार्ये पदानीति। शीघ्रकार्ये नक्षत्रकर्मणि नृपाद्याः षोडशाद्याश्चतुर्दशस्थाने चतुर्दश वारा भवन्ति। ते च वक्ष्यमाणे वक्तव्या इति बुधपरिशुद्धिः।

इदानीं बृहस्पतिरुच्यते।

कृत्वाऽहःपिण्डमूनं खखरसनयनै[२६००]र्दन्तवह्न्यब्धि[४३३२]भक्तं
शेषं त्वृक्ष[२७]घ्नमृक्षं पुनरपि घटिका मन्दकार्ये गुरोश्च ॥४६॥
नक्षत्रं शोध्यमर्क[१२] हर[११]नव[९]शिखिनो[३] मन्दकार्ये पदानि
भूयः शीघ्रे पदानि प्रकटमनु[१४]पदे दिक्[१०]पदाद्यानि तानि।

कृत्वाऽहःपिण्डमूनं खखरसनयनैरिति। षड्विंशतिशतैरूनमहःपिण्डं पूर्वदिनगणं कृत्वेति। खखरसनयनैरूनमिति। करणापेक्षा न सिद्धान्तापेक्षात इति। दन्तवह्न्यब्धिभक्तमिति। द्वात्रिंशदधिकत्रिशतचतुःसहस्रैर्भक्तमिति। शेषे भक्तावशेष ऋक्षघ्नं सप्तविंशतिभिर्गुणितं मण्डलभागेन नक्षत्रं भवति। पुनरपि पूर्वोक्तक्रमेण घटिकादिका भवन्तीति। गुरोर्भागे चेति ॥४६॥

नक्षत्रं शोध्यमर्कमिति। अत्र बृहस्पतिभोगे द्वादश नक्षत्रं शोधनीयम्। शिष्टं कार्यं मङ्गलवदिति। हरनवशिखिनो मन्दकार्ये पदानि। पूर्ववत् षड्राशिपदे। हर इत्येकादश। ततो नव। ततः शिखिन इति त्रयः। एवमपरार्द्धेऽपि विलोमेनेति। भूयः शीघ्रकर्मणि मनुपदानि प्रकटमनुपदे चतुर्दशपदे। दिक्पदाद्यानि तानीति। दिगिति दशादिनक्षत्रचारपदानि वक्ष्यमाणे वक्तव्यानीति। बृहस्पतिशुद्धिः।

इदानीं शुक्र उच्यते।

हृत्वाऽहः खेन्दुनो[१०]नं जलनिधिवसुभि[८४]र्भक्तमद्रेर्जिनाक्षै[२२४७]
ऋक्ष[२७]घ्ने चर्क्षभोगः पुनरपि घटिकाः शीघ्रकार्ये भृगोश्च ॥४७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋत्वृ[६]क्षं शोध्यमर्के शर[५]युग[४]शशिनो[१] मन्दकार्ये पदानि
शीघ्रे तत्त्वा[२५]दिभेदैः प्रकटमनु[१४]पदे देयहेयं यथाऽरे ।

हत्वाऽहः खेन्दुनेति । दशभिर्दिनगणं हत्वा । ऊनं जलनिधिवसुभिरिति । चतुरशीतिभिरूनं कृत्वा । भक्तमद्रेर्जिनाक्षैरिति । सप्तचत्वारिंशदधिकद्वाविंशच्छतैरिति । चरणमण्डलदिनैः शीघ्रचरणशुद्धयर्थमवशिष्ट ऋक्षघ्ने चर्क्षभोगः पुनरपि घटिकाभोगैर्मङ्गलवत् । एवं पाणीपलादिभोगः शीघ्रकार्ये भृगोर्भवति । मन्दकार्ये भृगोश्च ॥४७॥

ऋत्वृक्षमिति षड् नक्षत्रम् । शोध्यमर्के सूर्यभोग इति । सर्वत्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी वेदितव्या । शरयुगशशिनो मन्दकार्ये पदानीति पूर्ववत् । षड्राशिस्थाने । शर इति पञ्च । युग इति चत्वारः । शशिन इत्येकः । पूर्वार्द्धे एवं विलोमेनाऽपरार्द्धे । शीघ्रे शीघ्रकर्मणि पञ्चविंशत्यादिभेदैस्तत्त्वादिभेदैरिति । प्रकटमनुपदे । चतुर्दशनक्षत्रचरणपदे । देयहेयं यथाऽरे । यथा मङ्गले तथा चारपदं देयं हेयं च भवतीति शुक्रशुद्धिः ।

इदानीं शनिरुच्यते ।

ऊनः खाक्षयष्टवेदै[४८२०] स्फुटदिवसगणः षड्रसागाम्बरैकै[१०७६६]-
र्भक्तश्चर्क्षां[२७]घ्नमृक्षं भवति च शनिनः पात्यमष्टादश[१८]श्च ॥४८॥
यद् द्वाविंशद्[२२]दिन[१५]र्तुः[६] प्रकटरस[६]पदे शीघ्रकार्ये रसा[६]द्याः

ऊनः खाक्षाष्टवेदैः स्फुटदिवसगण इति । पूर्वदिनगणः स्फुट ऊनो विंशत्यधिकाष्टगतचतुःसहस्रैरूनेति । करणापेक्षा न सिद्धान्तापेक्षातः । षड्रसागाम्बरैकैर्भक्त इति । षट्षष्ट्यधिकसप्तशतदशसहस्रैर्मण्डलदिनैर्भक्त इति । अवशिष्ट ऋक्षघ्ने मण्डलदिनभागैर्लब्धं नक्षत्रं भवति । एवं पाणीपलादिको भोगो भवति । शनिनः पात्यमष्टादशश्चेति । शनिभोगादष्टादश नक्षत्राणि पात्यानि भवन्ति । ऋणाधिके चक्रं दत्त्वा शोध्यानि भवन्तीति । पूर्वनियमो जन्मनक्षत्रचरणार्थमस्य मन्दकर्मणि ॥४८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं सर्वं परिज्ञाय सिद्धान्ते भोगमन्यथा ।
अन्यथा लघुकरणादेरतोऽशुद्धि विवर्जयेत् ॥ इति

एवमुक्तक्रमेण परमादिबुद्धतन्त्रराजोक्तं सिद्धान्तलक्षणं लघुतन्त्रराजे सिद्धान्तानां विनाश इति वचनेन सङ्गृहीतं तन्त्रेण विस्पष्टं कृतम् । तत् कस्य हेतोरिह तीर्थिका लघुतन्त्रराजं दृष्ट्वा सूर्यभोगं विशुद्धं दृष्ट्वा स्वकीयकरणान्तरे लिखिष्यन्ति । अस्माकं करणेऽपि सूर्यभोगविशुद्धिरस्तीति । अतो हेतोर्नोक्तानीक्तं टीकापेक्षयेति ।

इदानीं दिनदिशाहानिवृद्धिरुच्यते ।

ष[६]ण्मासं हानिवृद्धिर्भवति दिननिशायाश्च सूर्यप्रचारैः ।
अब्धि[४]प्राणाऽग्नि[३]लिप्ताः प्रतिदिनसमये वृद्धिनाशेऽयनाङ्के
सव्ये रात्रेश्च वृद्धिर्भवति दिननिशावुत्तरे वासरस्य ॥३८॥

षण्मासं हानिवृद्धी द्वे यथासङ्ख्यं हानिर्वृद्धिश्च भवति । दिननिशायाश्च । दिनस्य च निशायाश्च सूर्यप्रचारैरुत्तरचारैर्दक्षिणचारैः सूर्यस्य सूर्यप्रचारैरिति । अब्धि-प्राणाऽग्निलिप्ताः प्रतिदिनसमये वृद्धिनाशेऽयनाङ्के । इदं मानं कैलाशस्योत्तरभागे हिमवन्तं यावत् प्रत्यहं चत्वारः श्वासास्त्रीणि पाणीपलानि वृद्धिर्नाशश्चाऽयनाङ्कैः-रयनाङ्कं सार्द्धं द्व्यशीत्यधिकदिनशतं तैर्दिनैरयनाङ्कैः सव्ये रात्रेर्वृद्धिर्भवति । उत्तरे वासरस्येति । कैलाशस्य दक्षिणे वक्ष्यमाणे वक्तव्यम् । इह माने दक्षिणायनसङ्क्रान्तिदिने षड्त्रिंशद्भि घटिकाभिर्दिनं भवति चतुर्विंशतिभी रात्रिर्भवतीति । एवमुत्तरायणे रात्रिदिनमानं विलोमेन ज्ञातव्यमिति ॥३८॥

इदानीं राहुनक्षत्रभोग उच्यते ।

मासा नेत्रार्क[१२२]मिश्रा नयन[२]विगुणिताश्चन्द्रपर्वैक[१]मिश्राः
खर्वम्भोधि[४६०]प्रभक्ता मुनिकर[२७]गुणिता खादि[४६०]भागेन चर्क्षम् ।
शिष्टाः षष्ट्या[६०] हता ये पुनरपि घटिकास्ते विलिप्ता हतास्ते
चक्र[२७] लब्धोनवक्त्रं भवति च तमिनः पुच्छमृक्षार्द्ध[८१३/३०]मिश्रम् ॥३९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मासा इति मासाः करणमासा इति। नेत्रार्कमिश्रा इति । करणापेक्षा न सिद्धान्तापेक्षा । नेत्रार्क इति द्वाविंशत्यधिकशतमिश्रा इति। नयनविगुणिताः पक्षराशिनिमित्तं द्वाभ्यां गुणिता इति। चन्द्रपर्वैकमिश्राः। पूर्णिमाभोगार्थं पक्षमेक मिश्रम्। अमावास्याभोगार्थं पक्षद्वयमिश्रं पक्षराशौ भवति। खर्त्वम्भोधिप्रभक्ता इति। राहोः पक्षभोगार्थम्। पक्षमण्डलेन षष्ट्युत्तरचतुःपक्षशतेन भागः। तेन खर्त्वम्भोधिना प्रभक्ता येऽवशेषपक्षास्ते मुनिकरगुणिता भवन्ति । नक्षत्रभोगार्थं खादिभागेन चर्क्षा। खादीति शून्यादिना षष्ट्युत्तरचतुःशतभागेन लब्धमृक्षं भवति । पुनरवशेषाः शिष्टाः षष्ट्या हता ये तेनैव भागेन लब्धा घटिका भवन्ति। एवं षष्ट्या हतास्तेनैव भागेन विलिप्ता भवन्ति। षड्भिर्हतास्तेनैव भागेन श्वासा भवन्ति। चक्रं लब्धोनवक्त्रम्। अत्र यत् खर्त्वम्भोधिना लब्धं नक्षत्रादिकं तच् चक्रे सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक ऊनीकृते चक्रं वक्त्रं भवति। वक्त्रं नक्षत्रभोगेऽश्विन्यादिना भवति च तमिनो राहोः। तमोऽस्याऽस्तीति तमी। तस्य तमिनः पुच्छमृक्षार्द्धमिश्रमिति । ऋक्षार्द्धं सार्द्धत्रयोदश नक्षत्राणि तैर्मिश्रं मुखभोगे पुच्छ इति पुच्छभोगो भवतीति ॥३९॥

इदानीं मङ्गलादीनां नक्षत्रभोगार्थमहर्गणमुच्यते।

मासास्त्रिंशद्ध[३०]ताश्च प्रतिदिनसहिताः शैलखागै[७०७]श्च लब्धं
त्रिस्था मध्ये विमिश्रं त्वपि जलधिरसै[६४]र्लब्धहीनोऽस्फुटाहः।

मासा इति करणमासाः। दिनराशिनिमित्तं त्रिंशद्धताश्च ते दिनानि भवन्ति। ते दिना वर्तमानमासप्रतिदिनेन सहिता भवन्ति । त्रिस्था अधोराशेः। शैलखागैश्चेति। सप्तोत्तरसप्तशतैर्भागलब्धं मध्यराशौ विमिश्रं ततो मध्यराशेरपि जलधिरसैश्चतुःषष्टिभिर्भागलब्धेन हीनोऽस्फुटाह इति । क्वचित् प्रतिदिनवाराधिकेन स्फुटार्थमेकवारो हीनो भवति। ततः स्फुटोऽहर्गणो भवतीति।

इदानीं मङ्गल उच्यते।

शैलर्त्वकै[१६७]श्च मिश्रः स्फुटदिवसगणः शैलनागर्तु[६८७]भक्तः
शेषश्चर्क्षा[२७]हतो हृत् पुनरपि खरसै[६०]र्गुण्य शैलादि[६८७] नाड्यः ॥४०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शैलर्त्वेकैश्च मिश्र इति। करणापेक्षा न सिद्धान्तापेक्षेति। सप्तषष्ट्यधिकशतेन मिश्रः शैलर्त्वेकैश्च मिश्र इति। स्फुटदिवसगणः शैलनागर्तुभक्त इति। स च दिवसगणो मङ्गलमण्डलदिनैः सप्ताशीत्युत्तरषट्शतैर्भक्तः शैलनागर्तुभक्त इति। अतो मङ्गलस्य परिवर्तनं ज्ञात्वा शेषश्चर्क्षाहतः सप्तविंशतिभिर्हतः पुनः शैलनागर्तुभिर्हृतं नक्षत्रं भवति। खरसैः षष्टिभिरपि गुण्य शैलादिभिर्लब्धा नाड्यो मङ्गलभोगेन लब्धा भवन्ति। पाणीपलादिकं पूर्वोक्तविधिनेति। अत्र सर्वग्रहाणां पञ्चविधं भोगस्थानं भवति। राशिस्थानं नक्षत्रस्थानं घटिकास्थानं पाणीपलस्थानं श्वासःस्थानमधोऽधो भवन्ति। श्वासःस्थाने षडुपरि श्वासा न तिष्ठन्ति। षड्भागेन लब्धा पाणीपलेषु विशन्ति। पाणीपलानि षष्ट्युर्द्ध्वे न तिष्ठन्ति। षष्ट्या भागेन लब्धा घटिकाराशौ विशन्ति। घटिका अप्येवं नक्षत्रराशौ विशन्ति। नक्षत्राणि कर्मद्वये सार्द्धत्रयोदशोर्द्ध्वे न तिष्ठन्ति। षड् राशयस्तिष्ठन्तीति नियमः ॥४०॥

इदानीं मङ्गलशुद्धिरुच्यते।

शोध्याः सार्द्धा नवा[९/१०]ऽरे यदि ऋणमधिकं चक्र[२७]मिश्रे विशोध्यं
त्याज्यं चक्रार्द्ध[१३/३०]मर्द्धाधिकमपि च भवेत् त्यक्तशेषोत्क्रमः स्यात्।
ऋक्षे षष्ट्या[६०] हते युक् प्रभवति घटिका भूतवह्नीन्दु[१३५]भक्तं
यल्लब्धं सन्दकर्मण्यपि च धनमृणं चोत्क्रमेण क्रमेण ॥४१॥
तत्त्वा[२५]न्यष्टादशा[१८]ऽद्रिः[७] प्रकटरस[६]पदान्यर्द्धचक्रेऽप्यधोर्द्ध्वं
हन्याद् भोगेन नाडीः शरगुणशशिभि[१३५]र्भागलब्धोर्द्ध्वचक्रात्।
पूर्वार्द्धे ग्राह्य इष्टो भवति पदवशात् त्याज्य एवं परार्द्धे
भुक्तं कृत्वैकपिण्डं ग्रहगमनवशाद् देयहेयं च नाड्याम् ॥४२॥

शोध्याः सार्द्धा नवाऽर इति। इह मङ्गलस्य नक्षत्रादिभोगे पृथक्कृते। एकस्मिन् भोग आर इति शोध्या नव नक्षत्राः सार्द्धा इति। त्रिंशद् घटिका घटिकास्थाने शोधनीया जन्मचरणग्रहणार्थम्। अश्विन्यादौ नक्षत्रभोगे यद्यृणमधिकं चक्रमिश्रे विशोध्यमिति। इह नक्षत्रभोगेऽश्विन्यादिकेऽवश्यमृणं शोधनीयम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पद्यधिकमृणमृणराशिरधिका भोगराशिहीना तदा चक्रं मिश्रे विशोध्यम् । चक्रं सप्तविंशतिनक्षत्रसमूहः । तेन मिश्रे विशोधनीयमृणमित्यर्थः । त्याज्यं चक्रार्द्धमिति । अत्र शोधितेऽवशेषं चक्रार्द्धं यदि भवति । तदा त्याज्यमर्द्धाधिकमपि भवेत् । अत्रार्द्धाधिकं यदवशेषं तस्य त्यक्तशेषस्योत्क्रमो भवति । उत्क्रमेण मन्दकार्ये धनं सर्वग्रहाणां क्रमेणर्णमिति । ऋक्षे षष्ट्या हते युक् प्रभवति घटिका । घटिकापिण्ड-निमित्तम् । ऋक्षे पिण्डे षष्ट्या हते सत्यधःस्थं घटिकापिण्डं मूर्द्ध्नि युग् भवति । भूतवह्नीन्दुभक्तं राशिचरणार्थम् । घटिकाराशेः पञ्चत्रिंशदधिकशतेन भक्तं यल्लब्धं तद्राशिचरणं भवति । मन्दकर्मण्यपि च धनमृणं चोत्क्रमेण क्रमेण । यथासङ्ख्यं वेदितव्यम् ॥४१॥

अत्र राशिचारपदानि । तत्त्वानि जन्मनः प्रथमराशौ पञ्चविंशत् । द्वितीयेऽष्टादश । तृतीयेऽद्रीति सप्त । पूर्वराशित्रये । ततः परचक्रार्द्धे चतुर्थराशौ सप्त । पञ्चमेऽष्टादश । षष्ठे पञ्चविंशदिति । प्रकटरसपदान्यर्द्धचक्रेऽप्यधोर्द्ध्वमिति । हन्याद् भोगेन नाडीः । घटिकाराशिः पञ्चत्रिंशदधिकशतभागेन लब्धो राशिभोगो भवति । तदेव षट्पदमध्ये पदम् । ततो द्वितीयो भुज्यत इति भोगः । तेन भोगेनाऽवशेषेणाऽवशेषनाडीर्हन्यात् । शरगुणशशिभिर्भागलब्धोर्द्ध्वचक्रात् । नाडीभोगेनाऽऽहतराशेः पञ्चत्रिंशदधिकशतभागेन लब्धः पूर्वार्द्धे ग्राह्य इष्टो भवति । पदवशादिति । यावद् ग्रहोऽपरार्द्धं न व्रजति । ततस्त्याज्य एवं परार्द्धे । स एव भोगो परार्द्धे त्याज्यो भवति । भुक्तं कृत्वैकपिण्ड-मिति । यद् राशिवशेन चरणभुक्तं ग्रहैस्तदेकपिण्डं कृत्वा पूर्वार्द्धे स्थितम् । अपरार्द्धे-ऽभुक्तपिण्डमेकं कृत्वा पूर्वापरं भुक्तं त्यक्त्वा । ग्रहगमनवशाद् देयहेयं च नाड्या-मिति । ग्रहाणां गमनमुत्क्रमेण क्रमेण च तत्वशाच्च देयं हेयं । उत्क्रमवशाद् देयं क्रमवशाद्धेयं नाड्याम् । घटिकाराशौ ग्रहभोगेन नक्षत्रराशाविति नियमः । सर्वत्र मन्दकर्मणि मङ्गलादीनामिति । राशिकर्मविधिः । जन्मचरणशुद्धिरिति ॥४२॥

इदानीं शीघ्रकर्मविधिरुच्यते ।

सूर्ये भौमो विशोध्यो गुरुरपि रविजः शीघ्रकर्मण्यथैव
सौम्ये शुक्रे च सूर्यः खलु भवति धनं शीघ्रकार्ये क्रमेण ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षद् द्वाविंशद्दिनर्तुरिति । षड्राशिपदेषु पदानि प्रथमराशौ द्वाविंशद् । ततो विनानि पञ्चदश । तत ऋतुरिति षट् । एवमपरार्द्धे विज्ञेयं प्रकटरसपद इति वचनात्। शीघ्रकार्ये रसाद्या इति । शीघ्रे नक्षत्रकर्मणि । चतुर्दशस्थाने रसाद्याः षट्पदाद्याश्चारा देया हेयास्ते च वक्ष्यमाणे वक्तव्या ग्रहचारसमूहे सर्वथेति। शनैश्चरशुद्धिः ।

इदानीं चारलक्षणमुच्यते ।

शीघ्रो मन्दश्च चारः क्रमपदगमने वक्र एवोत्क्रमेण ।
पूर्वार्द्धे चाऽपरार्द्धे रविगमनवशान्निर्गमश्च ग्रहाणां

शीघ्रो मन्दश्च चारः क्रमपदगमन इति । शीघ्रकर्मणि सूर्यमण्डलादुदितग्रहस्य चतुर्दशचरणघटिकार्द्धे पूर्वभोगः शीघ्रचार उच्यते । क्रमेण पदगमन इति । क्रमपदगमनेऽपरार्द्धे यो भोगः स मन्दचार उच्यते । वक्र एवोत्क्रमेण । ततोऽर्द्धचक्रे परित्यक्त उत्क्रमो ग्रहस्य भवति । स चोत्क्रमो वक्रचार उच्यते । पूर्वार्द्धे चाऽपरार्द्धे रविगमनवशान्निर्गमश्च ग्रहाणाम् । निर्गमचार इत्युच्यते । वक्रपरित्यागादत्रोदयात् क्रमगमने धनवृद्धिः पूर्वार्द्धं यावत् ततोऽपरार्द्धे धनक्षयं चक्रार्द्धं यावत् । ततश्चक्रार्द्धपरित्यागादुत्क्रमेण पूर्वार्द्धं ऋणवृद्धिरपरार्द्धं ऋणहानिः सूर्यनक्षत्रप्रवेशं यावत् । ततोऽस्तमनं सूर्ये पुनरेवोदयस्तेनैव क्रमेण वेदितव्य इति ।

सप्तत्रिंशत्सुमासैर्भवति करहतैः शीघ्रवक्रं च केतोः ॥४९॥

सप्तत्रिंशत्सुमासैर्भवति करहतैः शीघ्रवक्रं च केतोरिति । अत्र केतोरुद्देशपदमिदं वक्ष्यमाणे विस्तरेण वक्तव्यमिति ॥४९॥

ग्रहाधिकारः ।

इदानीं ग्रहाणामस्तमनोदयकाल उच्यते ।

यः कश्चित् सूर्यभोगं प्रविशति नियतं स ग्रहश्चाऽस्तमेति
सूर्यं त्यक्त्वोदितः स्याद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यः कश्चित् सूर्यभोगं प्रविशति नियतं स ग्रहश्चाऽस्तमेतीति। सूर्यमण्डलरश्मिभिरदृष्टत्वादस्तङ्गत इत्युच्यते न ग्रहस्य सर्वथाऽभाव इति। सूर्यं त्यक्त्वोदितः स्यादिति। स एवाऽस्तङ्गतो ग्रहः। स्वचरणवशात् सूर्यं त्यक्तः सन्नुदितो भवति। सूर्यरश्मिभिः परित्यक्तत्वादिति।

अयनगतिविभागेन मार्गश्च तस्य।
वामे मार्गे स्थितो यो रविगमनवशात् स व्रजत्युत्तरेण
सव्यस्थो दक्षिणेन स्फुटमपि च रिपोर्युद्धमन्योन्यमत्र ॥५०॥
स्वक्षेत्रे संस्थितानां यदि भवति रिपुर्निश्चितं तत्र युद्धं
नक्षत्रेऽन्येन युद्धं खलु भवति समायुक्तिरन्योन्यमत्र।
वामे चन्द्रप्रवेशो यदि भवति रवौ निर्गमश्चोत्तरेण
वामे शृङ्गोन्नतिः स्यात् क्वचिदयनवशान्निर्गमे दक्षिणे च ॥५१॥

अयनगतिविभागेन मार्गश्च तस्येति। तस्योदितग्रहस्याऽयनगतिविभागेन मार्गश्चाऽयनयोर्विभागोऽयनविभागः। अग्निवलयात् कैलासस्योत्तरे हिमवन्तं यावद् हिमवतो दक्षिणेऽग्निवलयं यावत्। सार्द्धद्वचशीतिदिनशतविभागत इति। तेन सूर्यस्याऽयनगतिविभाग इति। तेन सूर्यगतिविभागेनोदितानां ग्रहाणां मार्गश्च तेषां भवतीति। वामे मार्गे स्थितो यो रविगमनवशात् स व्रजत्युत्तरेणेति। इह वाममार्गे ग्रहाणां सौम्यानां बुधशुक्रकेतूनां वामाङ्गे संभूतत्वादिति। सूर्यमण्डलेऽप्यस्तमनकाले वामाङ्गेन प्रवेशो वामाङ्गेनाऽभ्युदयोऽतो वाममार्गे स्थितो यो ग्रहः स क्रूरग्रहाणामुत्तरेण व्रजति। यथा भानोः सव्यस्थो दक्षिणेनेति। इह सव्यस्थः सव्ये मार्गे यः सूर्यमण्डलेऽस्तङ्गतो मङ्गलो वृहस्पतिः शनिरिति। क्रूरो दक्षिणे सौम्यग्रहाणां व्रजति दक्षिणाङ्गे संभूतत्वादिति। अत्र वामाङ्गे संभूतत्वात् केतुः सौम्यः कायभेदेन। दक्षिणाङ्गे संभूतत्वाद् वृहस्पती रौद्रः कायभेदेन तथा। स्फुटमपि च रिपोर्युद्धमन्योन्यमत्रेति। अनयोः सौम्यक्रूरयोर्बुधमङ्गलयोर्बृहस्पतिशुक्रयोः शनिकेत्वोः परस्परं युद्धं रिपुत्वादिति ॥५०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वक्षेत्रे संस्थितानां यदि भवति रिपुर्निश्चितं तत्र युद्धमिति । स्वक्षेत्रं मङ्गलस्य मेषराशिर्वृश्चिकराशिश्चेति । तस्मिन् क्षेत्रे संस्थितस्य मङ्गलस्य यदि बुधो भवति । तस्मिन्नेव क्षेत्रे भोक्ता तदा निश्चितं युद्धम् । एवं बुधक्षेत्रे मिथुने कन्यायां यदि मङ्गलो भोक्ता चरणवशाद् भवति तथाऽपि युद्धमिति । एवं बृहस्पतिक्षेत्रे धनुषि मीने शुक्रो यदि भवति तदा युद्धं शुक्रबृहस्पत्योः । एवं शुक्रक्षेत्रे वृषभे तुलायां चेति । तथा शनिक्षेत्रे मकरे कुम्भे यदि केतुर्भवति तदा युद्धम् । एवं कर्कटेऽपि यदि शनिर्भवति । शनिक्षेत्रे तदा केतुना सह युद्धं वामाङ्गे केतोरुत्पन्नत्वादिति । नक्षत्रेऽन्येन युद्धमिति । अत्र पुनर्नक्षत्रे ग्रहाणां जन्मनक्षत्रापेक्षयेति । न केवलं स्वक्षेत्रे राशौ युद्धं जन्मनक्षत्रेऽपि रिपोर्युद्धं भवतीति । पुनर्वसौ शुक्रनक्षत्रे । मघायां मङ्गलनक्षत्रे । हस्तायां बृहस्पतिनक्षत्रे । अनुराधायां बुधनक्षत्रे । मूले शनिनक्षत्रे । उत्तराषाढायां केतुनक्षत्रे । सौम्यमङ्गलयोः स्वस्वनक्षत्रे युद्धमेवं शुक्रबृहस्पत्योः शनिकेत्वोरिति । स्वनक्षत्रं विनाऽन्ये नक्षत्रे क्षेत्रे वा युद्धं न भवतीति खलु निश्चितम् । अन्यनक्षत्रे समायुक्तिरन्योन्यं भवतीति । एवं चन्द्रस्याऽपि श्रृङ्गोन्नतिः । वामे चन्द्रप्रवेशो यदि भवति रवौ निर्गमश्चोत्तरेण भवति । तदोत्तरे श्रृङ्गोन्नतिः । क्वचिदयनवशाद् दक्षिणे दक्षिणायने । दुर्भिक्षानावृष्टिहेतोः स्वभावत इति ॥५१॥

इदानीं राहोः प्रवेश उच्यते ।

पर्वच्छेदे च राहोर्व्रजति सममुखः संमुखो ग्रास एव
वामे चारेऽपसव्ये रविगमनवशाद् दक्षिणे सव्यभागे ।
एवं राहुर्विदिक्षु ग्रसति शशधरं निर्गतं पृष्ठतश्च

पर्वच्छेदे पूर्णिमायाश्छदे चकारादमावास्याच्छेदे च । राहोर्व्रजति चन्द्रः सममुखः संमुखो ग्रास एवं भवति । अत्र संमुखः पूर्वग्रासः स एव राहोर्वलनवशाज् ज्ञातव्यः । सर्वकरणान्तरे प्रसिद्धत्वादत्र यत्नो न कृतो मञ्जुश्रिया भगवतेति । वामे चारेऽपसव्ये । वामे वलने राहोरपसव्ये वामे चन्द्रस्य ग्रासो भवति रविगमनवशाद् दक्षिणे सव्यभाग इति । रविभोगान्निर्गतस्य चन्द्रस्य गमनवशाद् रविगमनवशादिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दक्षिणे दक्षिणवलने दक्षिणे चन्द्रग्रासो भवति । एवं राहुर्विदिक्षु ग्रसति शशधरमिति । एवमुक्तक्रमेण वलनं वलनवशाच्छशधरं राहुर्ग्रसति विदिक्षु निर्गतं पृष्ठतश्च । पूर्वादिवलनान्निर्गतं पश्चिमवलने पृष्ठतो ग्रसतीति । मूलतन्त्रे चाऽन्यकरणान्तरे वा राहोर्वलनादिकं ज्ञातव्यमिति ।

इदानीं नक्षत्रगोल उच्यते ।

अश्विन्याद्यर्द्धचित्रं निशिदिवससमा मध्यतो गोलरेखा ॥५२॥
ऋक्षं सव्यापसव्यं खलु भुवनपदे संस्थितं राशिभेदै–
श्चापाकारस्तुराशौ शिखिवलयगतं दक्षिणे गोलमध्यात् ।
वामे तच्छीतशैलं सुकमलदलवद् मेषपूर्वे तुलादौ

अश्विन्याद्यर्द्धचित्रं निशिदिवससमा मध्यतो गोलरेखा । अश्विन्यादि चित्रार्द्धं चित्रार्द्धादि रेवत्यन्तं मेषतुलादिविषुवे दिनं रात्रिः समा गोलरेखा मध्यतो रवेरुदयास्तं गमनहेतोस्त्रिशत्त्रिशद्दण्डात्मिका भवति । तदेव गोलमृक्षभेदेन भवति ॥५२॥

ऋक्षं सव्यापसव्यं खलु भुवनपदे संस्थितं राशिभेदैरिति । अत्र कर्मभूम्यामज्ञानवशाद् बहुविधं गोलमतं कक्षादिभेदान्तरेणोक्तम् । अत्र किल गोलेऽष्टग्रहाणां शीघ्रमन्दगमनभेदेन राशिभोगस्तुल्य इति । यथा धान्यमर्दने यो वलीवर्दः स्तम्भाद् दूरे भ्रमति स शीघ्रगामी बहुभिः पदैः प्रदक्षिणां करोति । यः स्तम्भसमीपं भ्रमति स मन्दगामी स्तोकपदैः प्रदक्षिणां करोति । एवं ग्रहा अपि वेदितव्या इति । लौकिकमतं प्रथमं युक्त्या विचार्यते । अत्र गणितव्यवहारो नास्ति । स्वस्वसिद्धान्ताभिप्रायवशादिति । एकमतं न भवति । तस्मादेवं विचार्यते । इह गोले ये ग्रहाः सूर्याच्छीघ्रमन्दगामिनस्ते किमुपर्युपर्यधोऽधः स्थिताः । अथ वामभागतो दक्षिणभागतः स्थिता इति । उभयथा च विरोधः । यद्यध ऊर्द्ध्वे सूर्याद् व्यवस्थिताः । तदा शीघ्रमन्दानां समागमो न स्यात् । स्वकक्षापरित्यागात् । अथ ब्रूते परमसिद्धान्तवादी । अधः स्थिताः सत्त्वा अध ऊर्द्ध्वे ग्रहसमागमं समं पश्यन्ति । अधोग्रहेणोर्द्ध्वग्रहः प्रच्छादितः समत्वमिति । अत्रोच्यते । इह समत्वं मध्याह्नकाले । नोदये नाऽस्तमनकाले । उदयकालेऽत्र ऊर्द्ध्वे ग्रहा द्रष्टव्याः सर्वैर्भिन्नकक्षाप्रभावतः । तथाऽस्तमनकालेऽपि न नैवमेवं सव्यापसव्ये-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऽपि व्यवस्थितानां सूर्येण सह समागमो नास्ति स्वकक्षापरित्यागतः। एवं ग्रहाणां सूर्यमण्डलेऽस्तमनं न स्यादुदयोपीति। तस्माद् ग्रहाणां कक्षान्तरं नास्ति परमार्थतः। एतच्च बालानां व्यामोहजनकं वाक्यं युक्तिरहितं रचितमज्ञजनैरिति। इह प्रथम-कक्षायां चन्द्रः। द्वितीयायां बुधः। तृतीयायां शुक्रः। चतुर्थ्यां सूर्यः। पञ्चम्यां भौमः। षष्ठ्यां वृहस्पतिः। सप्तम्यां राहुः। अष्टम्यां शनिरिति सम्भवति। इह राशिचक्रे सर्वग्रहाणामुत्तरगतिर्दक्षिणगतिरस्ति। यथा सूर्यस्य नक्षत्रभोगवशेन षड्राशिभोगवशे-नेति। न च तस्योत्तरगतेर्दक्षिणगतेः सूर्यसमागमे सूर्यस्य कश्चिद् ग्रह ऊर्ध्वं गच्छति कश्चिदधो गच्छति। इह राशिचक्रे मन्दगतिवशेन कश्चिद् ग्रहः सूर्यस्य पृष्ठत आगच्छति। उदितः सन् चन्द्रः पुरतो गच्छति। शीघ्रगतिवशाद् बुधशुक्रौ चरणवशात् कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठत उदितौ गच्छत इति। एषां गमनपरिज्ञानार्थं राशिगोल-मुच्यते। ऋक्षं सव्ये चतुर्दशस्थाने। अपसव्ये चतुर्दशस्थाने। संस्थितो राशिभेदैरिति। राशीनां भेदः सपादनक्षत्रद्वयं प्रत्येकराशेस्तैः राशिभेदैः सार्द्धत्रयोदश नक्षत्राणि मध्यगोलरेखायाः। अश्विन्यादीनि चित्रार्द्धं यावदुत्तरे। पुनर्मध्यगोलरेखाया– श्चित्रार्द्धादीनि सार्द्धत्रयोदश नक्षत्राणि रेवत्यन्तानि दक्षिणे। चापाकारर्तुराशौ शिखिवलयगतं दक्षिणे गोलमध्यात्। धन्वाकारे षड्राशौ नक्षत्रार्द्धचक्रमृक्षचक्रं दक्षिणे गतं गोलविषुवरेखायां मध्यत इति। वामे तच्छीतशैलं सुकमलदलवद् मेषपूर्वे तुलादौ। यथा दक्षिणे षड्राशौ प्रत्येकनक्षत्रार्द्धचक्रगतं तथा गोलमध्यरेखोत्तरे प्रत्येक-राशिभेदेन षड्राशौ गतम्। मेषपूर्वे तुलादौ कन्यान्ते गतमिति। एवं तुलादौ मीनान्ते गतमिति। अत्र पूर्वार्द्धे मेषः। ईशे वृषः। उत्तरार्द्धे मिथुनः। पुनरुत्तरार्द्धे कर्कटः। वायव्ये सिंहः। पश्चिमार्द्धे कन्या। पुनः पश्चिमार्द्धे तुला। नैऋत्ये वृश्चिकः। दक्षिणार्द्धे धनुः। पुनर्दक्षिणार्द्धे मकरः। आग्नेय्यां कुम्भः। पूर्वार्द्धे मीनश्चेति। गोले राशिन्यासः। अस्मिन् मेषोदये तुलास्तमनम्। वृषोदये वृश्चिकास्तमनम्। एवं सर्वत्रोदयराशेः सप्तराशेरस्तमनं वेदितव्यमहोरात्रेणेति।

इदानीं गोलसामान्यमतेन गोलायाम उच्यते।

वह्नेः शीताद्रिसीम्नः खखखशरनगा ७५००० योजनानां सहस्रम् ।।५३।।
मध्ये चक्रार्द्धरेखा गमनमपि रवेरेकरात्रौ विषौ च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पश्चात् सव्यापसव्यं चरति दिननिशश्चर्क्षभेदैः क्रमेण ।
मार्गाणां खाहिचन्द्र[१८०] त्यजति दिननिशं चाऽयनान्तं हि यावद्
हानिर्वृद्धिः षडंशे त्वपि रविशशिनोः षष्टि[६०]नाड्यां
निशाह्नि ॥५४॥

वह्नेः शीताद्रिसीम्नः खखखशरनगा योजनानां सहस्रमिति । इह दक्षिणाग्नि-वलयादुत्तरमहाहिमवतः सीम्नः पञ्चसप्ततिसहस्रं योजनानां गोलमानम् । एवं पूर्वापर-वृत्त इति । स्फुटं पञ्चमपटले वक्तव्यमिति ॥५३॥

मध्ये चक्रार्द्धरेखेति । मध्यराशिचक्रस्य विषुवरेखा पञ्चसप्ततिसहस्रं योजनानां मध्ये सार्द्धसप्तत्रिंशत्सहस्रान्ते भवति । तस्यां गमनं मध्ये चक्रार्द्धरेखागमनपि रवेः । अपिशब्दात् सर्वेषां ग्रहाणां चक्रार्द्धमध्यरेखागमनं स्वस्वविषुवे भवत्येकरात्रं न सर्वकालमिति । पश्चात् सव्यापसव्यं चरतीति । पश्चाद् विषुवद्दिनाद् दक्षिणायने दक्षिणं चरति । उत्तरायण उत्तरं चरति । सव्यापसव्ये तुलादौ मेषादाविति । दिननिशःश्चर्क्षभेदैः क्रमेण मार्गाणां खाहिचन्द्रमिति । अशीत्युत्तरशतसङ्ख्यं मार्गाणां त्यजति । दिननिशं चाऽयनान्तं हि यावद् । उत्तरायणाद् दक्षिणायनं यावद् दक्षिणाय-नादुत्तरायणं यावदिति । हानिर्वृद्धिः षडंशे त्वपि रविशशिनोः षष्टिनाड्यां निशाह्नीति । इह षडंशे हानिर्भवति वृद्धिर्भवति । षडंशः षष्टिनाड्यां दशनाड्यो रात्रेर्हानिः । मकरादिमिथुनान्तं यावद् दिवावृद्धिरिति । दिनस्य हानिः कर्कटाद् धन्वन्तं यावद्रात्रिवृद्धिरिति । खलु रविशशिनोर्हानिवृद्धीति । षडंशे । इह कैलाश-खण्डे छायानियमो नार्यविषय इति । आर्यविषये दशांशे हानिवृद्धी उत्तरायणाद् दक्षिणायनान्तं दक्षिणायनादुत्तरायणान्तमिति । छायानियमवशात् । एवं बोटली च चीनादिदेशेषु नवांशेऽष्टमांशे सप्तमांशे शम्भलविषयान्तं यावच्छायावशेन हानिवृद्धी वेदितव्याविति ॥५४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं द्वादशखण्डे भूगोलो मूर्द्धनि सूर्यभ्रमणवशेनोच्यते ।

यस्माच्छैले जनानां भवति हि विषुवं मेषसूर्ये तुलार्के
तस्माद् द्व्यष्टे च खण्डे खलु वृषभगते वृश्चिकस्थे तथैव ।
रन्ध्राख्ये वह्निसङख्ये मिथुनधनुगते दिक्प्रमाणे चतुर्थे
मार्तण्डे कर्कटस्थेऽपि च मकरगते पञ्चमैकादशे च ॥५५॥
सिंहे कुम्भे प्रविष्टे द्विदशरसमहौ मीनकन्यागते च

यस्माच्छैले जनानां भवति हि विषुवं मेषसूर्ये तुलार्क इति । यस्मिन् भूखण्डे मेषार्के वसन्तार्द्धे विषुवं भवति । तुलार्के शरदर्द्धं भवति । तस्मादेवं मेषार्के शरदर्द्धं भवति तुलार्के वसन्तत्वर्द्धविषुवं भवति । एवं परस्परापेक्षकया यस्मात् प्रथमभूखण्डात् शैले सप्तमे खण्डे मेरोर्दक्षिणादुत्तर उत्तराद् दक्षिणे सप्तमे भूखण्डे विषुवं भवति । तस्माद् द्व्यष्टे च खण्डे खलु वृषभगते वृश्चिकस्थे तथैवेति । इह यथा पूर्वोक्ते मेरोर्दक्षिणोत्तरभूखण्डे मेषसूर्ये तुलार्के विषुवं भवति तथा किञ्चिन्नैरृत्यकोणे स्थितः । ईश्वरकोणार्द्धभागे स्थिते च खल्विति निश्चितम् । वृषभगते सूर्ये वृश्चिकस्थे विषुवं तदा भवति । वसन्तार्द्धं शरदर्द्धमिति । एवं रन्ध्राख्ये नवमे वह्निसङ्ख्ये तृतीये भूखण्डे नैरृत्यकोणेऽपरार्द्धस्थिते । ईशानकोणार्द्धस्थिते विषुवं भवति । मिथुने सूर्यगते धनुषि गते च वसन्तार्द्धं शरदर्द्धं भवति । दिक्प्रमाणे दशमे चतुर्थमेरोः पूर्वभूखण्डे पश्चिमभूखण्डे च विषुवं भवति । वसन्तार्द्धं शरदर्द्धं भवतीति । मार्तण्डे कर्कटस्थेऽपि च मकरगते पञ्चमैकादशे च । पूर्वभूखण्डे विषुवं भवति । वसन्तार्द्धं भवतीति ॥५५॥

सिंहे कुम्भे प्रविष्टे सति सूर्ये पञ्चमे वायव्यकोणार्द्धस्थिते । एकादशे च वह्निकोणार्द्धस्थिते विषुवं भवति । वसन्तार्द्धं शरदर्द्धं भवतीति । द्विदशरसमहाविति । द्वादशमे वह्निकोणापरार्द्धे स्थिते रसे वायव्यकोणे । अपरार्द्धे स्थिते महावित्यागमपाठः । मीनगते सूर्ये कन्यागते च विषुवद्वयं भवति । वसन्तार्द्धं शरदर्द्धं भवतीति । एवं द्वादशभूम्यां द्वादशराशिवशेन सूर्योदयास्तमनविभागेन द्वादश मासाः षड्तवो भवन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं द्वादशभूम्यां द्वादशोत्तरायणानि द्वादश दक्षिणायनानि सूर्यराशिभ्रमणवशेनोच्यते ।

अस्मिन् वामायनं स्याद् मकरगतरवौ कुम्भसूर्ये द्वितीये[2] ।
मीने खण्डे तृतीये[3] त्वयनमपि नृणां मेषसूर्ये चतुर्थे[4]
भूता[5]ख्येऽर्के वृषस्थे मिथुनगतरवौ षण्[6]महौ सप्तमे[7] च ॥५६॥
मार्तण्डे कर्कटस्थे भवति हरिगते चाऽष्टमे[8] भूमिखण्डे
कन्या रन्ध्रे[9] तुलार्के भवति च दशमे[10] वृश्चिके रुद्र[11]खण्डे ।
चापस्थे द्वादशे[12] स्यादयनमपि नृणां द्वादशाऽरे च भूम्या-
मेवं सव्यायनं स्याद् रविगमनवशात् कर्कटादौ च राशौ॥५७॥

अस्मिन् वामायनं स्यादिति । अस्मिन्निति मेरोर्दक्षिणे भूखण्डे । कुतो दक्षिणे लघुजम्बूद्वीपे तथागतधर्मदेशनावशात् । अतो दक्षिणे भूखण्डे वामायनमुत्तरायणमिति । मकरगते रवौ । एवं कुम्भसूर्ये द्वितीये भूखण्डे । मीने तृतीये खण्डे । अयनमपि नृणां मेषसूर्ये चतुर्थे । पश्चिमे भूखण्डे चतुर्थ इति । भूताख्ये पञ्चमेऽर्के वृषस्थे सति । मिथुनगतरवौ षण्महावुत्तरायणं भवति । सप्तमे मेरोरुत्तरे ॥५६॥

मार्तण्डे कर्कटस्थे वामायनं भवति । हरिगतेऽष्टमे भूखण्डे भवति । कन्यागते सूर्ये रन्ध्रे नवमे भूखण्डे । तुलार्के भवति दशमे भूखण्डे । वृश्चिकसूर्ये रुद्र एकादशमे भूखण्डे । चापस्थे द्वादशे खण्डे । स्यादयनं नृणामपि सम्भावने द्वादशाऽरे च भूम्यां स्थितानां लोकानामुत्तरायणं द्वादशराशिभेदेनेति । एवं सव्यायनं स्यात् । एवमुत्क्रमेण दक्षिणायनं रविगमनवशात् कर्कटादौ च राशौ भवति । अस्मिन् मेरोर्दक्षिणे लघुजम्बूद्वीपभूखण्डे दक्षिणायनं कर्कटादित्ये भवति । एवं दक्षिणावर्तेन सिंहादित्ये द्वितीये तृतीये कन्यादित्ये तुलादित्ये चतुर्थे । मेरोः पश्चिमे दक्षिणायनं भवतीति । वृश्चिकादित्ये पञ्चमे । धनुरादित्ये षष्ठे । मकरादित्ये सप्तमे । मेरोरुत्तरे । कुम्भादित्येऽष्टमे । मीनादित्ये नवमे । मेषादित्ये दशमे । वृषादित्य एकादशे । मिथुनादित्ये द्वादशे भूखण्डे । लोकानां दक्षिणायनं द्वादशराशिभेदेन भवतीति ॥५७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं सूर्यस्य भूवलयादूर्द्ध्वं क्रान्तिमानमुच्यते ।

ऊर्द्ध्वं षण्णाग[८६०००]सङ्ख्या तपनमपि रवेश्चाऽयने चोत्तरान्ते
तस्मात् क्षीणश्च सव्ये भवति नरपते रुद्रसङ्ख्यासहस्रम्[११०००] ।
एकाशीतिः सहस्रं शरशतरहितं[८०५००] मध्यतो गोलरेखा
तस्या यद् वृद्धिपातं भवति खखशरेषू[५५००]त्तरे दक्षिणे च ।।५८।।

ऊर्द्ध्वं षण्णागसङ्ख्येति । इह सप्तमभूवलयादूर्द्ध्वं षडशीतिसहस्रयोजनसङ्ख्या । तपनमपि रवेश्चाऽयने चोत्तरान्ते । दक्षिणायनादौ । स्वस्वखण्डे कर्कटादौ दक्षिणायनं स्वस्वसङ्क्रान्तिदिने भवति । द्वादशखण्डेषु यथाक्रममिति । तस्मात् क्षीणश्च सव्ये भवति नरपते रुद्रसङ्ख्यासहस्रम् । तस्माद् दक्षिणायनसङ्क्रान्तिदिनात् सयेऽयन उत्तरायणं यावत् क्षीणो भवत्येकादशसहस्रं पञ्चसप्ततिसहस्रं तपनं सूर्यस्योर्द्ध्वं वेदितव्यमिति । एकाशीतिः सहस्रं शरपञ्चशतरहितम् । मध्यतो गोलरेखा भवति । योजनमानम् । तस्या गोलरेखाया यद् वृद्धिपातं भवति । सूर्यस्य तत् खखशरेष्विति । पञ्चशताधिकपञ्चसहस्राणि योजनानामिति । उत्तरे रेखाया दक्षिणे च स्वस्वखण्डे राशिभोगवशेनेति ।।५८।।

इदानीं सूर्यस्य प्रतिदिनं तिर्यक्क्रान्तिर्द्वादशखण्डेषु सव्योत्तर उच्यते ।

क्षाराब्धिं लङ्घयित्वा व्रजति दिनकरो दक्षिणे यावदग्निं
कैलाशस्योत्तरेण व्रजति हिमगिरिं चोत्तरे चोत्तरस्थः ।
बाणास्तिथ्याहताश्च व्रजति दिगयने योजनानां सहस्रं[७५०००]
सार्द्धक्षाहीन्दु[१८२½]लब्धं त्यजति दिनदिने पञ्चभूतः-
सहस्रात्[५५००] ।।५९।।

क्षाराब्धिं लङ्घयित्वा व्रजति दिनकरो दक्षिणे यावदग्निमिति । इह द्वादशारभूम्यां प्रत्येकैकखण्डे राशिवशात् । क्षाराब्धिं लङ्घयित्वा दक्षिणायने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थितः सूर्यो दक्षिणाग्निवलयादिकं यावद् व्रजति समुद्रान्तसीम्न इति । ततः सीम्नोऽग्निवलयात् कैलाशस्योत्तरे व्रजति । हिमगिरेरुत्तरे मार्ग उत्तरायणस्थः सूर्यो दक्षिणायनादिदिनं यावद् वाणास्तिथ्याहताश्चेति । बाण इति पञ्च । तिथिरिति पञ्चदश । ताभिः पञ्चदशभिर्हता बाणास्तिथ्याहता इति । पञ्चसप्ततिर्भवति । तां पञ्चसप्ततिसहस्रसङ्ख्यां योजनानां व्रजति । दिनकरो दिगयने हिमादग्नि यावदग्नेर्हिमवन्तं यावत् । पञ्चसप्ततिसहस्रं योजनानां दक्षिणायनादिदिग्विभागः । तं दिग्विभागं षण्मासैर्यथाक्रमेण व्रजति । उत्तरायणे दक्षिणायने चेति । सार्द्धाक्षाहीन्दुलब्धं त्यजति दिनदिन इति । सार्द्धद्व्यशीतिशतभागलब्धं पञ्चसप्ततिसहस्रात् । प्रतिदिनदिग्विभागं योजनानां त्यजति सूर्यः । एवमुभयायनभोगेन राशिचक्रस्य मण्डलदिनानि पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयसङ्ख्यानि रवेर्भवन्ति । एवं द्वादशखण्डेषु तिर्यक्क्रान्तिः सूर्यस्य वेदितव्येति ॥५९॥

इदानीं प्रत्येकराशिस्थितस्य सूर्यस्य द्वादशखण्डभ्रमणवशाद् द्वादशमासभेद उच्यते ।

राशावेके स्थितोऽर्कः सकलमृतुगणं मासपक्षान् करोति
खण्डे खण्डे च मासो भवति भुवितले द्वादशाऽरे क्रमेण ।
यन्मानं यत्र खण्डे भवति दिनवशात् सप्तमे तन्निशायां
त्रैलक्षा[३]०००००दर्द्धमार्गे दिनमपि पुरतः पृष्ठतोऽर्कस्य रात्रिः ॥६०॥

राशावेके स्थितोऽर्कः सकलमृतुगणं मासपक्षान् करोतीति । इहैकराशी यत्र कुत्रचिन्मेषादिके स्थितः सूर्यो द्वादशखण्डे षड्तून् द्वादश मासान् चतुर्विंशतिः पक्षान् करोति । राशिचक्रभ्रमणवशेनेह मेरोः सर्वदिग्भागयो राशिचक्रभ्रमणवशाद् दक्षिणाग्निं स्पृशति । स सप्तमखण्डदिक्प्राप्तो मेरुशृङ्गं स्पृशति हिमपर्वतोर्द्ध्वं व्रजतीति न्यायात् । सर्वमृतुगणादिकं सकलं प्रत्येकं राशौ स्थितस्यार्कस्य वेदितव्यमिति । खण्डे खण्डे च मासो भवति भुवितले द्वादशाऽरे क्रमेणेति । इह द्वादशाऽरे भुवितले प्रत्येकखण्डे प्रत्येकमासो भवति । एकराशौ स्थितस्य सूर्यस्य येन प्रकारेण तथा कथ्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इहैकराशिनिर्देशेन सर्वराशयो वेदितव्या इति । अत्र लघुजम्बूद्वीपे मेरोर्दक्षिणे मेषादिराशयः किल प्रसिद्धा वसन्तादय ऋतवश्चैत्रादय मासाः। एवं पक्षाः सर्वे इति। तस्मात् तस्मिन् मेषराशौ स्थितोऽर्को यथा द्वादशखण्डे सर्वमृतुगणादिकं करोति तथोच्यते। इह मेरोर्दक्षिणखण्डे मेषस्थोऽर्को वसन्तर्तुं वैशाखमासं करोति। अग्निकोणार्द्धे द्वितीयखण्डे ज्येष्ठमासं करोति। एवमग्निकोणात् परार्द्धखण्ड आषाढं करोति तृतीये। एवं चतुर्थे मेरोः पूर्वखण्डपूर्वविदेहे श्रावणमासं करोति। पञ्चम ईशार्द्धे खण्डे भाद्रपदं करोति। ईशकोणेऽपरार्द्धे षष्ठे खण्ड आश्विनं करोति। मेरोरुत्तरे सप्तमे खण्डे कार्तिकं करोति। वायव्यकोणार्द्धे खण्डेऽष्टमे मार्गशीर्षं करोति। वायव्यापरार्द्धे कोणे खण्डे नवमे पौषं करोति। मेरोः पश्चिमे दशमे खण्डे माघं करोति। नैर्ऋत्यकोणार्द्धखण्डे फाल्गुनं करोति। नैर्ऋत्यकोणापरार्द्धे खण्डे चैत्रं करोतीति। एवं मासद्वयेन खण्डद्वय ऋतुर्भवति। प्रत्येकखण्डे शुक्लकृष्णपक्षभेदेन पक्षद्वयं भवति। एवं षड्तवो द्वादश मासाश्चतुर्विंशतिः पक्षा द्वादशखण्डेषु चक्राकारा भ्रमन्तो ज्ञातव्या इति। अस्मिन् दक्षिणखण्डे यो मासो द्वादशराशिवशेन भवति सङ्क्रान्तौ। सोऽपरसङ्क्रान्तौ दक्षिणावर्तेन नैर्ऋत्यकोणे गच्छति। नैर्ऋत्यार्द्धकोणस्थोऽपरकोणार्द्धं गच्छति। अपरकोणार्द्धस्थो मेरोरपरगोदावन्यां गच्छति। अपरगोदावन्यां स्थितो वायव्यार्द्धं कोणं गच्छति। वायव्यार्द्धकोणस्थोऽपरकोणार्द्धं गच्छति। अपरकोणार्द्धस्थ उत्तरकुरुं व्रजति। उत्तरकुरुस्थ ईशानकोणार्द्धं गच्छति। तत्रस्थोऽपरकोणार्द्धं गच्छति। अपरकोणार्द्धस्थः पूर्वविदेहं गच्छति। पूर्वविदेहस्थोऽग्निकोणार्द्धं खण्डं व्रजति। तत्रस्थोऽपरकोणार्द्धं व्रजति। अपरकोणार्द्धस्थो दक्षिणजम्बूद्वीपं व्रजति। इति द्वादशमासानां प्रतिसङ्क्रान्तिवशेन द्वादशखण्डेषु सञ्चरणं ज्ञातव्यमिति। यन्मानं यत्र खण्डे भवति दिनवशात् सप्तमे तन्निशायां भवति। इहोत्तरायणसङ्क्रान्तौ दक्षिणखण्डे दिवामानं क्षीणं रात्रिमानं वृद्धम्। तदेवोत्तरकुरौ सप्तमे भूमिखण्ड आदित्योदयवशेन दक्षिणे रात्रिवृद्धिवशेन तन्मानं त्वत्र न भवति। जम्बूद्वीपे दक्षिणोदयवशेन सप्तमे रात्रिहानिवशेन ततो दक्षिणे भवति। एवं सर्वत्र प्रत्येकखण्डे वेदितव्यमिति। त्रैलक्षादर्द्धमार्गे दिनमपि पुरतः पृष्ठतोऽर्कस्य रात्रिरिति। इह वृत्तमानं षड्लक्षम्। सूर्यस्य गमनादर्द्धमार्गे त्रिलक्षं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिनमिति। उदयास्तमनं यावदस्तमनादुदयं यावद् रात्रिस्त्रिलक्षञ्च। एवमहोरात्रं वेदितव्यमिति ॥६०॥

इदानीं द्वादशखण्डस्थानाद् मेरुस्थितिरुच्यते।

सर्वेषां चोत्तरस्थो भवति नरपते शैलराजो जनानां
पूर्वे सूर्योदयः स्याद् गिरिसममयनं पश्चिमे चाऽस्तमेतत्।
कालाः सन्ध्याश्चतस्रः[४] प्रहरदिननिशाः सर्वदा सङ्क्रमन्तो
मेरोर्दिक्षु भ्रमन्ति प्रकटरवि[१२]मही भेदिता लग्नभेदैः ॥६१॥

सर्वेषां चोत्तरस्थो भवति नरपते शैलराजो जनानामिति। इह द्वादशखण्डे स्थितानां जनानां शैलराजो मेरुरुत्तरे भवति। पूर्वे सूर्योदयः स्यादिति। सर्वेषां मेरोः सर्वखण्डस्थितानां च यत्र भानुरुदयति सा पूर्वदिग् भवति। दक्षिणे जम्बूद्वीपस्थानां पूर्वविदेहं पूर्वदिक्। अपरगोदावन्यां जम्बूद्वीपं पूर्वदिक्। उत्तरस्थानामपरगोदावनी पूर्वदिक्। पूर्वविदेहस्थानामुत्तरकुरुः पूर्वदिक्। सूर्यभ्रमणोदयवशादिति। एवं कोणस्थितेष्वष्टखण्डेषु ज्ञातव्यमिति। पञ्चपञ्चदण्डान्तरेण प्रत्येकखण्डे सूर्योदय इति। गिरिसममयनमिति। प्रत्येकखण्डे गिरिसमं मेरोरभिमुखं सूर्यगमनमुत्तरे दक्षिणे च। पश्चिमे चाऽस्तमेतत्। एवं द्वादशखण्डेषु यथा पूर्वे उदयस्तथा पश्चिमेऽस्तमेतद् वेदितव्यमिति। कालास्त्रयः प्रभातो मध्याह्नो विकाल इति। सन्ध्याश्चतस्रोऽर्द्धरात्रसन्ध्या पूर्वसन्ध्या मध्याह्नसन्ध्या विकालसन्ध्या। प्रहरा अष्टौ। दिवा चत्वारो रात्रौ चत्वारः। दिननिशं सर्वदा सङ्क्रामन्तः। एवं कालादयोऽहोरात्रं सर्वस्मिन् काले सङ्क्रामन्तः। खण्डात् खण्डं मेरोर्दिक्षु भ्रमन्ति। प्रकटरविमही द्वादशाऽरमह्यामिति। भेदिता लग्नभेदैरिति। लग्ना द्वादश। तेषां भेदैर्भेदिताः। कालादयो भ्रमन्ति। चतुश्चतुर्लग्नैः कालो भ्रमति। प्रत्येकप्रत्येकसन्ध्या त्रिलग्नैर्भ्रमति। प्रत्येकप्रहरः सार्द्धलग्नेन भ्रमति। एवं प्रत्येकलग्नं पञ्चदण्डैर्भ्रमति। अर्द्धप्रहरः प्रहरार्द्धेन भ्रमति। प्रहरार्द्धेन मुहूर्तं भ्रमति। षष्टिपाणीपलैर्घटिका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ्रमति । प्रत्येकपाणीपलं षट्श्वासैर्भ्रमति । एवमहोरात्रं श्वासभेदेन लग्नभेदेन कालो भ्रमति । गच्छति देहिनामिति ॥६१॥

इदानीं मेरोः सर्वदिक्षु भ्रमणमानमुच्यते ।

नाडचब्धे षट्सपादं क्रमति दिनकरो योजनानां सहस्र[६२५०]
षष्टी[६०]नामग्निलक्षं भ्रमति दिननिशं पञ्चशैलं सहस्रम्[३७५०००] ।
गोलार्द्धे खाग्नि[३०]नाडी वहति दिननिशं हानिवृद्धयोश्च पञ्च[५]
गोले सव्यापसव्यं प्रतिदिनमपि तत् श्वासयुग्मं त्रिलिप्तम्[१/२]॥६२॥

नाडचब्धे षट्सपादं क्रमति दिनकरो योजनानां सहस्रमिति । नाडचब्धे षष्टयुत्तरत्रिशतश्वाससङ्ख्याकाले षट्सपादं पञ्चाशद्द्विशताधिकषट्सहस्रमिति क्रमति । दिनकरो योजनानां राशिस्थोऽयमाकाशेऽतो राशेरयं भ्रमवेगो न सूर्यस्य राश्याधारे स्थितस्येति । अत्र राशिचक्रं सव्यावर्तेन भ्रमति । ग्रहा राशिष्वपसव्येन चरन्ति । यथा राशिचक्रं भ्रमति तथा राहुरपि सञ्चरति पश्चिमाभिमुखो मेरोः प्रदक्षिणां कुर्वन् । ग्रहाः पूर्वमुखा मेरोरप्रदक्षिणां कुर्वन्ति । राशिचक्रे सङ्क्रमणं कुर्वन्ति । एवं परमार्थयुक्त्या राहुः पुण्यवान् सूर्यादयो दुष्टाः पापग्रहा उच्यन्त इति । षष्टीनामग्निलक्षमिति । षष्टीनां नाडीनां मध्ये काले षट्शताधिकैकविंशत्सहस्र-श्वाससङ्ख्या कालेऽग्निलक्षं त्रिलक्षं पञ्चशैलं सहस्रमिति पञ्चसप्ततिसहस्र-सङ्ख्यां योजनानां भ्रमति । दिननिशमहोरात्रमिति । गोलार्द्धे खाग्निनाडी वहति दिननिशमितीह विषुवसङ्क्रान्तिदिने पूर्वोक्तगोलरेखायां खाग्निः त्रिशन्नाडीरहो वहति, त्रिशन्नाडी रात्रिं वहति । सूर्यः सममहोरात्रमित्यर्थः । हानिवृद्ध्योश्च पञ्च गोले सव्यापसव्यमिति । तस्माद् गोलार्द्धात् सव्यापसव्यं मासत्रयेण सव्ये रात्रेवृंद्धिः पञ्च नाडयः । अपसव्ये मासत्रयेण दिनवृद्धिः पञ्च नाडयः । अत्र रात्रिवृद्धया दिवाहानिर्दिवावृद्धया रात्रेर्हानिर्ज्ञातव्येति । प्रतिदिनमपि तत् श्वासयुग्मं त्रिलिप्त-मिति । अत्र सव्यापसव्ये त्रिमासानां प्रतिदिनमहोरात्रे वृद्धिर्हानिर्वा श्वासद्वयं त्रीणि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाणीपलानि । इदं मानं कैलाशखण्डे नार्य्यविषयादिके । आर्यविषये च प्रत्यहोरात्रे लिप्ताद्वयं वृद्धिर्वा हानिर्वा वेदितव्या । मासत्रयेण मध्यविषुवात् । त्रिंशदहोरात्रतुल्यमानाद् नाडीत्रयं हानिर्वा वृद्धिर्वाऽयनवशाद् वेदितव्येति ॥६२॥

इदानीं कैलाशखण्डभेदेन द्वादशलग्नानामुदयकाल उच्यते ।

लिप्ता स्याद् मेषलग्ने गगननवकरं[२९०] खर्तुनेत्रं[२६०] वृषे स्याद्
युग्मेऽप्याकाशखद्वे[२००] शर[५]रस[६]घटिकाः स्युः कुलीरे च सिंहे ।
कन्यायां सार्द्धषट्कं[६/३०] भवति खलु तुलाद्युत्क्रमेणैव सर्वं
षड्लग्नैरस्तमेतदुदितमपि तथाऽर्कस्य ऋक्षप्रभेदैः ॥६३॥

लिप्ता स्याद् मेषलग्न इति । इह मेषलग्ने प्रथमोदयादपरलग्नोदयं यावत् कालो भवति । गगननवकरं लिप्तापाणीपलपिण्डं नवत्यधिकशतद्वयम् । अतः षष्टिभागेन घटिकाचतुष्टयं पञ्चाशत् पाणीपलानि मेषलग्नोदयकाल इति । कैलाशविषये नियमः । खर्तुनेत्रं वृषे स्यादिति । एवं वृषलग्नोदयकालः षष्ट्युत्तरशतद्वयं पाणीपलपिण्डं चतस्रो नाड्यो विंशतिपाणीपलान्युदयकालः । युग्मेऽप्याकाशखद्वे । युग्मे मिथुन उदयकालः शतद्वयं लिप्तापिण्डं नाड्यस्तिस्रः पाणीपलानि विंशतिरिति । शररसघटिकाः स्युरिति । शरः पञ्च घटिका कुलीरे कर्कटलग्न उदयकालः । ततः सिंहे रस इति षड् घटिका लग्नोदये काल इति । कन्यायां सार्द्धषट्कं कन्यालग्नोदयकालः षड् घटिका त्रिंशत् पाणीपलानि सार्द्धषट्कं भवतीति । तुलाद्युत्क्रमेणैव सर्वम् । अतः षड्लग्नकालावधेरपरषड्लग्नेषु तुलादिषूत्क्रमेण । एवमनेन विधिना सर्वं निःशेषं भवतीति नियमः । अत्र लग्नोदयकाले तुलायां षड् घटिकास्त्रिंशत् पाणीपलानि । वृश्चिके षट् । धनुषि पञ्च । मकरे तिस्रो नाड्यः पाणीपलानि विंशतिरिति । कुम्भे चतस्रो नाड्यो विंशतिः पाणीपलानि । मीने घटिकाश्चतस्रः पाणीपलानि पञ्चाशदिति । कैलासविषये नियमः । षड्लग्नैरस्तमेतदुदितमिति तथा हि यस्मात् षड्लग्नैरुदितमपि तस्मादस्तमेतद् भवतीति । अर्कस्य नक्षत्रभेदैरिति । सार्द्धत्रयोदश-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नक्षत्राऽन्तेऽस्तमेतदुदयस्तथा सार्द्धत्रयोदशनक्षत्रान्तेऽहोरात्रभेदेन षड्लग्नैः सार्द्धत्रयोदश-नक्षत्रैर्दिवाकालो भवति । षड्लग्नैः सार्द्धत्रयोदशनक्षत्रैं रात्रिकालो भवति । लग्नोदयकालवशेन दिवारात्रिहीनाधिको भवति । सूर्यस्य सञ्चारवशादिति ॥६३॥

इदानीं देहे मध्यमवर्षशतदिनश्वासादिकमुच्यते ।

विंशत्येके सहस्रे रसशतसहिते[२१६००] निर्गता दन्त[३२]भागै-
र्देहे श्वासाधिका ये प्रतिदिनसमये भूतशैलर्तु[६७५] सङ्ख्याः ।
षड्त्रिंशद्भिः सहस्रै[३६०००] र्गुणितमपि शता[१००]ब्दस्य मानं प्रसिद्धं
शून्यर्त्वग्नि[३६०]प्रभक्ता प्रभवति घटिका षष्टि[६०]भागाद् दिनं च॥६४॥

विंशत्येके सहस्र इत्यादि । विंशत्येके सहस्रेऽयुतद्वते सहस्राधिके रसशतहिते षट्शतयुक्त इति । निर्गता दन्तभागैरतो राशेर्द्वात्रिंशद्भागैर्निर्गता । देहे शरीरे श्वासा अधिका ये प्रतिदिनसमये द्वादशलग्नं सङ्क्रान्तिकाले भूतशैलर्तुसङ्ख्याः पञ्चसप्तत्यधिकषट्शतसङ्ख्याः । षड्त्रिंशद्भिः सहस्रैर्गुणितमपि शताब्दस्य मानं प्रसिद्धम् । ते श्वासा वर्षशतदिनैः षड्त्रिंशद्भिः सहस्रैर्गुणिता वर्षशतश्वासमानं ते भवन्ति । अत्र प्रत्यहं त्रिनाडीश्वासाः । षोडशशताधिकद्वयुतसङ्ख्या वर्षशत-दिनैर्गुणिता षट्सप्ततिलक्षाधिकसप्तसप्ततिकोटयो भवन्ति । तेभ्यो द्वात्रिंशद्-भागेन लब्धास्त्रिचत्वारिंशल्लक्षाधिककोटिद्वयसङ्ख्या मध्यमाया अवधूत्याः श्वासा भवन्ति । अवशिष्टास्त्रयस्त्रिंशल्लक्षाधिकपञ्चसप्ततिकोटयो ललनारसनयोः पञ्चमण्डल-वाहकाः समभागतोर्द्ध्वा ललनावाहका अर्द्धा रसनावाहका वामसव्यतो वर्षशता-वधेरिति । शून्यर्त्वग्निप्रभक्ता प्रभवति घटिका । ततः श्वासराशेः षष्ट्युत्तर-त्रिशतेन प्रभक्ता लब्धा घटिका राशिर्भवति । षष्टिभागाद् दिनं च । ततो घटिकाराशेः षष्टिभागेन लब्धं दिनपिण्डं भवति । मध्यमायाः पञ्चविंशत्यधि-कैकादशशतसङ्ख्या षड्त्रिंशत्सहस्रेभ्योऽवशिष्टं दिनपिण्डं पञ्चसप्तत्यधिकाष्ट-चत्वारिं च्छतोत्तरमयुतत्रयं ललनारसनयोर्वर्षशतावधेर्ज्ञातव्यमिति ॥६४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीमष्टग्रहाणां वर्षशतमानं सार्द्धचक्रप्रभोगत एकपिण्डत्वेन कालचक्ररहित-मुच्यते ।

चन्द्रे पक्षे रवौ चाऽयनमपि नव मासाश्च भौमे च रात्रिः
षड् वर्षाः स्युर्गुरौ स्यादयनमपि भृगौ चाऽयनं चन्द्रसूनौ ।
तिथ्याऽऽख्याब्दानि सौरौ तमिनि नव तथा केतुहीना च राजन्
तत् सर्वं चैकपिण्डं वसुगुणितयुगाब्दानि सार्द्धत्रिमासाः ।।६५।।

चन्द्रे पक्ष इत्यादि। चन्द्रे पक्षश्चन्द्रस्य पक्षमेकं त्रिंशद्दण्डात्मकं रात्रं भवति । अर्द्धराशिचक्रोपभोगतः । रवौ चाऽयनमपि । रवेरयनमर्द्धमहोरात्रं भवत्यर्द्धचक्रोपभोगतः । नव मासाश्च भौमे च रात्रिरिति । करणविवक्षा । एवं गुरोः षड् वर्षाः स्युः । यथा रवेस्तथाऽयनमपि भृगोश्चाऽयनं चन्द्रसूनोर्बुधस्य च । तिथ्याख्याब्दानि पञ्चदश वर्षाणि सौरेः शनैश्चरस्य । तमिनि राहौ नव वर्षाण्यहोरात्रार्द्धमर्द्धनक्षत्रचक्रोपभोगतो भवति। तत् सर्वं चैकपिण्डं वसुगुणितयुगाब्दानि द्वात्रिंशदब्दानि सार्द्धत्रिमासा भवन्ति । सत्त्वगुणविभागे सत्त्वानाम् ।।६५।।

सङ्ख्या सार्द्धं दिनेशार्द्धमपि च भवेत् कालचक्रोनमत्र
प्राणाः सत्त्वे वहन्त्या रजसि तमसि वै कायवाक्चित्तभेदैः ।
पञ्चत्वं यान्ति तस्मात् सुरनरफणिनः सार्द्धरात्रेण चेन्दो-
रेषा सङ्ख्या प्रसिद्धा भवति सुनियता कालचक्रे नरेन्द्र ।।६६।।

सङ्ख्या सार्द्धं दिनेशार्द्धनक्षत्रचक्रोपभोगतः । सत्त्वरजस्तमोभेदेनाऽब्दशतमपि भवेत् । कालचक्रोनमिति । त्रिवर्षत्रिपक्षोनं सार्द्धदशमासाधिकं षण्णवतिवर्षपिण्डं भवत्यष्टग्रहाणामेकपिण्डत इति प्राणाः सत्त्वे वहन्ति । अत्र सत्त्वानां सार्द्धत्रिमासाधिकद्वात्रिंशद्वर्षाणि यावत् प्राणाः सत्त्वे सत्त्वगुणा वहन्ति । तत आ रजसि तेनैव मानेन । ततस्तमसि वै तेनैव क्रमेण पञ्चत्वं यान्ति । तस्मादवधेस्सत्त्वरजस्तमोऽवसानतः सुरनरभुजगाः स्वस्ववर्षशतमानतः सार्द्धरात्रेण चेन्दोः त्रिपक्षेण कालचक्रस्येति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चकारात् पूर्वत्रिवर्षेणाऽत्र पञ्चत्वं मरणं व्रजन्ति संसारिणः । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय इति वचनाल्लोकव्यवहारः परमार्थयुक्त्या नियमाभावः । सत्त्वानां स्वस्वकर्मवशादुत्पादो निरोधश्चाऽवगन्तव्यो बौद्धैरिति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय इति सन्ध्याभाषा । पुरुषश्चतुर्युगात्मा द्वचयुताधिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षवर्षश्वासलक्षणो बाह्ये । अध्यात्मनि तेनैव श्वासमानेन चतुर्युगात्मा यस्मिन् काले सर्वग्रहाणां शून्ये चरणप्रवेशो भवतीति परमार्थयुक्तिः । सत्त्वानां पुनः शुभाशुभवशेनोनाधिकमायुर्भवति । न शतायुरिति नियमः। तथागतवचनादिति । एषा सङ्ख्या प्रसिद्धा भवति सुनियता कालचक्रे तन्त्रराजे । नरेन्द्र इत्यामन्त्रणं वज्रपाणेः सुचन्द्रस्येति ॥६६॥

इदानीं मध्यमावधूत्याः षष्टयंशा घटिकाः पञ्चग्रहाणां नक्षत्रोदयचरणघटिका मङ्गलादीनां पिण्डमुच्यते ।

मोच्छिन्ने कालचक्रे त्वयनमृण नव[९] क्षेपयित्वा समस्तं
पञ्चानां शीघ्रकर्मण्यपि चरणघटी मङ्गलादिग्रहाणाम् ।
भौमे वेदर्तुवह्निः[३६४] प्रभवति भुवन[१४]स्थानके चारभेदै-
स्तुल्याः पूर्वापरार्द्धे त्वृणधनगतिषु स्थानभेदैर्नियोज्याः ॥६७॥
आदौ जैनेन्द्र[२४]सङ्ख्या प्रभवति घटिका वह्निनेत्रं[२३/२३/२३]त्रिधा च
द्विस्था सैकाक्षि[२१/२१]रष्टादशक[१८]तिथि[१५]हरा[११] वह्नि[३]-मूलाद् हर[११]श्च ।
अष्टात्रिंशत्[३८]त्वशीतिः[८०] स्थितिभुवन[१४]पदे सत्रिपञ्चाश[५३]दत्र
तस्मिन्नर्के विशुद्धे त्वृणमपि च धनं चोत्क्रमेण क्रमेण ॥६८॥
वेदारन्ध्रेन्दु[१९४]सङ्ख्या प्रभवति घटिका शीघ्रकार्ये बुधस्य
द्विस्थाने षोडशा[१६/१६]न्ये तिथि[१५] मनु[१४] मदना[१३] रुद्र[११]शैले[७]न्द्रियं[५]
खम्[०] ।
मूलाद् वेदा[४] हर[११]श्च प्रकटितनियतं द्वादशे विंशति[२०]श्च
अष्टाविंशच्[२८] चतुस्त्रिंश[३४]दपि मनु[१४]पदे संस्थिताश्चारभेदैः॥६९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अब्ध्याकाशेन्दु[१०४]सङ्ख्या भवति हि घटिकापिण्डमेतद् गुरोश्च
द्विःस्थाने दिक्[१०/१०] प्रमाणा नव[९]वसु[८]ऋतवः[६] षट्[६] करे[२]न्दु[१]श्च मूलात् ।
वह्निः[३] षड्[६] रन्ध्र[९]रुद्रा[११] नरपति[१६]मुनयः[७] सर्वचाराः क्रमेण
शीघ्रे मन्दे च वक्रे ग्रहगणनियमं सूर्यभेदैश्चरन्ति ॥७०॥

षट्चन्द्राम्भोधि[४१६]सङ्ख्या भवति हि घटिका शीघ्रकार्ये भृगोश्च
त्रिस्थाने पञ्चविंशद्[२५/२५/२५] द्विगत जिन[२४/२४] तथा हस्तनेत्रं[२२/२२] द्विधा स्यात् ।
दोषा[२]स्तिथ्य[१५]ष्ट[८] मूलात् षड[६]पि च खगुणं[३०] चैकहीनं शतं[९९] च
अन्ते वह्न्यद्रि[७३]सङ्ख्यं स्थितिभुवन[१४]पदे शुक्रचाराः क्रमेण ॥७१॥

सौरेः षड्भूत[५६]सङ्ख्या प्रभवति घटिकापिण्डमेतन् नरेन्द्र
षड्[६] भूता[५] भूत[५]वेदा[४] जलनिधि[४]नयनं[२] युग्म[२]शून्यं[०] च मूलात् ।
पक्षौ[२] वेदा[४]श्च भूता[५] रस[६]वसु[८]शिखिनः[३] स्थापनीयाः क्रमेण
एवं चारो ग्रहाणां भवति सुनियतः कालचक्रे समस्तः ॥७२॥

नोच्छिन्नमित्यादि । नोच्छिन्ने कालचक्रे त्रिवर्षत्रिपक्षविनेऽच्छिन्ने पञ्चविंशत्यधिकैकादशशतेऽयने ऋण नवगर्भ नवमास ऋणघटिका नव क्षेपयित्वा समस्तं घटिकापिण्डं चतुस्त्रिंशदधिकैकादशशतसङ्ख्या पञ्चानां शीघ्रकर्मणि नक्षत्रकर्मणि । अपि चरणघटी मङ्गलादीनां ग्रहाणां भवति । भौमे वेदर्तुवह्निस्तेभ्यो मङ्गले चतुःषष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्या भवति । घटिकापिण्डं भुवनस्थानके चतुर्दशचरणपदे सार्द्धत्रयोदशनक्षत्रभोगतः । चारभेदैश्चतुर्विंशत्यादिभेदैस्तुल्याः पूर्वापरार्द्धे नक्षत्रचरणवशात् पूर्वार्द्धे द्व्यशीत्यधिकशतं च नक्षत्राणामर्द्धार्द्धत इति । ऋणधनगतिष्विति । उत्क्रमेणर्णगतिषु क्रमेण धनगतिषु स्थानभेदैर्नियोज्याः । आदित्यमण्डलादुदितं नक्षत्रं प्रथमस्थानं तस्मात् स्थानभेदादपरचतुर्दशस्थानानि । तैः स्थानभेदैस्ता घटिका नियोज्या इति ॥६७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदौ जैनेन्द्रसङ्ख्या। प्रथमनक्षत्रभुक्तिपदे चतुर्विंशतिः। वह्निनेत्रं त्रिधा च प्रभवति। त्रयोविंशतिः प्रथमस्थानाद् द्वितीये तृतीये चतुर्थे भवति त्रिधेति। द्विस्था सैकाक्षिः ततश्चतुर्थस्थानात् पञ्चमे षष्ठे स्थान एकविंशतिर्द्विस्थेति। अष्टादशकतिथिहराः। ततः षष्ठस्थानात् सप्तमेऽष्टमे नवमे स्थाने यथासङ्ख्यमष्टादश। तिथिरिति पञ्चदश। हरा इत्येकादश। वह्निः मूलाद् हरश्च। ततो नवमस्थानाद् दशमस्थाने वह्निरिति त्रयश्चारास्ततो मूलादपरार्द्धमपरार्द्धे हरा एकादश। एकादशे स्थाने। अष्टात्रिशदशीतिः। द्वादशेऽष्टात्रिंशत्। त्रयोदशेऽशीतिः। स्थितिभुवनपदे चतुर्दशपदे सत्रिपञ्चाशदत्रेति। त्रिभिः सह पञ्चाशत् त्रिपञ्चाशदिति। त्रिपञ्चाशदत्र चतुर्दशपदे नियमः। तस्मिन्नक्षत्रार्द्धचक्रेऽर्के विशुद्धे सति ऋणमुत्क्रमेण भवति। धनं क्रमेण भवति। मङ्गलादीनामृणं नक्षत्रभोगे हेयं धनं देयमिति ॥६८॥

वेदारन्ध्रेन्दुसङ्ख्या प्रभवति घटिका शीघ्रकार्ये बुधस्येति। इह चतुर्नवत्यधिकशतघटिकापिण्डं बुधस्य यथा मङ्गलस्य चतुर्दशस्थाने स्वकीयघटिकापिण्डं तथा बुधस्याऽप्यवगन्तव्यम्। शीघ्रकर्मणि नक्षत्रकर्मणीति। द्विःस्थाने षोडशेति। प्रथमस्थाने षोडश। द्वितीयस्थानेऽपि षोडश। अन्ये तिथिमनुमदना इति। तृतीये पञ्चदश। चतुर्थे चतुर्दश। पञ्चमे त्रयोदश। रुद्रशैलेन्द्रियं खम्। षष्ट एकादश। सप्तमे सप्त। अष्टमे पञ्च। नवमे शून्यमिति। मूलाद् वेदा हरश्चेति। ततो नवमस्थानाद् मूलेऽपरार्द्धे। दशमस्थाने चत्वारः। एकादश एकादश। द्वादशे विंशतिः। त्रयोदशेऽष्टाविंशत्। चतुर्दशे चतुस्त्रिंशदपि स्थापनीयाः। एवं यथाक्रमेण संस्थिताश्चारभेदैर्घटिका बुधस्य वेदितव्या इति ॥६९॥

अब्ध्याकाशेन्दुसङ्ख्या चतुरुत्तरशतघटिकापिण्डं गुरोश्चतुर्दशस्थाने। विभज्जितं चारभेदेन भवति। तस्माद् घटिकापिण्डाद् द्विःस्थाने दिक्प्रमाणा दश प्रथमस्थाने। द्वितीयेऽपि दश। नववसुऋतव इति। तृतीये नव। चतुर्थेऽष्ट। पञ्चमे षट्। षट्करेन्दुश्चेति। षष्ठे षट्। सप्तमे द्वौ। अष्टम एकः। मूलादपरार्द्धात्। वह्निषड्रन्ध्ररुद्रा इति। नवमे तिस्रः। दशमे षट्। एकादशमे नव। द्वादशम एकादश। नरपतिमुनय इति। त्रयोदशमे षोडश। चतुर्दशमे पदे सप्त। सर्वचाराः क्रमेणेति। एवं सर्वचरणघटिका यथानुक्रमेण सर्वग्रहाणां वेदितव्या इति शीघ्रे शीघ्रचार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उदितग्रहस्य पूर्वार्द्धे मन्दे चाऽपरार्द्धे चक्रे क्रमेण पूर्वार्द्धे । चकारादुत्क्रमेणाऽपरार्द्धे निर्गमे ग्रहगणनियमः । सूर्यभेदैः सूर्याद् विशुद्धिभेदैश्चरन्तीति ।।७०।।

षट्चन्द्राम्भोधिसङ्ख्येति । षोडशाधिकशतचतुष्टयं पिण्डमेतच्चतुर्दशस्थाने भृगोः शुक्रस्य भवति । तस्माद् घटिकास्त्रिस्थाने पञ्चविंशदिति । प्रथमस्थाने पञ्चविंशत् । एवं द्वितीये तृतीयेऽपि । द्विजिन इति । चतुर्थे चतुर्विंशतिः । पञ्चमेऽपि तथा । हस्तनेत्रं द्विधा स्यादिति । षष्ठे द्वाविंशतिः सप्तमेऽपि । दोषास्तिथ्यष्ट इति । अष्टमेऽष्टादश । नवमे पञ्चदश । दशमेऽष्ट । मूलात् ततोऽपरार्द्धात् । षडपि च खगुणमिति । एकादशे षट् । द्वादशे त्रिंशत् । त्रयोदशम एकहीनं शतम् । अन्ते चतुर्दशमे वह्न्यद्रिसङ्ख्यमिति त्रिसप्ततिरिति । स्थितिभुवनपदे चतुर्दशपदे शुक्रचाराः क्रमेणाऽवगन्तव्या इति ।।७१।।

सौरेः षड्भूतसङ्ख्येति । षट्पञ्चाशद्घटिकापिण्डं चतुर्दशस्थाने मन्दस्य भवति । तस्माद् षड्भूता भूतवेदा इति । प्रथमपदे षट् । द्वितीये पञ्च तृतीयेऽपि । चतुर्थे चतस्रः । जलनिधिनयनमिति । पञ्चमे चतस्रः । षष्ठे द्वे । सप्तमे युग्ममिति द्वे । अष्टमे शून्यम् । मूलात् तस्मादपरार्द्धे । पक्षौ वेदाश्च भूता इति । नवमे द्वे । दशमे चतस्रः । एकादशे पञ्च । रसवसुशिखिन इति । द्वादशे षट् । त्रयोदशेऽष्ट । चतुर्दशे तिस्रो नाड्यः । स्थापनीयाः क्रमेण । शनैश्चरस्य चतुर्दशस्थाने । एवं चारो ग्रहाणां भवति सुनियतः कालचक्रे समस्त इति । मध्यमायां वर्षशतं श्वासदिनचक्रे कालचक्र इति । ग्रहाणामुदयघटिकाभोग इति ।।७२।।

इदानीं मन्दकार्ये जन्मराशिघटिकामन्दपदान्युच्यन्ते ।

षट्त्रिंशत्साद्ध[३६/३०]मासाः खलु वसु[८]गुणिता मन्दकार्ये पदानि
नेत्रारन्ध्राक्षि[२९२]सङ्ख्या भवति च घटिका मङ्गलादिग्रहाणाम् ।
तत्त्वा[२५]न्यष्टादशा[१८]ऽद्रिः[७] स्थितिरवनिसुतस्याऽपरे पूर्वभागे
दिक्[१०] शैला[७]ऽग्नी[३] बुधस्येश[११]नव[९]शिखि[३] गुरोः पूर्वभागेऽपरे
च ।।७३।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुक्रस्येष्व'ब्धि'चन्द्रा' भवति च शनिनः साक्षिनेत्रं'' दिन''र्तु'र्

षट्त्रिंशदित्यादि । षट्त्रिंशत्सार्द्धमासास्त्रिवर्षाणां षट्त्रिंशन्मासाः । त्रिपक्षाणां पक्षमेकं गृहीत्वा खल्विति निश्चितम् । वसुगुणिता इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसत्त्वरजस्तमोऽष्टगुणा एभिरष्टगुणैर्गुणिता मन्दकार्ये पञ्चग्रहाणां पदानि भवन्ति।

नेत्रारन्ध्राक्षिसङ्ख्या द्विनवत्यधिकद्विशतसङ्ख्या राशिघटिका भवन्ति । तस्मात् प्रकटमङ्गलादीनां षट्पदेषु पूर्वार्द्धेऽपरार्द्धे उत्क्रमेण ज्ञातव्या ।

तत्त्वान्यष्टादशाऽद्रिः स्थितिरवनिसुतस्याऽपरे पूर्वभाग इति । तत्त्वानीति पञ्चविंशतिः । अष्टादश । अद्रीति सप्त । अवनिसुतस्य मङ्गलस्याऽपरार्द्धे पूर्वे भागे । एषां क्रमेणेति ।

एवं दिक् शैलाग्नी बुधस्येति । दिक् दश । शैलाः सप्त । अग्निस्तिस्र इति ।

तथेशनवशिखि. गुरोः । एकादश । नव । शिखीति त्रयः । गुरोर्बृहस्पतेः । शेषं पूर्वोक्तक्रमेणेति । पूर्वभागेऽपरभागे च ।।७३।।

एवं शुक्रस्येष्वब्धिचन्द्राः । शुक्रस्येत्यादि । इषुः पञ्च । अब्धिरिति चत्वारि । चन्द्र एकः ।

एवं शनिनः साक्षिनेत्रं दिनर्तुर्भवति । साक्षिनेत्रं द्वाविंशतिः । दिनं पञ्चदश । ऋतुः षट् । असौ क्रमः पूर्वयुक्त इति ।

एवं कालचक्रमासपरिभोगाष्टगुणितात् षष्ट्यंशा राशिचरणघटिका वेदितव्या इति ।

इदानीं पञ्चग्रहाणां मङ्गलादीनां त्रिराशिपरिभोगात् त्रिवर्षदिनतुल्यघटिकापरिभोग उच्यते ।

मासे भौमस्य भुक्तिश्च नवति''घटिका पञ्चलोकेन्दु'''सङ्ख्या ।
शुक्रस्यैवं बुधस्याऽपि खरसहुतभुक्'' पिण्डमेकीकृतं स्या-
देवं मासत्रयेणाऽब्ददिनऋणघटी भुक्तिरेषां त्रयाणाम् ।।७४।।
मासे भुक्तिर्गुरोः स्यात् प्रकटितघटिका रुद्रसङ्ख्याः सपादा''''—
स्त्रिंशत् पाणीपलानि स्फुटयुगघटिका'''' सूर्यपुत्रस्य भुक्तिः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकोभूता दिनाख्या त्रिगुणितमपि तत् सार्द्धमासः सरात्रौ
भर्तुर्भुक्तौ दिनानां प्रतिदिवसमृणं षड्ग्रहाणां च भुक्तिः ॥७५॥

मास इत्यादिना। मासे भौमस्य भुक्तिश्च नवतिघटिकेति लोकरूढिः। स्वरूपतो मण्डलभागेन लब्धा घटिका भवन्ति। मासोऽपि सार्द्धत्रिंशद् दिनैर्भवति। तेन सिद्धान्तमानेन बृहस्पतिशनिभोगेन सार्द्धं नवतिघटिका त्रयाणां ग्रहाणां सूर्ये विशोधितानामिति सिद्धान्तः। पञ्चलोकेन्दुसङ्ख्या शुक्रस्य न युक्तः सिद्धान्तप्रामाण्यात्। सूर्यभोगो यतः शुक्रे विशोधितः शुक्रो भवति। तेन पञ्चत्रिंशदधिकशतं शुक्रस्य मासपरिभोगं घटिकापिण्डम्। बुधस्याऽप्येवम्। खरसहुतभुक्पिण्डमेकीकृतं तत्। षष्ट्युत्तरत्रिशतघटिकापिण्डं भवति पञ्चानाम्। एतन्मासत्रयेणाऽब्ददिनर्णघटी अशीत्युत्तरसहस्रघटीभुक्तिरेषां त्रयाणामिति। सिद्धान्तकटाक्षवचनाद् मञ्जुश्रिया गदितम् ॥७४॥

मासे भुक्तिर्गुरोः स्यादित्यादि। सिद्धान्तवृत्तमिदं कटाक्षार्थमुक्तं लोकरूढिक्षयार्थम्। अत्र ये त्रिपक्षास्ते केतूदयभोगसम्बन्धिनः पञ्चग्रहाणां मूलसिद्धान्त उक्ताः। अतो न ते बृहस्पतिशनिनोर्भोगे देया इति ॥७५॥

इदानीं राहुभोगात् केतुभुक्तिरुच्यते।

मासैकं मन्दकर्मण्यधिकमपि विभोर्न्नानुभुक्तं ग्रहैर्यत्
तस्या वै सार्द्धसप्त"/"प्रकटितघटिका भुक्तिरत्रैव मासे।
राहोर्मासस्य भुक्तिः सरविशशिपदं चाऽर्द्धनाडीविहीनं
तिस्रो'ऽर्कस्याऽयनाद्ये शशि'मदन''दिने पञ्च' चन्द्रस्य नाड्यः
॥७६॥

मासैकमित्यादि। इह प्राङ् मन्दकार्ये सार्द्धषट्त्रिंशन्मासावशेषं यन्मासं ग्रहैर्न भुक्तं तदेव मासमष्टगुणाहतं ततः षष्ट्यंशेनाऽष्टघटिका ग्राह्या। तासु सार्द्धसप्तघटिका राहोर्मासपरिभोगः। तत्रैवेति सूर्यमासप्रमाणे राहोर्मासस्य भुक्तिः। सरविशशिपदमिति। रवेः सत्त्वरजस्तमांसि त्रिपदानि। शशिनो गन्धरसरूपस्पर्श-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दगुणाः पञ्च पदानि । एतान्यष्ट पदानि राहोः सार्द्धसप्तघटिकारूपाणि शेषार्द्धं-घटयस्तमोरूपा इति । तया हीनं चार्द्धऽनाडीविहीनम् । तिस्रोऽर्कस्याऽयनाद्ये मकरसङ्क्रान्तौ प्रथमपक्षे तिस्रो नाड्यः सत्त्वरजस्तमात्मिका धनभोगाः । एवं कर्कट-प्रथमपक्ष ऋणपरिभोग इति । शशिमदनदिन इति । प्रथमदिने प्रथमपदे पिण्डस्थाने चतुर्दशभागावशेषे त्रयोदशमे वा पञ्च चन्द्रस्य नाड्यो भवन्ति । पञ्चगुणात्मिका इति ॥७६॥

नो भुक्ता याऽर्द्धनाडी ऋतुदिनसमये सा कलाहीनचन्द्रा
सा सूर्यस्याऽधिका स्याच् खलु युग[४]गुणिता सूर्यमासे दिनं यत् ।
राहोर्मासस्य भोगान्नयन[२]विगुणितात् पक्षभोगेन भक्ता
लब्धाः केतोश्च नाड्यः प्रतिदिनसमये मासभोगाश्च राहोः ॥७७॥

नो भुक्ता याऽर्द्धनाडी राहुणा न भुक्ता ऋतुदिनसमये चतुःषष्टिदिने सा कलाहीनचन्द्रा चन्द्रस्य नष्टकलेत्यर्थः । सा सूर्यस्याऽधिका स्यात् । सूर्यस्य द्विनाडी भूत्वाऽधिका प्रतिदिनयुगगुणिता वेदैस्तिथ्याहतमित्यादिना । यन्मासमध्यदिनान्तं तदेवाऽधिकं भवति । सूर्यमासे सङ्क्रान्तिमासे दिनमेकमधिकं तदेव मध्यमाङ्कं वेदितव्यमिति । राहोर्मासस्य भोगान्नयनविगुणितादिति । राहोऋतुभोगात् पञ्चदश घटिकास्तः पक्षभोगेन भक्तात् पादोनचतुर्भिर्भवताल्लब्धाः केतोश्च नाड्यश्चतस्रः प्रतिदिनसमये पुनर्मासभोगाद् राहोः ॥७७॥

कृत्वा सप्तार्द्धलिप्तां[७/१] खलु गुण[३]गुणितां शोधयेत् सूर्यभोगे
केतुः सूर्येण सार्द्धं विचरति पुरतः पृष्ठतः शीघ्रचक्रे ।
चारे सार्द्धां द्विलिप्तां[२/१] चरति दिनदिने सूर्यभोगात् क्रमेण
षड्त्रिंशद्भिः[३६] सुमासैश्चरति सुघटिका लोक तिथ्या हता[१५]श्च
॥७८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृत्वा सप्तार्द्धलिप्ताम् । सप्तलिप्तिकास्त्रयः श्वासा एतास्त्रिगुणैर्गुणिताः सार्द्धद्वाविंशतिलिप्तिका भवन्तीति करणविवक्षास्वरूपतः । सार्द्धैस्त्रिभिर्गुणैर्या यत्र सूर्यस्य प्रत्यहं चतस्रो नाड्यः षड्विंशतिः पाणीपलानि भुक्तिरिति । शोधयेत् सूर्यभोगे करणविवक्षायाः । असौ सूर्यभोगः प्रत्यहं चतस्रो घटिका विंशतिः पाणीपलानि । सिद्धान्ते षड्पाणीपलान्याधिकानीति । तस्मिन् सूर्यभोगे शोधयेत् । शोधितावशेषं चरणं भवति । केतुः सूर्येण सार्द्धं विचरति पुरतः शीघ्रचारे क्रमेण । पृष्ठतो वक्रचार उत्क्रमेण चरणं चरणं चरति । चारे सार्द्धं द्विलिप्तां चरति दिनदिने सूर्यभोगात् क्रमेणोत्क्रमेण वा । षड्त्रिंशद्भिः सुमासैश्चरति घटिका लोक तिथ्या हतं च । त्रिभिः पञ्चदशाहतं पञ्चचत्वारिंशदिति ॥७८॥

सार्द्धं मासं द्विनाडी प्रतिदिनमुदयः शीघ्रवक्रेऽग्रपृष्ठे
सार्द्धं मासं हि यावद् भवति तदुदयो दृश्यते मर्त्यलोके ।
भूयः श्रीकालचक्रे प्रविशति स यदा वर्षभोगेऽप्यदृश्यो
ज्ञाते तस्योदयांशे तदुदयमपि ज्ञायतेऽनन्तकालम् ॥७९॥

सार्द्धं मासं द्विनाडी प्रतिदिनमुदयः । त्रिवर्षावसाने लिप्ताभोगान् त्यज्य प्रत्यहं पक्षत्रय यावद् द्विनाडीभोगः । शीघ्रेऽग्रे वक्रे पृष्ठे । एवं सार्द्धमासं यावत् तस्योदयः किन्तु मासमेकं निर्धूमः । ततोऽन्तिमनक्षमेकं सधूमः । तेन सत्त्वानां प्रकटो धूमकेतुः । गमनागमनेन मासमेकं भवति । धूमत्यागेन नक्षत्रवत् प्रतिभाति । भूयः श्रीकालचक्रे त्रिवर्षभोगे प्रविशति स यदा वर्षभोगे तदाऽदृश्यो भवति । ज्ञाते तस्योदयांशे । एवं तस्य केतोरुदयांशे ज्ञाते सति तदुदयमपि यज् ज्ञायतेऽनन्तकालमिति ॥७९॥

इदानीं कालचक्रत्रिवर्षदिनानि पञ्चविंशत्तत्त्वगुणितान्ययनदिनहीनानि नवसहितानि ग्रहाणां मण्डलान्युच्यन्ते ।

वर्षाहं पञ्चपुण्यं पुनरिषुनिहतं चाऽयनाहःप्रहीणं
रन्ध्रैर्मिश्रं भवन्ति स्वगतिगुणवशाद् मण्डलानि ग्रहाणाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भौमे शैलाहिषट्कं[६८७] भवति दिनगणं, शैलरन्ध्राद्रिनागं[८७९७]
सौम्ये, दन्ताग्निवेदं[४३३२] भवति सुरगुरौ, भार्गवेऽगाजिनाक्षी[२२४७] ॥८०॥
षट्षट्शैलाम्बरैकं[१०७६६] भवति दिनगणं मण्डलं सूर्यसूनौ

वर्षाहरित्यादि। वर्षाहोऽशीत्युत्तरमेकं सहस्रं तदेव पञ्चगुण्यं पुनरिषुरिति पञ्चभिर्निहतं गुणितमित्यर्थः। एवं खण्डगुणितं पञ्चविंशद्गुणितं भवति। अयनाहोऽशीत्युत्तरशतं तेन हीनमेकायने ग्रहाणां भुक्तिवशादेकायनदिनान्यूनीभवन्ति। रन्ध्रैर्मिश्रो भवति। रन्ध्रमिति नव। षड्त्रिगुणास्तैर्मिश्राणि दिनमण्डलानि ग्रहाणां स्वस्वगतिवशात् पञ्चानां भवति। एकपिण्डत एकोनत्रिंशदधिकाष्टशतोत्तरषट्सहस्रायुतद्वयम्। ततो भौमे शैलाहिषट्कमिति। सप्ताशीत्युत्तरषट्शतं दिनगणं भवति। शैलरन्ध्राद्रिनागं सप्तनवत्यधिकं सप्तशताष्टसहस्रं सौम्ये भवति। दन्ताग्निवेदं द्वात्रिंशदधिकत्रिशतचतुःसहस्रं सुरगुरोर्भवति। भार्गवेऽगाजिनाक्षी सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशतद्विसहस्रं भवति ॥८०॥

षट्षट्शैलाम्बरैकम्। षट्षष्टयधिकं सप्तशतान्ययुतमेकं भवति। दिनगणमण्डलं सूर्यसूनोरिति।

शैलर्त्वेकं[१६७] च भौमे खलु भवति धनं, चन्द्रपुत्रे शत[१००]घ्नम्।
हीनं वह्न्यर्कशैलैर्[७१२३],दश[१०]गुणितदिनं भार्गवेऽब्ध्यष्ट[८४]हीनं
शून्याकाशर्तुनेत्रं[२६००], खकरफणियुगं[४८२०] सूर्यपुत्रे ऋणं स्यात् ॥८१॥
भौमे सार्द्धा नवा[९/१०],ऽर्द्धाऽधिकनृपति[१६/१०] बुधे, सूर्य[१२] मृक्षं गुरौ स्यात्,
षट्[६] शुक्रे,ऽष्टादशा[१८]ऽर्कावृणमिति सकलं शोधयेद् भुक्तिमध्ये।
पश्चाच्छुद्धिश्च तेषां भवति नरपते जन्मनक्षत्रचारात्
स्वाङ्गे[६] नीचस्य शुद्धिर्भवति गतिवशादुच्चकस्याऽर्क[१२]मध्ये ॥८२॥

शैलर्त्वेकश्च भौमेत्यादि पूर्वोक्तमिति टीकायां वृत्तद्वयं यावदिति ॥८२॥

इदानीं ग्रहाणां जन्मशुद्धयर्थं नक्षत्रसमुच्चयमुच्यते।

षण्[६]मासैर्मासभुक्तं गुणितमपि भवेत् कालचक्राब्दमासै–
र्भागे लब्धं त्वृणं स्यादपि रविशशिना नानुभुक्ताऽर्द्धनाडी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केतोर्भूयोऽधिकं यत् प्रतिदिनसमये गुण्यमिन्दोर्दिनैश्च
षष्ट्या[६०] भागेन नाडी प्रतिदिनसमये शीघ्रवक्रोदये च ॥८३॥

षण्मासैर्मासभुक्तमिति । तदुपरि शुद्धिः सिद्धान्ते । किन्तु सत्त्वाशयवशेन करणापेक्षेति । केतूदये पुनस्त्रिराशिदिनैश्चारपदं गुणितं सार्द्धद्वादशाधिकशतलिप्ता-पिण्डं भवति । तदेव प्रतिदिन उदयात् केतोर्भवतीति कार्यं वेदितव्यम् । याऽर्द्धनाडयुक्षर्णस्थाने लब्धेति । मातृनोदकत्वावयं सत्त्वानां पाचनायेति ॥८३॥

इदानीं ग्रहाणां चारबलमुच्यते ।

सौम्यो मन्त्री च शीघ्रे प्रभवति बलवान् भौमकेतू च वक्रे
मन्दः शुक्रश्च मन्दे प्रकृतिगुणवशाच् शेषचारेऽबलाश्च ।
शीघ्रे पूर्वामुखाः स्युः पुनरपरमुखा वक्रचारे प्रविष्टा
मन्दे सव्याननाः स्युः स्वगतिगुणवशाद् निर्गमे चोत्तराऽस्याः ॥८४॥

सौम्य इत्यादि । सौम्यो बुधः । मन्त्री बृहस्पतिः । शीघ्रे शीघ्रचार उदितः सन् पूर्वार्द्धे प्रभवति बलवानिति । भौमश्च केतुश्च भौमकेतू वक्रेऽर्द्धमण्डले परित्यक्त उत्क्रमभोगाद् बलवान् भवति । मन्दः शनिः शुक्रश्च मन्दक्रमेणाऽपरार्द्धे बलवानिति । प्रकृतिगुणवशाद् वाऽन्तगुणवशादिति । शेषचारें चारत्रये अबलाश्च भौमादय इति । शीघ्रे पूर्वामुखाः स्युः सर्वग्रहाः शीघ्रचारे पूर्वार्द्धे पूर्वामुखाः स्युः । पुनस्ते अपरमुखाः पश्चिममुखा वक्रचारे प्रविष्टाः सन्तः । मन्दे क्रमेणाऽप-रार्द्धे सव्यानना भवन्ति । स्वगतिगुणवशाद् निर्गमे चोत्क्रमेणाऽपरार्द्ध उत्तरमुखा भवन्तीति । एतत् स्वरोदयभूमिबलार्थं वाक्यम् ॥८४॥

सूर्यचन्द्रपदान्युच्यन्ते ।

मासे त्रिंशद्[३०]दिना ये जलनिधि[४]निहताः खाक्षिचन्द्र[१२०] यदिन्दो
राशीनां द्वादशानां युग[४]गुणितपदं चाऽष्टवेदं[४८] रवेश्च ।
तन्मध्ये हानिवृद्धी त्वयनगतिवशादुत्क्रमेण क्रमेण
चक्रार्द्धार्द्धे समस्ता वसुयुग[४८]गणना वेदितव्या नरेन्द्र ॥८५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मासे त्रिशद्दिना ये जलनिधिनिहृता त्रिशद्दिनाश्चतुर्भिर्गुणितास्ते खाक्षिचन्द्रं यदिन्दोः । विंशत्यधिकशतपदं भवति । चन्द्रस्य सप्तदिनावधेः कलावृद्ध्यर्थम् । वक्ष्यमाणे वक्तव्यम् । राशीनां द्वादशानां चतुर्भिर्गुणितानां चाऽष्टवेदं रवेः पदं षण्मासावधेर्भवति । तदेव वक्ष्यमाणे वक्तव्यम् । अत्र हडग्रहमात्रेणैषां पदानां नियमः । तन्मध्ये हानिवृद्धी त्वयनगतिवशादुत्क्रमेण चक्रार्द्धार्द्धे समस्ता वसुयुगगणनाऽष्टचत्वारिंशद्गणना वेदितव्याः करणविवक्षायामिति ॥८५॥

इदानीं चन्द्रमण्डले राहुप्रवेशलक्षणमुच्यते ।

पर्वच्छेदे च राहोः प्रविशति शशिनो मण्डले मण्डलं च
सर्वग्रासो विशुद्धो भवति शशिवशाद् मण्डलं षष्टि नाड्यः ।
अर्द्धग्रासोऽर्द्धशुद्धे शशिचरणवशाद् नाडिका यावदस्ति
छेदे ग्रासो रवीन्द्वोर्दिननिशि समये कृष्णशुक्ले च पक्षे ॥८६॥

पर्वच्छेद इत्यादि । पर्वच्छेदे पूर्णावसानेऽमावास्यावसाने वा राहोः प्रविशति मण्डले शशिनो मण्डलम् । मण्डलशब्देनाऽत्र षष्टिघटिका । एकनक्षत्रपरिभोगः । स च द्वादशराश्यात्मकः षोडशकलात्मको वेदितव्यः । सर्वग्रासवशादिति । सर्वग्रासो विशुद्धो भवति । यदि राहुभोगेन चन्द्रभोगः परिशुद्धस्तदा सर्वग्रासः षष्टिनाडिकापर्यन्तम् । अर्द्धग्रासोऽर्द्धभोगे शुद्धे सति शशिचरणवशाद् मण्डलं षष्टिनाड्यश्चन्द्रस्य षोडश कलात्मकम् । एवं शशिचरणवशाद् नाडिका यावदस्ति राहुभोगे प्रविष्टा तावदेककलायाश्चतुर्थांशं यावद् ग्रहसमागमो ज्ञेय इति । एतत् सिद्धान्ते राहोर्वर्णनादिकं विस्तरेण बाह्यज्ञानार्थं वेदितव्यम् । अस्मिन् तन्त्रे लघुहेतुतो मञ्जुश्रिया न प्रकाशितम् । अत्र यदध्यात्मोपयोग्यं तदेवोक्तं संक्षेपत इति । एवं ग्रहयुद्धादिकं समस्तं सिद्धान्ते ज्ञातव्यम् । अत्र तन्त्रे सिद्धान्तापेक्षा ज्यौतिषविषये ग्रहयुद्धादिके । अध्यात्मनि ग्रहयुद्धविवक्षा नास्तीति भगवतो नियमः । न बाह्ये ग्रहणे जाते सति सत्त्वानां शुक्रग्रहणं भवत्यध्यात्मनि । रविग्रहणाद् रजोग्रहणं भवतीति नियमः सर्वत्र नास्ति । तस्माद् बौद्धैर्बाह्यपरिज्ञानार्थं ब्रह्मसूर्ययमनकरोमकसिद्धान्तं ज्ञातव्यमिति भगवतो नियमः ॥८६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं सर्वग्रहाणां चतुर्युगान्ते शून्यचरणप्रवेश उच्यते ।

मानुष्याणां शता[१००]ब्दं गुणितमपि भवेद् वर्षभुक्त्या ग्रहाणां
द्विस्थं दिग्[१०]भागलब्धं भवति च तदृणं शोधयेद् मूर्द्ध्नि राशौ ।
विंशत्येकं हि लक्षं षडयुत[२१६००००]मपि यद् वर्षसङ्ख्या युगार्द्धे
भूयो राशिद्वयेन प्रभवति नियतं वर्षसङ्ख्या चतुर्णाम् ॥८७॥

शून्यं शून्यं खनागाः करमुनिशशिनः[१७२८०००] कृद्युगस्य प्रमाणं
त्रेतायां खं खशून्यं रसनवदिनकृद्[१२९६०००] वर्षसङ्ख्या प्रसिद्धा ।
शून्यं शून्यं खवेदं रसभुजग[८६४०००]मिति द्वापरेऽब्दानि सम्यक्
शून्याकाशं खनेत्रं गुणजलनिधयो[४३२०००] वर्षसङ्ख्या कलौ स्यात् ॥८८॥

एतैर्वर्षैर्युगान्ते ग्रहगणचरणं तिष्ठते राशिशून्ये
अश्विन्याद्यं च भूयः प्रभव इति तथा चैत्रमासादिकं च ।
वारो योगस्तिथिर्वै करणमपि तथा चाऽदिकं तत्र काले
देवानां दानवानां क्षितितलनिलये रौद्रयुद्धोऽभविष्यत् ॥८९॥

मानुष्याणामित्यादि । मानुष्याणां शताब्दं यत् तद् गुणितं वर्षभुक्त्या ग्रहाणामिति । कालचक्रेण सह ग्रहाणां सार्द्धदिनेन वर्षशतभुक्तिः । त्रिदिनैर्द्विशतम् । त्रिंशद्दिनैर्द्विसहस्रम् । षण्ट्युतरत्रिंशतदिनैश्चतुर्विंशतिवर्षसहस्रं भुक्तिर्भवति । तया वर्षशतं गुणितं द्विस्थं दिग्भागलब्धं दशभागेन लब्धं मूर्द्ध्नि राशावृणं शोधनीयं भवत्यवशिष्टं विंशत्येकं हि लक्षं षडयुतमिति । एकविंशतिलक्षं षडयुतमपि यद् वर्षसङ्ख्या युगार्द्धं भवति । युगार्द्धान्तात् पञ्च पदानि । कृद्युगस्य चत्वारि पदानि । त्रेतायाः पदमेकमिति । युगार्द्धमाकाशवायुतेजोदकपृथ्वीमण्डलात्मकम् । यथाक्रमं भर्तुर्वामनाड्यां प्राणसञ्चार इति । भूयो राशिद्वयेन । पुनर्द्वितीयराशिना पञ्चपदात्मकेन । तत्र त्रेतायाः पदद्वयम् । द्वापरस्य पदद्वयम् । कलेरेकपदम् । पृथिव्यप्तेजोवायुः शून्यात्मकम् । यथानुक्रमेण दक्षिणनाड्यां भर्तुः प्राणसञ्चारः पञ्चमण्डलात्मक इति । एवमुभयनाडीमण्डलवर्षराशिद्वयेन वर्षसङ्ख्या चतुर्णां युगानां द्वययुताधिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षाणि मनुष्यवर्षाणामिति । भर्तुर्लग्नद्वयं वामदक्षिणनाडीमण्डल-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सञ्चारत इति । अत्र प्रत्येकयुगानाम् ॥८७॥

शून्यं शून्यं खनागाः करमुनिशशिन इति । अष्टाविंशतिसहस्राधिकसप्तदश-लक्षाणि वर्षाणां कृद्युगस्य प्रमाणम् । चतुर्मण्डलपदोपभोगत इति । त्रेतायाः खं खशून्यं रसनवदिनकृदिति । षण्णवतिसहस्राधिकद्वादशलक्षाणि वर्षसङ्ख्या प्रसिद्धेति । शून्यं शून्यं खवेदं रसभुजगमिति । चतुःषष्टिसहस्राधिकाष्टलक्षाणि द्वापरेऽब्दानि सम्यग् भवन्तीति । शून्याकाशं खनेत्रं गुणजलनिधय इति । द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षाणि वर्षसङ्ख्या कलौ स्यादिति । एवं त्रेतायास्त्रिपादाः । द्वापरे द्वौ । कलौ त्वेकपदम् । त्रिद्व्येकमण्डलात्मकः । प्रत्येकमण्डलं कलौ वर्षमानेनेति ॥८८॥

एतैर्वर्षैर्युगान्ते ग्रहगणचरणं तिष्ठते राशिशून्य इति । एतैर्वर्षैः पूर्वोक्तैर्युगान्ते चतुर्युगान्ते । ग्रहगणेत्यादि सुबोधम् । रेवत्यन्तेऽश्विन्याद्यं च नक्षत्रं भूयो ग्रहाणां भुक्तिर्भवति । प्रभव इति तथा भवति । चैत्रमासादिकं च तथा भवति । वारो योगस्तिथिर्वै करणमपि तथा चाऽदिकं तत्र काले । आदित्यवारो विष्कम्भयोगः प्रतिपत् शुक्लपक्षे तिथिः करणं बवमित्यादिकम् । तस्मिन् काले देवानां दानवानां म्लेच्छानां क्षिति-तलनिलये बागदायां नगर्यां रौद्रयुद्धं भविष्यति । ततः कृद्युगप्रवेशो भविष्यतीति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ताडपत्रमा लेखिएको

कालचक्रानुसारिगणित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१ ख पत्र)

ᳲ नमो बुद्धाय ॥

शकाब्द १०९१ म्लेच्छवर्ष ··· शुद्धवर्ष ३६४ अशुद्धमासगण ४३६८ शुद्धमासण ४५०२ वह्नौ खेब्धौ ४०३ करफणिशशिहृतेऽव ...नः षष्टिहृतेऽवशिष्टं वर्षं ४१ प्रथम षष्टिसम्वत्सरमध्ये एकोनविंशतिवर्षे गते कृतमिति ··· ध्रुवकं ४१ तथागतकालात् षट्वर्षशतैर्मं जुश्रीकालः । तस्माद्-ष्टशतैर्म्लेच्छकालः । तस्मात् म्लेच्छकाला ... त्र्यधिकशत-हीनात मासध्रुवकादिकं करणीयमित्युपदेशः । एकोनविंशति-वर्षश्च तत्र प्र ··· ॥ ॥

नमः श्रीकालचक्राय ॥

कालात्मकन्नमस्कृत्य कालचक्रा ··· ज्ञेयं ।
मोहा. . . ते ॥

इह त्रयोविंशत्यधिकपञ्चशतानि वर्षाणि ध्रुवकस्वभा-योन्ये . . . यः षष्टिसम्वत्सरा इत्थं साधनीया । तदुक्तं

गतानि वर्षाणि ···

. . .रसंपूर्णे षष्ठिषष्ठिक्षेपादनित्यमिदं ध्रुवकमिति ज्ञेयं. तत्र त्रयोविंशत्यधिकपञ्चशतात्मकध्रुवके वर्त्तमानसंवत्सराब्धे प्रभवादिवर्षः क्षेपः कार्यः । प्रभवा

(२ क पत्र)

...

घाष्टचत्वारियुतानि कृत्वा
विभ्राजयेच्छून्यशरागरामैः ।
लब्धेन युक्तं शकभूपकानां
संसोध्य षष्ट्या प्रभवादिवर्षं इति ।

अस्यायमर्थः । शकाख्यस्य राज्ये गतानि वर्षाणि एका-दशभिर्गुणनीयानि पुनश्चतुर्भिर्गुणनीयानि नवाष्टचत्वारियुतानि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृत्वेति ऊननवत्यधिकचतुर्भिः शतैर्युतानि कार्याणि । वि-भाजयेच्छून्यशरागरामैरिति । पञ्चाशदुत्तरसप्तत्रिंशच्छतैर्विभज्य भागशेषो लोप्य ।। लब्ध्या सहिता शकवर्षा षष्टिभागावशेषा प्रभवादिवर्षा भवन्ति । लब्धिः प्रभवादिषष्टिसम्वत्सरा परिपूर्ण्णलक्षणा न ग्राह्या । प्रभवादय एकादिक्रमेन षष्टिपर्यन्ता स्वस्वनामप्रसिद्धा न लिखिता ग्रन्थगौरवभयात् । तेन प्रभवादिसहितानि । त्रयोविंशत्यधिकपञ्चशतानि म्लेच्छवर्षानि प्रसिद्धानि भवन्ति । तान्युनानि द्व्यशीत्यधिकशतेन शेषस्य मासार्थं द्वादशगुणः कार्यः । व–

(२ ख पत्र)

र्त्तमाणमासार्थं चैत्रा–दिमासयुतः कार्यः । तत्रायङ्क्रमः वैशाखमासमारभ्येकादिक्षेपः कार्य एकादशपर्यन्तं । चैत्रमासे सति वर्षपिण्ड एकं वर्षं क्षिप्त्वा गणनीयं । एष च मासपिण्ड ऊर्द्धाऽधोभ्यवेन द्विस्थः कार्योऽधिकमासग्रहणार्थं । इह हि सूर्यचारवशात् सार्द्धद्वात्रिंशत्मासे परिपूर्ण्णेऽधिकमास एक उदयते । तेन सार्द्धद्वात्रिंशत्मासाश्चत्तुर्भिर्गुणितास्त्रिंशदुत्तरशतंम्भवति । द्वाभ्यां वा गुणिता पञ्चषष्टिर्भवन्ति । निमित्तस्याधिकमासमुखग्रहणार्थं चत्तुर्गणे द्विगुणे वा नैमित्तकस्य मासपिण्डस्याशुद्धस्य भाज्यस्यापि चत्तुर्गुणो द्विगुणो वा बोद्धव्यः । तन्त्रे तु वृत्तानुरोधाच्चत्तुर्गुण एवेति ज्ञेयं । अतो मासपिण्डास्त्रिंशदुत्तरशतेव पूर्व्वोक्तक्रमेण पञ्चषष्ट्या वा भागेन लब्धमुपरि मासपिण्डेऽधिकमासात्म ... पिण्डं कार्यं । शेषस्त्वसंम्पूर्ण्णत्वान्न ग्राह्यः । यदा पुनर्न किञ्चिदवशि-

(३ क पत्र)

ष्यते तदा द्वय वर्द्धते मासस्य ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'एकैकमासस्य वृद्धिश्च मासपिण्डे युक्ता मासद्वयवृद्धौ पुनरधिकमास एक उदयत इति निश्चीयते । तदान्तरे एकं मासं प्रक्षिप्य मासास्त्रिस्थानभूता इत्यादि ध्रुवकत्रयादिकं साधनीयं । अथवा गतमाससम्बंधिनि ध्रुवकत्रये यथाक्रमं वारे वारमेकं वारघटिषु द्वात्रिंशद्घटिका पिण्डे पिण्डद्वयं पिण्डावयवे च नक्षत्रे नक्षत्रद्वयं घटिषु घटिकैकादश प्रक्षिप्याधिकमाससम्बन्धि ध्रुवकत्रयं बोद्धव्यः । मासद्वयवृद्धं मासपिण्डं त्वागामिमासस्य सम्बन्धि बोद्धव्यं । शुद्धमासगणः ।

इदानीं वारध्रुवकमुच्यते ।

शुद्धमासा ऊर्द्धाऽधोभावेन त्रिस्थाः । कार्याः । ऊर्द्धे वारात्मका अधःस्था नाड्यात्मका मध्यस्था प्रतिमासवारघटिकार्थं । ते द्वात्रिंशङ्गुणिता अधोराशेः षड्भागलब्धमृणात्मकं नाडीभ्य भावं निखितव्यं । भागशेषस्य षष्टिगुणः षड्भिर्भा-

(३ ख पत्र)

गः लब्धं पाणीपलात्मकं पूर्व्वलब्धादधो लेख्यः । शेषः षड्गुणः षड्भिरेव भागः लब्धं श्वासात्मकं तदधः स्थाप्यां उपरि लब्धं मध्यराशौ नाड्यात्मकं शोधनीयं । तदस्थां नाडीमेकां पाणीपलषष्ट्यात्मिकां कृत्वा शोधनीयं । तदधस्थां पाणीपलमेकं षट्श्वासात्मकत्वाच्छोधनीयं । तेनोर्द्धाधोभावेन स्थानचतुष्टयं लभ्यते । वारस्थानं वारस्य षष्टचंशात्मकं घटीस्थानं घटेः षष्टचंशात्मकं पाणीपलस्थानं । पाणीपलस्य षड्भागात्मकं स्वासस्थानमिति । तेन षट् श्वासा पूर्ण्णा एकपाणीपलात्मका भवन्ति । षष्टिपाणीपला पूर्ण्णा एकनाड्यात्मका भवन्ति षष्टिनाडिका पूर्ण्णा एकवारात्मका भवन्ति । एवं सर्व्वत्र बोधव्यं । इदं ध्रुवकमस्तमनकरणमागतं । आदित्याद्यु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दयकरणार्थं मूर्द्धराशौ वारद्वयं धनं । अधोराशौ त्रिंशद्घटिका धनं । घटिराशेः षष्टिभागलब्धेनोपरिराशौ मिश्रयित्वा

(४ क पत्र)

मूर्द्ध-राशौ सप्तभिर्भागेऽवशिष्टे वारम्भवति । एकाद्यके शेषे सति आदित्याद्यं प्रसिद्धा लब्धिस्तु वारपरिवर्तलक्षणा न ग्राह्या ।

इदानीं वारात्मकपिण्डध्रुवकमुच्यते ।

शुद्धमासा द्वादशोत्तरशतमिश्रा ऊर्द्धाऽधोभावेन द्विस्था कार्या अस्थेभ्यः षड्विंशत्यधिकशतेन भागलब्धं पञ्चभिः सहितं उपरि राशौ द्विगुणिते धनन्देयम्भवति । यतोऽत्र षट्विंशत्यधिकशतेनैकमासपिण्डम्भवति पिण्डस्थाने-ऽधिकं भवति । चन्द्रचरणवशात् । ऊर्द्धस्थादष्टाविंशतिभाग-शेषो पिण्डम्भवति । लब्धिस्तु वारपरिवर्त्तारूपा न ग्राह्या । षट्विंशत्यधिकशतभागशेषः । पिण्डावयवाः पिण्डाधः स्थाप-नीयाः ।

इदानीं सूर्यध्रुवकमुच्यते ।

शुद्धमासा ऊर्द्धाऽधोभावेन त्रिस्थाः । उपरि नक्षत्रात्मका अधो घटिरूपा मध्यस्था एकादशहता भवंति । अधः-स्थेभ्य ऊनचत्वारिंशत्भागलब्धं द्वाभ्यां मिश्रं स्थाप्यं घटिस्वभावं । शेषः षष्टिहतो तेन भाग

(४ ख पत्र)

लब्धि पाणीपला-त्मिका तदधो लेख्याः शेषः षड्हतस्तेनैव भागः लब्धं श्वासात्मकं तदधो भवति । पाणीपलश्वासात्मकयोरपि लब्धयो-र्द्वाभ्यां मिश्रं पूर्व्ववत्कार्यं । पूर्व्वघटिमध्ये घटिस्थाने शोध्यं पाणीपलश्वासपिण्डन्त्वधोऽधाऽवलम्ब्य शोध्यमिति । सर्वत्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समानो न्यायः । ततो मध्यराशे घट्यात्मकात् षष्टिभागलब्धं द्वाभ्यां हते ऊर्द्ध राशौ धनम्भवति । अतः सप्ताविंशत्या भाग शेषा नक्षत्रम्भवति । लब्धिस्तु नक्षत्रचक्रपरिवर्त्तलक्षणा न ग्राह्या । अधःस्था नाड्यात्मका पूर्व्ववत् भवंति । शुद्धमास-ध्रुवकं ।

यदा गणनायामलसो भवति तदा वारे वारमेकं वार-घटिषु द्वात्रिंशद्घटिका पिण्डे पिण्डद्वयं पिण्डावयवे पिण्डा-वयवद्वयं । नक्षत्रे नक्षत्रद्वयं नक्षत्रघटीष्वेकादश घटिका देया मासम्पति । अशुद्धवारादि ध्रुवकं ।

सम्प्रति वारादिशुद्धि भव्यते शुक्लप्रतिपदमारभ्य याव दमावास्यापर्यन्तन्त्रिशद्दिनानि चन्द्रपदादिक्रमेनैकैकवद्वया वारपिण्ड--

(५ क पत्रे)

योर्देयानि वारघटिषु घटीस्वरूपाणि हेयानि यदि हेयस्वरूप शोधनीय वारघटिका न पूर्यन्ते । तदा वारमेकं षष्टिघटिका कृत्वाधोऽवतार्य शोधनीय इति सर्वत्र न्यायः । यदा पुनरवतारितं वारं चन्द्रपदरविका-दिके धन ऋणे च कृते सत्यत्र वारीभवितुं षष्टिघटिका न पूर्यन्ते । तदा तिथिर्वर्त्तमाना त्रुटचतीति वेदितव्यं । तदा तान्तिथिन्त्यक्त्वाऽगामिनीं तिथिन्दत्वा सर्वकार्यं कर्त्तव्यं । यदा पुनर्गणितवशाद्वारघटिका षष्टचधिका भवन्ति । तदा सा तिथिर्वर्द्धत इति वेदितव्यं । तदा च षष्टिघटिका वर्त्तमान-वारे लिखनीया । अधिका घटिका आगामिनि वारे लिखनीया यावदधिका घटिका न त्रुटचतीऽति । त्रुटितासु त्तु ताद्यधिकासु घटीषु सामान्यन्याय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं समायाते । पिण्डे भागे चत्तुर्दशभिर्भागे कृते सति समेन भागेन धनं । विसमेन भागेन ऋणं बोद्धव्यं । तत्रैकेन त्रिभिर्वा भागेन विसमं ऋणं द्वाभ्यां चतुर्भिर्वा भा–

(५ ख पत्र)

गेन समं धनं बोद्धव्यं भागाभावोपि सम एक ऋणे हानिर्द्धने क्षेपो वारघटिसु बोद्धव्यः । अत्र च पञ्चादिभिर्भागो नास्ति यतः पिण्डेऽष्टाविंशत्या भागे कृते सति सप्ताविंशतिरधिकस्य शेषता नास्ति तत्र त्रिंशत्तिथिष्वदत्तास्वपि सप्तपञ्चाशदधिका न सन्ति । तत्र च चतुर्भिरेव चतुर्दशच्छेदकारेण भागः सम्भवति । चतुर्दश भागलब्धिश्च धनऋणप्रतिपदिका न ग्राह्या भागशेषस्तु चन्द्रचरणप्रतिपादक एकादित्रयोदशपर्यवसानो बोद्धव्यः । चन्द्रचरणप्रतिपादकमेकाविशेषं त्रयोदशपर्यन्तं लोपयित्वा यथाक्रमं चन्द्रचरणपदानि बोद्धव्यानि । तत्रैकस्मिन् त्रयोदशसु वा चतुर्दशभागावशिष्टे पञ्च चन्द्रवारपदा ज्ञेयाः । एवं द्वयोद्वादशसु वा दशा त्रिऽवेकादशसु पंचदश । चतुर्षु दशसु वा ऊनविंशति । पञ्चसु नवसु वा द्वाविंशतिः । षट्सु अष्टसु वा चतुर्विंशतिः । सप्तसु पञ्चविंशतिरिति ।

अत्र च रवि–

(६ क पत्र)

का देया हेया वा सूर्यवत् । सूर्ये यदि हेयेऽत्रापि हेया ।

इदानीं पूर्व्वोक्तानि चन्द्रवारपदानि समुदितानि गुणकार्यस्य सुखेन परिज्ञानार्थं पृथक्पृथगुच्यन्ते ।

अत्रापि पिण्डे चत्तुर्दशभागाऽवशेषे शून्ये न किञ्चिद्देयं हेयम्वा किन्तु पिण्डावयवं प्रथमेन वारपदेन पञ्चाङकेन गुनयित्वा षड्विंशोत्तरशतेन भक्त्वा लब्धं चन्द्रवार-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदेन सह सांलयेत् । शेषस्तु षष्टिहतः । तेन भागः । लब्धं पाणीपालात्मकं चारपदादधो लेख्यं । शेषः षड्हतः तेन भागः लब्धं श्वासपिण्डं ततोऽप्यधः स्थाप्यं । एवं वक्ष्यमाणेषु न्यासो बोद्धव्यः । एकस्मिन्नवशिष्टे चरणप्रतिपादिकं लुप्त्वा तदधःस्थेन चरणपदेन गुणे पूर्व्वोक्तो न्यायः । द्वयोरवशिष्टयोर्द्वौ लुप्त्वा पूर्व्वेण चारपदेन सह ज्ञेया पिण्डावयवस्य तदधःस्थैः पञ्चभिर्गुणे उक्तो न्यायः । त्रिषु चतुर्दशसु भागाशिष्टेषु पूर्व्वाभ्यां वारपदा–

(६ ख पत्र)

भ्यां सह पञ्चदश । पिण्डावयवस्य तदधःस्थैश्चतुर्भिर्भागे पूर्व्ववत् । चतुःष्ठवशिष्टेषु पूर्व्वैस्त्रिभिः सह ऊर्णविंशतिपिण्डावयवस्य तदधःस्थैस्त्रिभि गुणे पूर्व्ववत् । पञ्चस्ववशिष्टेषु पूर्व्वैश्चतुर्भिः सह द्वाविंशतिःपिण्डावयवस्य द्वाभ्यां गुणे पूर्व्ववत् । षस्ववशिष्टेष्ठ पूर्व्वैः पञ्चभिः सह चतुर्विंशतिपिण्डावस्यैकेन पूर्व्ववत् । गुणे पूर्व्ववत् । सप्तस्ववशिष्टेषु पूर्व्वैः षड्भिः सह पञ्चविंशतिः । पिण्डावयवस्य तदधःस्थेनैकेन पाणीपालादिकं कृत्वा षट्विंशत्यधिकशतेन लब्धं पञ्चविंशतौ वारपदे हार्यमृणङ्कर्त्तव्यं अष्टस्ववशिष्टेषु सर्व्वत्र चरणप्रतिपादकमंङ्क लुप्त्वा भुक्तपदानि त्यक्त्वाऽभुक्तपदानि षट्सु स्थानेषु स्थितानि चतुर्विंशतिश्चारपदानि लिखितव्यानि सर्व्वत्रोत्क्रमे रेखामध्यामतिक्रम्य गतस्य भुक्तवारपदापरित्यागोऽभुक्तानां समूहङ्कृत्वा न्यासः प्रत्ययः क्रमे तु मध्यारेखां यावत् भुक्तं भुक्तञ्चारप–

(७ क पत्र)

दं वारपदं मिलित्वा न्यास इति विशेषः । पिण्डावयवस्यापि क्रमेणागमने भूक्तस्य वारपदस्या–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धःस्थितेन वारपदेन गुण इष्टः ततोपि षट्विंशत्यधिकशतेन लब्धं चरणपदेन संमिश्रं कार्यं यथान्यायं। उत्क्रमेण तु गमने पिण्डावयवस्य भुंक्तास्यानन्तरेण मूर्द्धस्थितेन गुणितस्य षट्विंशत्यधिकशतेन भागेन लब्धं वारपदे हार्यमृणं यथान्याय-सिष्टमिति। एकादशस्ववशिष्टेष्ठभुक्तानि त्रिषु स्थानेषु स्थितानि पञ्चदश द्वादशष्ववशिष्टेष्टभुक्तौ द्वयोः स्थानयोः स्थितौ दश। त्रयोदशस्ववशिष्टेषु भूक्तं एकस्मि स्थाने स्थितं पञ्च वारपदं शून्ये सति चतुर्दशभागेनोक्तो न्यायः।

रविकापाता अपि अत्रापि पक्षे समाना देयहेयता। एतानि समस्तानि वारपनि पूर्व्वोक्तन्यायेन समनिषमगतिं बुद्धा देयानि हेयानि वा वारघटिकास्थिति बोद्धव्यं। बाल-जनानां दर्शनाय वारपदानीमानि लिखितानि इति वारतिथि-नक्षत्रशुद्धिः।

इ–

(७ ख पत्र)

दानीं प्रतिदिनं शूर्यशुद्धिरुच्यते।

नक्षत्रध्रुवके प्रतिपदमारभ्य शुक्लां त्रिंशद्दिनानि एकैक-वर्द्धितानि चतुर्भिर्हन्यात् तत्त्रिभागेन मिश्रिते प्रथमप्रतिपदि विंशतिपाणीपलाधिकघटिचतुष्टयं समायाति। तच्च नक्षत्र-ध्रुवके क्षेप्तव्यं प्रतिदिनमेकैकवृद्धं तथैव कर्त्तव्यं। यद्वा द्वाविंशतिपाणीपलाधिकं नाडीचतुष्टयं क्षेप्यं अयमेव शुद्ध इति प्रतिभासते। अथवा सिद्धान्तन्यायेन श्वासद्वयाधिकषट्विंशति-पाणीपलाधिकघटिकाचतुष्टयं

तच्चाशुद्धसूर्यभोगात्मकं ध्रुवकं। पूर्व्वापरीभावेन त्रि स्थाप्य एकत्र त्रिराश्यात्मकं पञ्चचत्वारिंशत्नाडयधिक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नक्षत्रषट्कं बोध्यं । एवञ्च मेषादिराशित्रया सोधितत्वाद्रवेः । कर्क्कटो जन्मराशिः समायाति । शेषं कार्यं मङ्गलस्य यथा सूर्यस्यापि ज्ञातव्यं । किन्तु मङ्गलस्य चारपदानि भिन्नानि । शूर्यस्य षट् चत्वारि एकञ्च चारपदानि प्रथमे कर्कटराशौ षट् । द्वितीये सिंहे चत्वारि तृतीये कन्यायामेकं । ततो विलो-

(८ क पत्र)

मेन

तुलायां एकः । चतुर्थे विच्छे पञ्चमे चत्वारि । धनुषि षष्ठे षट् । तथैव मकरादावपि बोद्धव्यं । अत्र यच्चारपदमुच्यते तच्चारपदादनन्तरेण हतशेषमुत्थाप्य धनमृणञ्च कृत्वा घटिका-स्थान्यदौ पञ्चत्रिंशदधिकशतेन भागे एकादिके लब्धे । षडादि चारपदं धनमृणम्वा सूर्यभागे कार्यमयनगतिवशादत्र मकरादौ धनं । कर्क्कटादावृणमिति संक्षेपः । विस्तरतस्तू पङ्गले वक्ष्यते । इत्यतः प्रत्यहं सूर्यशुद्धिः ।। करणोक्तविधिना तु शुद्धिर्नास्ति । करणोक्तविधिश्चायं । कर्क्कटप्रथमपक्षे ऊणं तिस्रो घटिकाः द्वितीयकर्क्कटपक्षे षट् । एवं सिंहेऽष्ट दश । कन्यायां एकादश एकादश । त्तूलायां एकादश दश । वृश्चिकेऽष्ट षट् । धनुषि तिस्रः शून्यमयनान्ते । एवं मकारादौ धनं करणे सिद्धान्तेभि-प्रायः । एवं षट्मासं पक्षे दिनकरश्चरतिसा समङ्क्रान्तिभेदै-रिति ।।७।।

इदानीञ्चन्द्रशुद्धिरुच्यते ।

नक्षत्रध्रुवके प्रतिपदादिका अवामास्यापर्य-न्तास्त्र-

(८ ख पत्र)

शत्तिथयो नक्षत्रस्थाने नक्षत्रस्य प्रतिदिनमेकैक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नक्षत्रवृद्धयर्थन्देयाः । स्थानान्तरे तास्तिथयो विघटिकाः कार्याः षड्भिर्हताः सत्यः । पूर्वनाडिकास्वरूपास्ता वारघटिकाभिदिः । शुद्धाभिर्युक्ताः कार्याः पुनस्ता तथाभूता सत्यो नक्षत्रध्रुवकस्य घटिकादिभिर्यथास्थानं ऊनीकर्त्तव्या एवञ्च सति चन्द्रभोगघटिकादयस्ताः शुद्धा भवंति । नक्षत्रध्रुवकोपरि स्थितं प्रतिदिनमेकैकवृद्धात्क्षिप्तं दिनकरनक्षत्रपिण्डं चन्द्रभुक्तं नक्षत्रपिण्डम्भवति । यदा त्तु नक्षत्रध्रुवकघटिकादिभिरूणीकरणाय ता ऊनीकरणीया नाडिकादयो न पूर्यन्ते । उणघटिकादय एवाधिका भवन्ति । गतिवशात्तदा शोधनीयघटिकास्थाने षष्ठिघटिकां दत्वा शोधनीयमृणं पूर्व्वोक्तं । नक्षत्रध्रुवके च नक्षत्रमेकन्दातव्यं यथाक्रमागत त्तू नक्षत्रं त्रुटयति इति वेदितव्यं । ततश्चात्र यथामाक्रते । मागतनक्षत्रं परित्यज्यागामि नक्षत्रं लिखनीयं । ततः परेण ऋणशो–

(९ क पत्र)

धित शेषा घटिकादयो लिखनीयाः यदा पुनर्गणितवशाच्छोधिता शेषा घटिकाः । षष्टयधिका भवन्ति । तदा नक्षत्रघटिका वर्द्धन्त इति बोद्धव्यं । तदाचनक्रमागतनक्षत्रात्परत्तः षष्ठिघटिका लिखनीयाः । अधिका त्तू घटिकाऽगामिनो नक्षत्रात्परतो लिखनीयाः । यावद् गणितवशाद्याऽधिका न त्रुटयति । त्रुटितायान्तू तस्या यथाक्रम एवेति । यदा त्तू साधिका घटिका षष्ठिपर्यन्तं वर्द्धते । तदा नक्षत्रमेकम्वर्द्धते । इति वेदितव्यं तदापि आगामिनि नक्षत्रे षष्ठिघटिका लिखनीया यावत्क्रमपरिहान्या न त्रुटयति । त्रुटितासु तासु यथाक्रममेव ॥

इदानीं विस्कम्भादयः सप्तविंशतियोगाः स्फुटीक्रियन्ते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नक्षत्रध्रुवकोपरिस्थितनक्षत्रानां कचन्द्रभुक्तनक्षत्राणां च मिश्रणे सति सम्भवे सप्तविंशति शोधितायां शेषो विष्कम्भादयः ॥

इदानीम्बवादि सप्त करणान्युच्यन्ते ।

शुक्लप्रतिपदादयस्तिथयस्त्रिंशदमावस्यापर्यन्त एकैकवृद्धौ द्विगुणाः

(९ ख पत्र)

सप्तभागावशेषा एकरहिता बवादिर्भवति । अविद्यमान सप्तभागेऽप्येकाङ्करहितोपि बवादिरेव भवति ।

इति पञ्चस्वङ्गानि ॥

वार तिथि नक्षत्र योगः करणमिति वाराः सप्तादित्यादयः प्रसिद्धा तिथयः शुक्लकृष्णयो पक्षयोः पञ्चदश पञ्चदश प्रसिद्धाः । नक्षण्यस्विनीप्रमुखानि सप्तविंशतिः प्रसिद्धानि । योगा अपि विष्कम्भादयः सप्तविंशतिरेव । करणानि बवादयः सप्त । शुक्लपतिपदपरार्द्धे बवं । द्वितीयायां पूर्वापरार्द्धे बालवं कौलवं । तृतीयायां पूर्वापरार्द्धे तैतिलं गरजं । चतुर्थ्यां पूर्वापरार्द्धे वणिजं विष्टिरिति । एवं कृष्णचतुर्दशीपूर्वार्द्धे तत्र विष्टिरिति । अपरार्द्धे शकुनिः अमावास्यापूर्वार्द्धे चतुष्पदं अपरार्द्धे नागं । शुक्लपतिपदि पूर्वार्द्धे किंस्तुघ्नं । अपरार्द्धे पुनर्बवमिति । एवमेकादश करणानीति पञ्चाङ्गक्रमः । अश्विन्यादिषु नवनवपादे मेषादयो राशयो द्वादश प्रसिद्धा एव । एषां यथाक्रमं क्षे-

(१० क पत्र)

त्रिणः । अङ्गारशुक्रबुधशशिरविबुधशुक्रभौमगुरुशनिशौरिशुरगुरवः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं वर्षसङ्क्रान्तिध्रुवकमुच्यते ।

शुद्धवर्षा अष्टभिर्मिश्राश्चतुशतैर्गुणिताः अष्टमिश्रैः करणवर्षैरूनीकृताः । सप्तदशाधिकशतैर्विभक्ता वारा भवन्ति लब्धयः पुनर्भागावशिष्टा घटिकार्थं षष्टिहताः पूर्व्वोक्तैर्नेव विभक्ता लब्धि घटी भवति । अत्र मङ्गलादिध्रुवकमादित्यादिकरणार्थं वारस्थाने द्वौ देयौ घटिकास्थाने त्रिंशदिति षष्टे भागेन लब्धो वारो भवति । सप्तभागावशेषो वै वारस्थाने वारोऽब्धसङ्क्रान्तिमासे भवति इति न्यायः ॥

इदानीं मेषादौ सङ्क्रान्तौ क्षेपणे क्षेपका द्वादश वर्षध्रुवके उच्यन्ते ।

मेष वृष मिथु कर्का सिंह कन्या एकं वारस्थाने । घटिकास्थाने सप्तपंचाशत् अत्र वारस्थाने वर्षध्रुवकेन सार्द्धं क्षेपो वारो भवति । तेन वारेण मेषसङ्क्रान्तिः तुला विच्छ धनु मकर कुम्भ मीन भवति । घटिकास्थाने या घटिकास्ताभिर्घटिकाभिरिति न्या–

(१० ख पत्र)

यः सर्व्वत्र । चत्वारि वारे त्रिपञ्चाद् घटिकासु वृषे । एकं वारे सप्तदश घटिकासु मेथुने । चत्वारो वारे त्रिपञ्चाशद् घटिसु कर्कटे । एको वारे द्वाविंशति घटिसु सिंहे । चत्वारि वारे चतुर्विंशति घटिसु कन्यायां । षट् वारे एकपञ्चाशत् घटिसु तुलायां । एको वारे सप्तचत्वारिंशत घटिसु वृश्चिके । त्रीणि वारे षोडश घटिसु धनुषि । चत्वारि वारे सप्तत्रिंशद् घटिसु मकरे । षट् वारे चत्वारि घटीसु कुम्भे । शून्यं वारे द्वापञ्चाद् घटिषु मीने । सङ्क्रान्तियोगः करणे ज्ञातव्यः । सिद्धान्ते पुनरयं सङ्क्रान्तिभोगो न भवति । किन्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्व्वोक्तविधिना । द्वाविंशतिपाणीपलाधिकघटिकाचतुष्टयम्प्रति-दिनमेकादिवृद्धं नक्षत्रध्रुवके दत्वा सूर्यस्य घटे शुद्धे सति सङ्क्रान्तिर्निश्चेतव्यां । इत्येषो न्यायः । वर्षमेकमनेन ध्रुवकेन चैत्रादिमारभ्य भवति । वर्षान्तरे पुनरपरवर्षमेकं प्रक्षिप्य ध्रुवकान्तरं यत्तेन सङ्क्रान्तिनिश्चयः ।। अथवा । उत्तरायण-मासादौ दशदिनं यावत्परीक्षा क–

(११ क पत्र)

र्तव्या सङ्कुच्छायया यस्माद्दिनादारभ्य शङ्कुच्छाया निवर्त्तते उत्तरत सङ्क्रान्ति-दिनं सूर्यस्य । तेन वारेण तथा तिथ्या । तेन योगेन तेन करणे-नेति । तस्मिन्दिने सूर्यभोगे । नक्षत्रभोगस्थाने विंशति घटिका-स्थाने पञ्चदश इति मूलध्रुवकं । तस्मिन् ध्रुवके प्रतिदिनं सूर्यस्य मण्डलदिनैर्लब्धं प्रक्षिप्य ततो रविपदानि शोधयेत् । पूर्व्वोक्तविधिनेति ।। ।।

इदानीं मण्डलदिनमानोपाय उच्यते ।

षष्टयुत्तरत्रिशतं द्विस्थं । अधस्थं द्विगुणितं ततः पञ्च-षष्टया लब्धं मूर्द्धनि क्षिपेत् । शेषः षष्ठिहतः । तेनैव भागः। लब्धिर्घटिकामूर्द्धराशेरधो लिखनीया । पुनः शेषः षष्ठिहतः । तेनैव भागः लब्धिः पाणीपलं ततोऽप्यधः । शेषः षड्गुणः । तेनैव भागेन लब्धिः श्वासस्ततोप्यधः एवंमापितदिनादीनि त्रिस्थाने स्थाप्या रवण्डश्या घटिकाधिकसप्ताधिकसप्तशतै-र्मध्यराशिषु धनं भवति । मध्यराशिभ्यश्चत्तू षष्टिभागलब्ध-मूर्द्धराशिषु ऋणं

(११ ख पत्र)

कार्यं । शेषास्तू यथाक्रमेण दिनादीनि ज्ञेयानि इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यमण्डलदिनशुद्धिः ।

इदानीं सूर्यस्य दिनभुक्तिरुच्यते ।

नक्षत्रचक्रात्षष्टिहतात्मण्डलदिनलब्धं घटिकादयो भवन्ति । एवमन्येषामपि स्वस्वमण्डलदिनेन यथास्थाने भागे लब्धिर्दिनभुक्तिर्वेदितव्या ।। चन्द्रस्य त्तु दिनभुक्तिरपरचक्र-नाडीत सूर्यस्य त्रयस्त्रिशदुत्तरशतात्मकभुक्तिमिश्रा स्वस्त्रिशद्दिन-भागलब्धात्मिकेति घटी पाणीपला स्वासमण्डलदिनन्तु यावती-र्भिदिनभुक्तिभिर्गुणिताभिर्नक्षत्रचक्रं पूर्यते ताभिः । मण्डलदिनानि वेदितव्यानि । दिनानि घटि पाणीय मङ्गलमण्डलदिनानि चत्तूश्चत्वारिंशत्पाणीपलाधिकैकदण्डाधिकसप्ताशीतिअधिकषट्-शतानि । दण्ड पा बुधस्य मण्डलदिनानि सप्तनवत्यधिक-सप्तशताधिकाष्टसहस्राणि गुरोर्मण्डल दिनानि द्वात्रिंशत्यधिक-चतुःसहस्राणि शुक्रस्य मण्डलदिनानि सप्तचत्वारिंशदधिक-द्विशताधि–

(१२ क पत्र)

कद्विसहस्रं सनैश्चरस्य मण्डलदिनानि षट्षष्ठ्य-धिकसप्तशतोत्तरायुतैकं । राहोर्मण्डलदिनानि नवशतोत्तर-सहस्रषट्कं । केतोस्तु सूर्यसहचारित्वात्सूर्यस्य मण्डलदिनान्येव । दिनभुक्तिस्तु सर्व्वेषां स्वस्वमण्डलदिनैर्नक्षत्रचक्रात्पूर्वोक्तेन न्यायेन लब्धा निश्चेया । मङ्गलस्य दण्ड पाणीपल स्वास बुधस्य या गुरोः या श्वा शुक्रस्य या स्वा शनैश्चरस्य या राहो-र्दण्ड श्वासार्द्ध । केतोः सूर्यस्य भुक्तिरेव ।

इदानीन्दिननिशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्हानिवृद्धी उच्येते ।

श्वासचतुष्टयाधिकपाणीपलद्वितयेन इदं मानं कैलाश-स्योत्तरभागे हिमवन्तं यावद्वेदितव्यं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं राहुनक्षत्रभोग उच्यते ।

करणमासा द्वाविंशत्युत्तरशतेन मिश्राः पक्षरासिनिमित्तं द्वाभ्यां हताः पूर्णिमाभोगार्थं पक्षैकस्वभावेनैकेन मिश्रा अमावास्याभोगार्थं द्वाभ्यां पक्षद्वयस्वभावाभ्यां मिश्राः षष्ठ्युत्तरशतचतुष्टयेन पक्षस्वभावेन राहोः पक्षभोगार्थं भक्ता भागलब्धिस्तु त्याज्याः ।

(१२ ख पत्र)

शेषाः सप्तविंशतिहता नक्षत्रार्थं । ततः षष्ट्युत्तरचतुःशतभागलब्धं नक्षत्रम्भवति । पूर्ववत षष्ठ्यादिभिर्गुणेऽनेनैव भागे घटिकादयो भवन्ति । अनेन नक्षत्रादिनोनं चक्रं शिष्टमुखराहुर्भवति । अश्विन्यादिना नक्षत्रभोगा भवन्ति । चक्रार्द्धमिश्रमेव पुच्छराहुर्भवति ॥

इदानीम्मङ्गलादीनां नक्षत्रभोगार्थं दिनगण उच्यते ॥

करणमासा दिनगणनिमित्तं त्रिशद्धता दिनानि भवन्ति। तानि वर्त्तमानमानार्थं पूर्व्वदेकादिदिनसहितानि त्रिस्थानि कर्त्तव्यानि । अधोराशेः सप्ताधिकसप्तशतलब्धं मध्यराशौ धनं । मध्यराशेरपि चतुःषष्टिभागलब्धं यत्तेन हीनो मूर्द्धरासिरस्पुटो दिनगणो भवति । द्वयोरपि राश्योः भागशेषो न ग्राह्यः । अस्फुटत्वञ्च क्वदाचिद्वाराधिक्यो न ताभ्यां । स्पुटार्थमेकस्य हानियुती कार्यं स्पुटो भवति ॥०॥

इदानीम्मङ्गल उच्यते ।

स्पुटदिवशगणः सप्तषष्ट्युत्तरशतेन मिश्रः सप्ताशीत्यधिकषट्शतैर्मङ्गलमण्डल–

(१३ क पत्र)

दिनैर्भक्तः । लब्धिर्नक्षत्रचक्रपरिवर्त्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणा न ग्राह्याः शेषो नक्षत्रचक्रहतः पुनर्मण्डलदिनैषजभोग-लब्धमृक्ष भवन्ति । पूर्व्वन्नाड्यादयो ये ॥

इदानीं मङ्गलशुद्धिरुच्यते

इह मङ्गलस्य नक्षत्रादिभोगे पूर्व्वापरभावेन पृथक्कृते । एकस्मिन्भौमे शोध्यानि । नव नक्षत्रानि सार्द्धानि जन्मरासिग्रहणार्थं । इत्वं सति सिंहे जन्म भवति । अश्विन्यादौ नक्षत्रभोगे यदि ऋणमधिकं भवति । शोधनीयरासि हीनो भवति । भवाचक्रं क्षिप्त्वा शोधनीयं । यदि शोतितशेषस्य चक्रार्द्धादधिकं चक्रार्द्धे स्वापरि पूर्ण्णं भवति । तदा चक्रार्द्धे त्यक्ते वा तदद्वितीये मङ्गलभोगराशौ घटिकादौ धनं बोद्धव्यं । यदा नवनक्षत्रादौ शोधिते चक्रार्द्धं न पूर्यते तदा ऋणं । एवं सर्वेषामपि बोद्धव्यं । शोधितं शेषं यदि नक्षत्रमेकमपि न तिष्ठति तदा प्रथमेन चरणपदेन नाड्यादिकं हत्वा पञ्चविंशदधिकशतेनैकराशिनाड्यात्मकेन लब्धं नाडिकादौ यथोक्तेन न्यायेन धनमृनञ्चापरभोगरा–

(१२ ख पत्र)

शौ ज्ञातव्यं । प्ररिशोधितशोधितं शेषं नक्षत्रं तिष्ठति तदा तन्नक्षत्रं षष्ट्या हत्वाऽधस्थानाडीपिण्डेन सहैकीकृत्य ततो नाडीपिण्डात्पञ्चत्रिंशदधिकशतलब्धं । एकादिकं चरणपदप्रतिपादकमङ्कं लुप्त्वा चरणपदेष्वेकादिक्रमेण चिह्नं लिखितव्यं । तत्र पूर्व्वार्द्धे भुक्तपिण्डमेकीकृत्य तदधस्थेन शेषनाड्यादिकं निहत्य पञ्चादिना भागङ्कृत्वा लब्धमुपक्षिप्यापरभोगराशौ धन देयमृणं हेयं ज्ञेयं । यदा अपरार्द्धे स्थितेन प्रथमचरणपदेन गुणस्तदोक्तचरणपदमेकीकृत्यापरार्द्धचरणप्रथमागुणिताच्छेशनाड्यादिपदात्पञ्चादिलब्धमेकीकृताद्भुक्तचरणपदादनुनीकृत्योनीकृतेन भुक्तचरणपदसमूहेन धन ऋणं च बोद्धव्यं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदा पुना मूलरेखां लंघयित्वा गच्छति चरणपदप्रतिपादक-मङ्कं चिह्नं तदाऽपरार्द्धे भुक्तपदानि परित्यज्याभुक्तचरण-पदानि मीलयित्वाऽभुक्तप्रथमचरणपदेन पञ्चादिलब्धशेषं नाड्यादिकं नि–

(१४ क पत्र)

हत्य ततो निहतात् पुनः पञ्चादिलब्धमभुक्त-चरणसमूहे यथास्थानमूनीकृत्योनीकृतशेषमेव धनमृणं ज्ञेयं । यदाऽपरार्द्धेऽन्तिमे चरणपदे चिह्नं क्रामति तदा तत्परित्यज्य पञ्चादिलब्धशेषं पूर्व्वार्द्धप्रथमचरणपदेन हत्वा ततो हतात्पञ्चा-दिलब्धं देयं हेयम्वा । एवं सर्व्वत्र वक्षमाणेष्वपि न्यायः । समानो बोद्धव्यः । चरणपदानि प्रथमे पञ्चविंशतिः । द्वितीये-ऽष्टादश तृतीये सप्त पूर्व्वार्द्धे ततो मध्यरेखां दत्वाऽपरार्द्ध-राशित्रये बोद्धव्यम्विलोमेन । एवं सर्व्वत्र । ततश्चतूर्थे सप्त पञ्चमेऽष्टादश षष्ठे पञ्चविंशतिः । इति मन्दकर्मणि मङ्गल-शुद्धिः ॥ ॥

इदानीं शीघ्रकर्मविधिरुच्यते ।

मन्दकर्मशुद्धो मङ्गलो बृहस्पतिः शनिश्च रविकारहिते रविते शोधनीयः । शुक्रभोगबुधभोगयोस्तु सूर्यः शोध्यः शुक्र-भोगबुधभोगार्थं । अत्र शीघ्रे मन्दः शोधनीयं इति न्यायः । बुधशुक्रौ सूर्याच्छीघ्रौ

(१४ ख पत्र)

शेषा मन्दा इति बुधशुक्रयोः सूर्यः शोध्यः शेषा सुधर्मे । इह शीघ्रकर्मणि क्रमेण धनं । उत्क्रमेण ऋणं सर्व्वत्र ज्ञेयं अर्द्धचक्रे परित्यक्ते ऋणं । अपरित्यक्ते धनं । अत्र चक्रार्द्धेऽपरित्यक्ते वा एकादित्रयोदशपर्यन्तमवशिष्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रैकादावैकादिकचरणपदमेकादिकमवशिष्टमङ्कचिह्नभूतं लुप्त्वा त्रयोदशस्थानस्थपर्यन्तं लिखनीयं । पूर्व्वार्द्धे भुक्ताधःस्थेन चरणपदेनापरार्द्धेऽभुक्तप्रथमेन पूर्व्वस्थनाडीप्रभृतिकं हत्वा षष्ठ्या भागेन पूर्व्वार्द्धे तेन भागेन लब्धेन सह धनमृणमपर-मङ्गलभोगे कार्यं । अपरार्द्धे लब्धेन हीनङ्कृत्वाऽपरिभुक्त-चरणपदपिंण्ड मीलयित्वाऽत्रापि धनं मृणं ज्ञेयं । शेषं पूर्व्ववत् । चारपदानि प्रथमे चतुर्विंशतिः । त्रयोविंशतिस्त्रिधा तत एकविंशति द्विधा ततोऽष्टादश पञ्चदश एकादश त्रयः ततो मूलरेखा । ततकादश । अष्टात्रिंशत् । आशीति त्रिपञ्चाशत् ।

इदानीं बुधशुद्धिरुच्यते ।

दिनपिण्डं शतेन मिश्रं । तदेव शतगुणितं त्रयोविं–

(१५ क पत्र)

शत्य-

धिकैकसप्तविंशते हीनं । ततः सप्तनवत्यधिकसप्ताशीतिशतै-र्मण्डलदिनैर्हतं । शेषः पूर्व्ववत् । ततः सूर्यध्रुवकं पूर्व्वापरी-भावेन द्विस्थाने स्थाप्य एक त्रयोतशनक्षत्रं सार्द्धं त्याज्यं । ततो विच्छे जन्म भवति अन्यत मङ्गलवतु । चारपदानि भिन्नादि दश सप्त त्रत्र मूलरेखातस्त्रयः सप्त दश शीघ्रचार-पदानि षोडश द्विः पञ्चदश । चतुर्दश त्रयोदश एकादश सप्त पञ्च शून्य मूलरेखातश्चत्वारि एकादश विंशतिः अष्टाविंशति चतुस्त्रिंशत्

इदानीं बृहस्पतिरुच्यते ।

दिनपिण्डमूलं षड्विंशतिशतैः द्वात्रिंशदधिकत्रिशताधिक-सहस्रचतुष्टयेन दिनमण्डलांकेन विभक्त शिष्टं मङ्गलवत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बृहस्पतिभोगे पूर्व्ववत्कृते एकत्र द्वादश नक्षत्राणि शोध्यानि षिष्टं कार्यं मङ्गलवत् । हरा नव त्रीणि मूलात् त्रीणि नव एकादश शीघ्रं चारपदानि

इदानीं शुक्रशुद्धिरुच्यते ।

दिनगणं शतैर्हत्वा ऊनं चतुरशी–

(१५ ख पत्र)

त्या । सप्तचत्वारि दशाधिकद्वाविंशतिशतैर्दिनमण्डलस्वभावैर्भक्तं शेषकार्यं मङ्गलवत् बुधस्यैव सूर्यध्रुवके पृथक्कृते एकत्र षट्नक्षत्राणि सोध्यानि मन्दकार्ये पदानि पञ्च चत्वारि रेफः मूलं देकः । चत्वारि पञ्च शीघ्रं चारपदानि

इदानीं शनैश्चरशुद्धिरुच्यते ।

दिनंगण ऊनो विंशत्यधिकाष्टशतानि क चतुर्भिः सहस्रैः षष्ट्यष्टर्चाधिकमष्टशताधिकदशसहस्रै र्मण्डलदिनैर्वक्तं । शेषकार्यं मङ्गलवत् शनैश्चरभोगं पूर्व्ववत्पृथक्कृत्वा एकत्राष्टादश नक्षत्रानि शोध्यानि । एवं धनुषि जन्म भवति । मन्दचारपदानि द्वाविंशतिः पञ्चदश षट् मूला षट् पञ्चदश द्वाविशति भवति सर्व्वत्र विलोसेव बोद्धव्यानि भवन्ति । शीघ्रं चारपदानि षट् पञ्च पञ्च चत्वारि द्वौ द्वौ शून्यं मूलरेखायाः परेण द्वौ चत्वारि पञ्च षट् अष्ट त्रीनि

इति मङ्गलादीनां पञ्चानां ग्रहाणां शुद्धिरुक्ता । मङ्गलादीनां पञ्चानां ग्रणां

(१६ क पत्र)

मन्दशीघ्रकर्माभ्यामेव सर्व्वार्थशुद्धिरिति उभयथा शुद्धिरुक्ता ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदानीं चारलक्षणमुच्यते ।

इह पञ्चानां ग्रहाणां चारद्वयं शीघ्रो मन्दश्च । तत्र सूर्यमण्डलादुदितानां पञ्चानां क्रमेण गमने शीघ्रं चार इत्युच्यते । चरणपदभोगस्तु मूलरेखापर्यन्तं । मन्दचारस्तु वक्त्रगमने पश्चिमाभिमुखेन गमने । चारपदे त्तु मूखां लंघयित्वा गमने । अत एवं क्रमेन धनं । उत्क्रमेणार्द्धचक्रपरित्यागे उणं । अतः क्रमगमणे शीघ्रचार इत्युच्यते । उत्क्रमणे मन्दचारे वक्रचार इत्युच्यते । यदा सूर्यदक्षिगेन गमनं तदा दक्षिणचारः । उत्तरेणोत्तरचार इत्युच्यते । सूर्यप्रभया समीपगताप्रभाया अस्तमनं तदाऽस्तङ्गता इत्युच्यन्ते । बुधो बृहस्पतिश्च शीघ्रचारे बलवान्भवति । भौमकेतू तु वक्रे बलवन्तौ । मन्दशुक्रौ वक्रचार एव । शीघ्रचारे सर्व्वे पूर्व्वाभिमुखाः । वक्त्रे पश्चिमाभिमुखाः ।

इदानीं केतुशुद्धिरुच्यते ।

षट्त्रिंशता मा-

(१६ ख पत्र)

सैः केतुः पञ्चचत्वारि घटिकाश्चरति । प्रतिदिन पाणीपलद्वयं श्वासत्रयञ्चेति । क्रि–यो . . . सूर्यस्य. . . पूर्व्वेण क्रम . . . सूर्यस्य पश्चिमेण . . . समेक सप्तमः ततोऽग्नि . . . मासन्तस्योदयः ते . . . सता मासैस्त्रिगुणितैः पूर्व्वपश्चिमोदयभेदनोदय . . . मण्डले प्रविश्य तिष्ठति । तदा . . . स्य भवन्ति ॥०॥०॥०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ताडपत्रमा लेखिएको कालचक्रानुसारि गणितको चित्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible]

[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible]

[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रको ज्यौतिषभागको विवेचना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१ सौरवर्षको मान

कालचक्रको ज्योतिषभाग पञ्चाङ्ग गन्ने एक प्रकारको पुस्तक हो अर्थात् करणग्रन्थ हो। करणग्रन्थमा मुख्य गरी १ सौरवर्षमानलाई आधार मानी काम गरिएको हुन्छ। यस कारण कालचक्रकारले १ सौरवर्षको मान कति मानेका छन् भन्ने कुरा पहिले निर्णय गर्नुपरेको छ।

कालचक्रको ३६ श्लोकमा अब्दप ल्याउने रीति दिइएको छ।[१] कालचक्रानुसारिगणितमा त्यसको व्याख्या परेको छ।[२] अब त्यसको नेपाली अनुवाद यहाँ दिइन्छ –

वर्षगणमा ८ जोड्नू। योगफललाई ४०० ले गुन्नू। गुणनफल प्रथम हुन्छ। ८ जोडिएको वर्षगणलाई प्रथमबाट घटाउनू। शेष द्वितीय हुन्छ। द्वितीयलाई ३१७ ले भाग लिनू, लब्धि दिन हुन्छ। शेषलाई ६० ले गुनी ३१७ ले भाग लिनू, लब्धि घडी हुन्छ। यसै गरी पला आदि ल्याउनू। दिनादि लब्धिमा २ दिन ३० घडी जोड्नू। योगफल मेषसङ्क्रान्तिको वारादि हुन्छ। वार ७ भन्दा बढ्ता भए ७ ले तष्ट गर्नू (७ ले भाग लिई शेष मात्र लिनू)।

अब यसका उदाहरण दिइन्छन्।

वर्षगण = ०

```
वर्षगण   ०
       + ८
       ----
         ८
      × ४००
      ------
       ३२००
       — ८
      -----
       ३१९२
```

---

१. यही पुस्तकको १३ पृ.

२. ऐजन ६८ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

		दि.	घ.	प.	वि.
३१७)	३१९२ (	१० ।	४ ।	९ ।	५०

```
३१७) ३१९२ (
     ३१७
     ----
       २२
     × ६०
     ----
     १३२०
     १२६८
     ----
       ५२
     × ६०
     ----
     ३१२०
     २८५३
     ----
      २६७
     × ६०
     ----
    १६०२०
    १५८५०
    -----
      १७०
```

दि.	घ.	प.	वि.
१० ।	४ ।	९ ।	५१
+ २ ।	३०		
१२ ।	३४ ।	९ ।	५१
५ ।	३४ ।	९ ।	५१ वारादि

वर्षगण = १ हुँदा

```
वर्षगण  १
     +  ८
     ----
        ९
   × ४००
   ------
     ३६००
   −    ९
   ------
     ३५९१
```

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दि. घ. प. वि.

३१७) ३५९१ (११। १९। ४१। ४

३१७
४२१
३१७
१०४
× ६०
६२४०
३१७
३०७०
२८५३
२१७
× ६०
१३०२०
१२६८
३४०
३१७
२३
× ६०
१३८०
१२६८
११२

दि. घ. प. वि.

११। १९। ४१। ४
+ २। ३०
१३। ४९। ४१। ४
६। ४९। ४१। ४ वारादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्षगण

१
०
―――
अन्तर १

अब्दप

घा.	घ.	प.	वि.
६।	४९।	४१।	४
५।	३४।	९। ५१	
१।	१५।	३१।	१३

वर्षगण = २ हुँदा
वर्षगण १
+ ८
―――
१०
× ४००
―――
४०००
− १०
―――
३९९०

३१७) ३९९० (

दि.	घ.	प.	वि.
१२।	३५।	१२।	१८

३१७
―――
८२०
६३४
―――
१८६
× ६०
―――
११९६०
९५१
―――
१६५०
१५८५
―――
६५
× ६०
―――
३९००
३१७
―――
७३०
६३४
―――
९६
× ६०
―――
५७३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


```
 ५७६०
 ३१७
──────
 २५६०
 २५३६
──────
   ५४
```

```
   दि.  घ.  प.  वि.
   १२।  ३५।  १२।  १८
+   २।  ३०
──────────────────
   १५।  ५।  १२।  १८
    १।  ५।  १२।  १८ वारादि
```

```
      वर्षगण                     अब्दप
                          वा.  घ.  प.  वि.
        २                  १।   ५।  १२।  १८
        १                  ६।  ४६।  ४१।   ४
      ────                ──────────────────
अन्तर   १                  १।  १५।  ३१।  १४
```

वर्षगण = ३ हुँदा

```
वर्षगण   ३
       + ८
      ─────
        ११
     × ४००
    ───────
      ४४००
    −   ११
    ───────
      ४३८९
```

```
           दि.  घ.  प.  वि.
३१७) ४३८९ ( १३।  ५०।  ४३।  ३१
     ३१७
    ─────
     १२१९
      ९५१
    ─────
      २६८
    × ६०
    ─────
    १६०८०
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१६०८०
१५८५
२३०
× ६०
१३८००
१२६८
११२०
९५१
१६९
× ६०
१०१४०
९५१
६३०
३१७
३१३

दि. घ. प. वि.
१३। ५०। ४३। ३२
+ ३। ३०
१६। २०। ४३। ३२
३। २०। ४३। ३२ वारादि

वर्षगण	अहर्गण
	दि. घ. प. वि.
३	३। २०। ४३। ३२
२	१। ५। १२। १८
अन्तर १	१। १५। ३१। १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्षगण = ४ हुँदा

वर्षगण ४
+ ८
१२
× ४००
४८००
— १२
४७८८

दि. घ. प. वि.

३१७) ४७८८ (१५। ६। १४। ४५
३१७
१६१८
१५८५
३३
× ६०
१९८०
१९०२
७८
× ६०
४६८०
३१७
१५१०
१२६८
२४२
× ६०
१४५२०
१२६८
१८४०
१५८५
२५५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

	दि.	घ.	प.	वि.	
	१५।	६।	१४।	४६	
+	२।	३०			
	१७।	३६।	१४।	४६	
	३।	३६।	१४।	४६	वारादि

	वर्षगण	अब्दप			
		वा.	घ.	प.	वि.
	४	३।	३६।	१४।	४६
	३	२।	२०।	४३।	३२
अन्तर	१	१।	१५।	३१।	१४

वर्षगण = व

$$\text{अब्दप} = \frac{(\text{व} + \text{८})\,\text{४००} - (\text{व} + \text{८})}{\text{३१७}} + \overset{\text{दि. घ.}}{\text{२। ३०}}$$

$$= \frac{(\text{व} + \text{८})\,(\text{४००} - \text{१})}{\text{३१७}} + \overset{\text{दि. घ.}}{\text{२। ३०}}$$

$$= \frac{(\text{व} + \text{८})\,\text{३९९}}{\text{३१७}} + \overset{\text{दि. घ.}}{\text{२। ३०}}$$

$$= \frac{\text{३९९ व} + \text{८} \times \text{३९९}}{\text{३१७}} + \overset{\text{दि. घ.}}{\text{२। ३०}}$$

$$= \frac{\text{३९९ व} + \text{३१९२}}{\text{३१७}} + \overset{\text{दि. घ.}}{\text{२। ३०}}$$

$$= \frac{\text{३९९ व}}{\text{३१७}} + \frac{\text{३१९२}}{\text{३१७}} + \overset{\text{दि. घ.}}{\text{२। ३०}}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३१७) ३९९ (१.२५८६७५०७८८
३१७
८२०
६३४
१८६०
१५८५
२७५०
२५३६
२१४०
१९०२
२३८०
२२१९
१६१०
१५८५
२५००
२२१९
२८१०
२५३६
२७४०
२५३६
२०४

३१७) ३१९२ (१०.०६९४००६३०९
३१७
२२००
१९०२
२९८०
२८५३
१२७०
१२६८
२०००
१९०२
९८०
९५१
२९००
२८५३
४७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यतावाट कालचक्रअनुसार

१ सौरवर्षको वार = १.२५८६७५०७८८

क्षपक वार = १०.०६६४००६३०६

= ३.०६६४००६३०६

हुने देखिन्छ ।

कालचक्रअनुसार

		वा.	घ.	प.	वि.
१ सौरवर्षको	वारादि =	१।	१५।	३१।	१४

आएकोले कालचक्रकारको विचारअनुसार १ सौरवर्षको सावनदिन

दि.	घ.	प.	वि.	
३६५।	१५।	३१।	१४	हुने देखिन्छ ।

सूर्यसिद्धान्त, आर्यसिद्धान्त तथा ब्रह्मसिद्धान्तनामक ३ सिद्धान्त प्रसिद्ध छन् । तिनमध्ये कुनचाहिं मिद्धान्तले मानेको १ सौरवर्षको मानसँग कालचक्रले मानेको १ सौरवर्षको मान मिल्छ भन्ने विषयमा विचार गर्नु आवश्यक हुन आएको छ । त्यसका लागि पहिले सूर्यसिद्धान्तले मानेको १ सौरवर्षको मान ल्याइन्छ ।

युगे सूर्यज्ञशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः ४३२००००... ॥२९॥
वसुद्व्यष्टाद्रिरूपाङ्कसप्ताद्रितिथयो १५७७९१७८२८ युगे... ॥३७॥

(सूर्यसिद्धान्त मध्यमाधिकार)

[१ महायुग (४३२०००० सौरवर्ष) मा सूर्य, बुध र शुक्रका भगण ४३२०००० हुन्छन्, सावनदिन १५७७९१७८२८ हुन्छन् ।]

यतावाट सूर्यसिद्धान्तअनुसार

४३२०००० सौरवर्षमा

सूर्यभगण	४३२००००
सावनदिन	१५७७९१७८२८

हुने देखिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१ सौरवर्षका सावनदिन

$$= \frac{\text{१५७७९१७८२८}}{\text{४३२००००}} = \frac{\text{७८८९५८९१४}}{\text{२१६००००}} = \frac{\text{३९४४७९४५७}}{\text{१०८००००}}$$

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

= ३६५। १५। ३१। ३१। २४

```
१०८००००) ३९४४७९४५७ (३६५। १५। ३१। ३१। २४
         ३२४००००
         -------
          ७०४७९४५
          ६४८००००
          -------
           ५६७९४५७
           ५४०००००
           -------
            २७९४५७
            × ६०
           -------
   १८०००) २७९४५७
           १८०००
           -------
            ९९४५७
            ९००००
           -------
             ९४५७
             × ६०
           -------
     ३००) ९४५७
          ९००
          -------
           ४५७
           ३००
          -------
           १५७
           × ६०
          -------
       ५) १५७
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


```
 ५) १५७
    १५
   ----
     ७
     ५
   ----
     २
  × ६०
   ----
     २
  × १२
   ----
 १) २४
    २४
```

यतावाट सूर्यसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षमा ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला ३१ विपला २४ प्रतिविपला हुने देखिन्छ।

अब आर्यसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षको मान ल्याइन्छ।

दन्ताब्धयोऽयुतहता ४३२०००० युगवत्सराः स्युः
सूर्यज्ञशुक्रभगणा अपि तत्समानाः ... ॥३॥
व्योमाभ्रबाणतुरगक्षितिनन्दशैल-
क्ष्माभृच्छिलीमुखभुवः १५७७९१७५०० क्षितिवासराः स्युः ॥८॥

(शिष्यधीवृद्धिद मध्यमाधिकार)

[१ महायुग (४३२०००० सौरवर्ष) मा सूर्य, बुध र शुक्रका भगण ४३२०००० हुन्छन्। सावनदिन १५७७९१७५०० हुन्छन्।]

लल्लको शिष्यधीवृद्धिद आर्यसिद्धान्तअनुसारको हो।[1]

---

१. **आचार्यार्यभटोदितं सुविषमं व्योमौकसां कर्म य-**
च्छिष्याणामभिधीयते तदधुना लल्लेन धीवृद्धिदम् ॥१॥

(शिष्यधीवृद्धिद मध्यमाधिकार)

[आचार्य आर्यभटले बनाएको ग्रहगणितका गाह्रा कुरा चेलाहरूलाई बुझाउन लल्ल शिष्यधीवृद्धिद बनाउँछन्।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यताबाट आर्यसिद्धान्तअनुसार

४३२०००० सौरवर्षमा

सूर्यभगण	४३२००००
सावनदिन	१५७७९१७५००

हुने देखिन्छ।

१ सौरवर्षका सावनदिन

$$= \frac{१५७७९१७५००}{४३२००००} = \frac{१५७७९१७५}{४३२००} = \frac{५२५९७२५}{१४४००}$$

$$= \frac{१०५११९४५}{२८८०} = \frac{२१०३८९}{५७६}$$

दि. घ. प. वि.

= ३६५। १५। ३१। १५

```
५७६) २१०३८९ (३६५। १५। ३१। १५
      १७२८
      ----
       ३७५८
       ३४५६
       ----
        ३०२९
        २८८०
        ----
         १४९
        × ६०
      ----
   ९६) १४९
       × १०
     ------
       १४९०
         ९६
       ----
        ५३०
        ४८०
       ----
         ५०
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


```
      ५०
    × ६०
  ─────────
  १६) ५०
    × १०
  ─────────
     ५००
     ४८
  ─────────
      २०
      १६
  ─────────
       ४
    × ६०
  ─────────
    ४) १
    × ६०
  ─────────
   १) १५
      १५
```

यसबाट आर्यसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षमा ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला १५ विपला हुने देखिन्छ।

अब ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षको मान ल्याइन्छ।

अर्कशुक्रबुधपर्यया विधे-
रह्नि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००... ॥१॥
भूदिनानि शरवेदभूपगो-
सप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५०००० ... ॥९॥

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार भगणाध्याय)

[१ कल्पमा (४३२०००००० सौरवर्षमा) सूर्य, बुध र शुक्रका भगण ४३२०००००० हुन्छन्, सावनदिन १५७७९१६४५०००० हुन्छन्।]

भास्करको सिद्धान्तशिरोमणि ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार बनेको हो।'

---

२. अत्र ग्रन्थे ब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोऽङ्गीकृतः।

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार भगणाध्याय १-६ श्लोकको उपपत्ति)

[यस सिद्धान्तशिरोमणिमा ब्रह्मगुप्तले बनाएको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यताबाट ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार

४३२०००००००० सौरवर्षमा

सूर्यभगण	४३२००००००००
सावनदिन	१५७७९१६४५००००

हुने देखिन्छ ।

१ सौरवर्षका सावनदिन

$$= \frac{१५७७९१६४५००००}{४३२०००००००} = \frac{१५७७९१६४५}{४३२०००} = \frac{५२५९७२१५}{१४४०००}$$

$$= \frac{१७५३२४०५}{४८०००} = \frac{५८४४१३५}{१६०००} = \frac{११६८८२७}{३२००}$$

	दि.	घ.	प.	वि.	प्र. वि.
=	३६५।	१५।	३०।	२२।	३०

```
३२००) ११६८८२७ (३६५। १५। ३०। २२। ३०
       ९६००
       ------
       २०८८२
       १९२००
       ------
        १६८२७
        १६०००
       ------
          ८२७
        × ६०
       -------
  १६०) ८२७
        × ३
       ------
       २४८१
       १६०
       ------
        ८८१
        ८००
       ------
         ८१
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८१
× ६०
८) ८१
× ३
२४३
२४
३
× ६०
२) ३
× १५
४५
४
५
४
१
× ६०
१) ३०
३०

यताबाट ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षमा ३६५ दिन १५ घडी ३० पला २२ विपला ३० प्रतिविपला हुने देखिन्छ ।

यहाँसम्मका कुराबाट

१ सौरवर्षमा

	दिन	घडी	पला	विपला	प्रतिविपला
सूर्यसिद्धान्तअनुसार	३६५।	१५।	३१।	३१।	२४
आर्यसिद्धान्तअनुमार	३६५।	१५।	३१।	१५	
ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार	३६५।	१५।	३०।	२२।	३०

हुने देखिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रअनुसार भने

१ सौरवर्षमा

३६५। १५। ३१। १४

हुने देखिएको छ ।

यस कारण कालचक्रले दिएको १ सौरवर्षको मान सूर्यसिद्धान्त, आर्यसिद्धान्त तथा ब्रह्मसिद्धान्तको मानसँग मिल्दो रहेनछ भन्ने देखिन आयो । अब यस विषयमा अलि बढ्ता विचार गरिन्छ ।

वराहमिहिरले आफ्नो ग्रन्थ पञ्चसिद्धान्तिकामा प्राचीन सूर्यसिद्धान्त आदिको वर्षमान दिएका छन् । त्यस विषयतिर पहिले आँखा लाइन्छ ।

द्युगणेऽर्कोष्टशत८००घ्ने
विपक्षवेदार्णवे४४२ऽर्कसिद्धान्ते ।
स्वरखद्विद्विनवयमो– २९२२०७
द्धृते क्रमाद् दिनदलेऽवन्त्याम् ।।१।।

(पञ्चसिद्धान्तिका ८ अध्याय)

[अहर्गणलाई ८०० ले गुनी गुणनफलबाट ४४२ घटाउनू । शेषलाई २९२२०७ ले भाग लिनू । भगणादि मध्यमसूर्य आउँछन् । यी मध्यम ग्रह सूर्यसिद्धान्तअनुसारका हुन् । अवन्तीको मध्याह्नमा यी मध्यम ग्रह आउँछन् ।]

यताबाट वराहमिहिरको (पञ्चसिद्धान्तिकाको) सूर्यसिद्धान्तअनुसार

सूर्यभगण = ८०० = सौरवर्ष

सावनदिन = २९२२०७

हुने देखिन्छ ।

८००) २९२२०७ (३६५। १५। ३१। ३०
२४००
———
५२२०
४८००
———
४२०७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४२०७
४०००
———
२०७
× ६०
———
४०) २०७
× ६
——
६२१
४०
———
२२१
२००
———
२१
× ६०
———
२) २१
× ३
———
१३
६
———
३
२
———
१
× ६०
———
१) ३०
३०

यताबाट पञ्चसिद्धान्तिकाको सूर्यसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षमा ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला ३० विपला हुने देखिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

मध्यमञ्च भवेत्तत्र सूर्यादीनां यथाक्रमम् ।
आदित्यस्य खशून्याभ्रवेमपिण्डबलाहकैः ...
भागैर्शून्यखसूर्याद्रिकोषरुद्रगुणार्तुभिः ।
तस्य सूत्रस्याङ्क
भानोर्द्युगण गुण १७२८००००...
सर्वग्रहमध्यमसाधने भागाहार ६३११६७१२००

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १० ख-११ क पत्र । वि. सं. २०३५ मा त्रिभुवन-विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमविकासकेन्द्रद्वारा प्रकाशित नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी र दिनेशराज पन्तद्वारा सम्पादित सुमतितन्त्रका १९, २० पृ.)

संशोधित पाठ

मध्यमानयनं वक्ष्ये सूर्यादीनां यथाक्रमम् ।
आदित्यस्य खशून्याभ्रव्योमपिण्डबलाहकाः १७२८०००० ॥
भाजकः खाभ्रसूर्याद्रिकोषरुद्रगुणर्तवः ६३११६७१२०० ।
अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।
द्युगणस्य गुणकाः कथ्यन्ते ।

भानोर्गुणः १७२८०००० (एका कोटिः द्विसप्ततिः लक्षाणि अशीतिः सहस्राणि)

सर्वेषां भाजकः ६३११६७१२०० (षट् पद्मानि एकत्रिंशत् कोटयः षोडश लक्षाणि एकसप्ततिः सहस्राणि द्वे शते)

[अहर्गणलाई १७२८०००० ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, मगणादि मध्यम सूर्य आउँछन् ।]

(वि. सं. २०३५ मा संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा ४१ अङ्कका १-१९ पृष्ठमा छापिएको नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी र दिनेशराज पन्तको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुमतितन्त्रको आधारग्रन्थ भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका २–३ पृ.)

	सूर्यभगण	सावनदिन
/	१७२८००००	६३११६७१२००
२ /	१७२८००	६३११६७१२
२ /	८६४००	३१५५८३५६
२ /	४३२००	१५७७९१७८
३ /	२१६००	७८८९५८९
३ /	७२००	२६२९८६३
३ /	२४००	८७६६२१
	८००	२९२२०७

यताबाट सुमतितन्त्रअनुसार ८०० सौरवर्षमा २९२२०७ सावनदिन हुने देखियो। वराहमिहिरले दिएको सूर्यसिद्धान्तअनुसार पनि यही सङ्ख्या आउँछ भन्ने कुरा भरखरै माथि भनियो। यस कारण सुमतितन्त्रको वर्षमान र वराहमिहिरको सूर्यसिद्धान्तको वर्षमान एउटै हो भन्ने सिद्ध भयो। यो वर्षमान पनि कालचक्रले दिएको वर्षमानसँग मिल्दैन।

रोमकयुगमर्केन्द्वो-
र्वर्षाण्याकाशपञ्चवसुपक्षाः २८५०।
खेन्द्रियदिशो१०५० ऽधिमासाः
स्वरकृतविषयाष्टयः१६५४७ प्रलयाः ॥१५॥

(पञ्चसिद्धान्तिका १ अध्याय)

[रोमकसिद्धान्तअनुसार सूर्य र चन्द्रको गणना हुन्छ। त्यहाँ २८५० सौरवर्षमा १०५० अधिमास, १६५४७ अवमदिन हुन्छन्।]

$$
\begin{array}{rl}
२८५० & = \text{सौरवर्ष} \\
\times १२ & \\
\hline
३४२०० & = \text{सौरमास} \\
+१०५० & = \text{अधिमास} \\
\hline
३५२५० & = \text{चान्द्रमास}
\end{array}
$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३५२५० = चान्द्रमास
×३०
१०५७५०० = चान्द्रदिन
-१६५४७ = अवमदिन
१०४०९५३ = सावनदिन

यताबाट २८५० सौरवर्षमा १०४०९५३ सावनदिन हुने देखियो।

	सौरमास	सावनदिन
१९)	२८५०	१०४०९५३
	१५०	५४७८७

यताबाट रोमकसिद्धान्तअनुसार १५० सौरवर्षमा ५४७८७ सावनदिन हुने देखिन्छ। यो कुरो पञ्चसिद्धान्तिकाको अर्को श्लोकबाट पनि सिद्ध हुन्छ —

रोमकसूर्यो द्युगणात्
खतिथि१५०घ्नात् पञ्चकर्तु६५परिहीनात्।
सप्ताष्टकसप्तकृते-
न्द्रियो ५४७८७ द्धृताद् मध्यमार्कः सः ॥१॥

(पञ्चसिद्धान्तिका ८ अध्याय)

[अहर्गणलाई १५० ले गुनी गुणनफलबाट ६५ घटाउनू, शेषलाई ५४७८७ ले भाग लिनू, रोमकसिद्धान्तअनुसारका भगणादि मध्यम सूर्य आउँछन्।]

दि. घ. प.
१५०) ५४७८७ (३६५। १४। ४८
४५०
९७८
९००
७८७
७५०
३७
×६०
५) ३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


```
५ ) ३७
   ×२
  ----
    ७४
    ५
  ----
    २४
    २०
  ----
     ४
   ×६०
  ----
  १ ) ४
    ×१२
  ----
    ४८
    ४८
  ----
```

यताबाट रोमकसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षमा ३६५ सावनदिन १४ घडी ४८ पला हुने देखिन्छ। यो वर्षमान पनि कालचक्रले दिएको वर्षमानसँग मिल्दैन।

खार्क१२०घ्नेऽग्निहुताशन ३३–
मपास्य रूपाग्निवसुहुताशकृतैः ४३८३१।
हृत्वा क्रमाद् दिनेशो
मध्यः ...   ॥१॥...
इति पौलिशसिद्धान्तः

(पञ्चसिद्धान्तिका ३ अध्याय)

[अहर्गणलाई १२० ले गुनी गुणनफलबाट ३३ घटाउनू, शेषलाई ४३८३१ ले भाग लिनू, पौलिशसिद्धान्तअनुसारका भगणादि मध्यम सूर्य आउँछन्।]

यताबाट पौलिशसिद्धान्तअनुसार १२० सौरवर्षमा ४३८३१ सावनदिन हुने देखिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दि. घ. प.

१२०) ४३८३१ (३६५। १५। ३०
३६०
७८३
७२०
६३१
६००
३१
×६०
२) ३१
× १
३१
२
११
१०
१
×६०
१) १
×३०
३०
३०

यताबाट पौलिशसिद्धान्तअनुसार १ सौरवर्षमा ३६५ सावनदिन १५ घडी ३० पला हुने देखिन्छ। यो वर्षमान पनि कालचक्रले दिएको वर्षमानसँग मिल्दैन।

सौरवर्ष २ प्रकारको हुन्छ। सूर्यले एक नक्षत्रको कुनै बिन्दुदेखि भ्रमण प्रारम्भ गरी सोही नक्षत्रको सोही बिन्दुमा फेरि आइपुग्ने समयलाई निरयण सौरवर्ष वा नाक्षत्र सौरवर्ष भन्दछन्। सूर्यले गोलसन्धिबाट भ्रमण प्रारम्भ गरी फेरि सोही गोलसन्धिमा आइपुग्ने समयलाई सायन सौरवर्ष वा आर्तव सौरवर्ष भन्दछन्।

नाक्षत्र सौरवर्षमा ३६५. २५६३६२८ सावनदिन हुन्छन्। आर्तव सौरवर्षमा ३६५. २४२१९४८ सावनदिन हुन्छन्। प्रत्येक वर्षको नाविक पञ्चाङ्गमा यी मान दिइएका हुन्छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाक्षत्र सौरवर्षमा

.२५६३६२८ दिन

× ६०

१५.३८१७६८० घडी

.३८१७६८

× ६०

२२.९०६०८० पला

.९०६०८

× ६०

५४.३६४८० विपला

.३६४८

× ६०

२१.८८८० प्रतिविपला

दिन	घडी	पला	विपला	प्रतिविपला
३६५।	१५।	२२।	५४।	२१.८८८

आर्तव सौरवर्षमा

.२४२१९४८ दिन

× ६०

१४.५३१६८८० घडी

.५३१६८८

× ६०

३१.९०१२८० पला

.९०१२८

× ६०

५४.०७६८० विपला

.०७६८

× ६०

४.६०८० प्रतिविपला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१ सौरवर्षको मान

दिन	घडी	पला	विपला	प्रतिविपला
३६५।	१४।	३१।	५४।	४.६०८

१ सौरवर्षका सावनदिन

	दिन	घडी	पला	विपला	प्रतिविपला
काल.चक्रअनुसार	३६५।	१५।	३१।	१४	
सूर्यसिद्धान्तअनुसार	३६५।	१५।	३१।	३१।	२४
आर्यसिद्धान्तअनुसार	३६५।	१५।	३१।	१५	
ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार	३६५।	१५।	३०।	२२।	३०
प्राचीन सूर्यसिद्धान्त-अनुसार	३६५।	१५।	३१।	३०	
रोमकसिद्धान्तअनुसार	३६५।	१४।	४८		
पौलिशसिद्धान्तअनुसार	३६५।	१५।	३०		
नात्रिक पञ्चाङ्गअनुसार (नाक्षत्र सौरवर्ष)	३६५।	१५।	२२।	५४।	२३
नाविक पञ्चाङ्गअनुसार (आर्तव सौरवर्ष)	३६५।	१४।	३१।	५४।	५

हुने देखिन्छ ।

यताबाट कालचक्रअनुसारको बर्षमान अरु सिद्धान्तको भन्दा आर्यसिद्धान्तको नगीच छ, केवल १ पलाको मात्र अन्तर परेको छ भन्ने देखिन्छ। यसरी आर्य-सिद्धान्तको अनुसरण कालचक्रकारले गरेका थिए कि भने जस्तो देखिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रहका मन्दोच्च

कालचक्रको ३३ श्लोकमा सूर्यको जन्मनक्षत्र ६ नक्षत्र ४५ घडी हुन्छ भनी लेखिएको छ ।[१]

कालचक्रको ४१ श्लोकमा मङ्गलको जन्मनक्षत्र ८ नक्षत्र ३० घडी हुन्छ भनी लेखिएको छ ।[२]

कालचक्रको ४५ श्लोकमा बुधको जन्मनक्षत्र १६ नक्षत्र ३० घडी हुन्छ भनी लेखिएको छ ।[३]

कालचक्रको ४७ श्लोकमा बृहस्पतिको जन्मनक्षत्र १२ नक्षत्र हुन्छ भनी लेखिएको छ ।[४]

कालचक्रको ४८ श्लोकमा शुक्रको जन्मनक्षत्र ६ नक्षत्र हुन्छ भनी लेखिएको छ ।[५]

कालचक्रको ४८ श्लोकमा शनैश्चरको जन्मनक्षत्र १८ नक्षत्र हुन्छ भनी लेखिएको छ ।[६]

कालचक्रकारले ग्रहका मन्दोच्चलाई ग्रहका जन्मनक्षत्र भनी नाम राखेका छन् । यतावाट सूर्यको मन्दोच्च = ६।४५ हुने देखिन्छ ।

$$६।४५ = ६\frac{४५}{६०} = ६\frac{३}{४} = \frac{२७}{४}$$

२७ नक्षत्रले ३६० अंश हुन्छन् ।

यस कारण

$$१ \text{ नक्षत्र} = \frac{३६०}{२७} \text{ अंश} = \frac{४०}{३} \text{ अंश}$$

---

१. यही पुस्तकको ६ पृ.
२. ऐजन १८ पृ.
३. ऐजन २२ पृ.
४. ऐजन २३ पृ.
५. ऐजन २४ पृ.
६. ऐजन २४ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यको मन्दोच्च $= \frac{२७}{४} \times \frac{४०}{३} = ९ \times १० = ९०$ अंश

मङ्गलको मन्दोच्च $= ९।३० = ९\frac{३०}{६०} = ९\frac{१}{२} = \frac{१९}{२}$ नक्षत्र

$= \frac{१९}{२} \times \frac{४०}{३} = १९ \times \frac{२०}{३} = \frac{३८०}{३} = १२६\frac{२}{३}$ अंश

बुधको मन्दोच्च $= १६।३० = १६\frac{३०}{६०} = १६\frac{१}{२} = \frac{३३}{२}$ नक्षत्र

$= \frac{३३}{२} \times \frac{४०}{३} = ११ \times २० = २२०$ अंश

बृहस्पतिको मन्दोच्च $= १२$ नक्षत्र $= १२ \times \frac{४०}{३} = ४ \times ४० = १६०$ अंश

शुक्रको मन्दोच्च $= ६$ नक्षत्र $= ६ \times \frac{४०}{३} = २ \times ४० = ८०$ अंश

शनैश्चरको मन्दोच्च $= १८$ नक्षत्र $= १८ \times \frac{४०}{३} = ६ \times ४० = २४०$ अंश

यताबाट कालचक्रअनुसार

ग्रह	मन्दोच्चांश
सूर्य	९०
मङ्गल	$१२६\frac{2}{3}$
बुध	२२०
बृहस्पति	१६०
शुक्र	८०
शनैश्चर	२४०

हुने देखिन्छ ।

सुमतितन्त्रकारले

मूल पाठ

भानो मन्दोचांश ८०

कुजस्य मन्दोचांश ११०

बुधस्य मन्दोचांश २२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुरो मन्दोचांश १६०
सितस्य मन्दोचांश ८०
सौरस्य मन्दोचांश २४०

(सुमतितन्त्र ताडपत्र २१ ख १त्र, मुद्रित ३६ पृ)

संशोधित पाठ

भानोर्मन्दोच्चांशाः ८० (अशीतिः)
कुजस्य मन्दोच्चांशाः ११० (दशाधिकं शतम्)
बुधस्य मन्दोच्चांशाः २२० (विंशत्यधिकं शतद्वयम्)
गुरोर्मन्दोच्चांशाः १६० (षष्टयधिकं शतम्)
सितस्य मन्दोच्चांशाः ८० (अशीतिः)
सौरेर्मन्दोच्चांशाः २४० (चत्वारिंशदधिकं शतद्वयम्)

भनी बोलेका छन् ।

यताबाट कालचक्रकारको र सुमतितन्त्रकारको मतमा बुध, बृहस्पति, शुक्र, शनैश्चरका मन्दोच्च ट्वाक्क मिलेका छन्; सूर्य र मङ्गलका मन्दोच्चमा भने भेद परेको छ भन्ने देखिन्छ । यस कारण यस विषयमा अरू विचार गर्नुपरेको छ ।

रवेर्गजाद्रयों ७८ शका मृदूच्चजाः ॥३॥

(रत्नदीप पञ्चाङ्गाधिकार । वि. सं. २०३५ मा संशोधन–मण्डलद्वारा प्रकाशित नयराज पन्त र रामजी तेवारीद्वारा सम्पादित रत्नदीपको ५ पृ.)

[सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ ।]

द्विरामचन्द्रैः १३२ शरपक्षदस्रै २२५–
र्यमाद्रिचन्द्रैः १७२ कुगजै ८१ मृदूच्चैः ।
नागाग्निदस्रैः २३८ कुसुताद् विशुद्धाः
प्राग्द्राग्ग्रहाः स्युर्मृदुकेन्द्रकानि ॥११॥

(रत्नदीप पञ्चताराग्रहाधिकार । रत्नदीपको १४ पृ.)

[मङ्गलको मन्दोच्च १३२ अंश हुन्छ । बुधको मन्दोच्च २२५ अंश हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृहस्पतिको मन्दोच्च १७२ अंश हुन्छ। शुक्रको मन्दोच्च ८१ अंश हुन्छ। शनैश्चरको मन्दोच्च २३८ अंश हुन्छ। अघि ल्याएका शीघ्र स्पष्टग्रहबाट मन्दोच्च घटाइदिनू, मन्दकेन्द्र आउँछन्।]

रत्नदीप सूर्यसिद्धान्तअनुसारको हो।[७]

यताबाट सूर्यसिद्धान्त अनुसार

ग्रह	मन्दोच्चांश
सूर्य	७८
मङ्गल	१३२
बुध	२२५
वृहस्पति	१७२
शुक्र	८१
शनैश्चर	२३८

हुने देखिन्छ।

दिवाकरोच्चं भुजगाचला ७८ लवाः ॥९॥

(शिष्यधीवृद्धिद स्पष्टाधिकार)

---

७. **श्रीहेरम्बं माधवं वामदेवं**
नत्वा देवीं भास्करं शिष्यतुष्ट्यै।
ब्रूते कृष्णानन्दजो रत्नदीपं
गोभूमेघो१७१९ने शके सौरसूत्रात् ॥१॥

(रत्नदीप मध्यमाधिकार)

[कृष्णानन्दका छोरा लक्ष्मीपतिले गणेश, विष्णु, महादेव, देवी र सूर्यलाई ढोगेर चेलाको सन्तोषको लागि शाके १७१९ (वि. सं. १८५४) मा सूर्यसिद्धान्तको आधारमा रत्नदीप बनाउँछन्।]

(वि. सं. २०२३ मा प्रकाशित पूर्णिमा ११ अङ्कका ४९-६२ पृष्ठमा छापिएको रामजी तेवारीको दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले बनाएको रत्नदीप भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ४९ पृ.। त्यहाँ छापिएको अनुवादमा केही फरक पारी यहाँ दिइएको छ।)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ ।]

वस्वीशा ११८ दशबाहवो २१० स्बरधृतिः १८०
खाङ्का ९० रसत्र्यश्विनो २३६
मान्दांशा ...
... सितिजज्ञजीवभृगुजच्छायासुतानां क्रमात् ।।२८।।

(शिष्यधीवृद्धिद स्पष्टाधिकार)

[मङ्गलको मन्दोच्च ११८ अंश हुन्छ । बुधको मन्दोच्च २१० अंश हुन्छ । बृहस्पतिको मन्दोच्च १८० अंश हुन्छ । शुक्रको मन्दोच्च ९० अंश हुन्छ । शनैश्चर-को मन्दोच्च २३६ अंश हुन्छ ।]

शिष्यधीवृद्धिद आर्यसिद्धान्तअनुसारको हो ।[८]

यतावाट आर्यसिद्धान्तअनुसार

ग्रह	मन्दोच्चांश
सूर्य	७८
मङ्गल	११८
बुध	२१०
बृहस्पति	१८०
शुक्र	९०
शनैश्चर	२३६

हुने देखिन्छ ।

मन्दोच्चमर्कस्य गजाद्रि ७८ भागा
भौमादिकानां सदलाष्टसूर्याः १२८।३०।
तत्त्वाश्विनः २२५ सार्द्धयमाद्रिचन्द्राः १७२।३०
ख्वष्टौ ८१ मतङ्गाग्नियमाः २३८ क्रमेण ।।१।।

(करणकुतूहल स्पष्टाधिकार)

[सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ । मङ्गलको मन्दोच्च १२८ अंश ३० कला हुन्छ । बुधको मन्दोच्च २२५ अंश हुन्छ । बृहस्पतिको मन्दोच्च १७२ अंश ३०

८. यही पुस्तकको ९० पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कला हुन्छ । शुक्रको मन्दोच्च ८१ अंश हुन्छ। शनैश्चरको मन्दोच्च २३८ अंश हुन्छ।]

करणकुतूहल ब्रह्मसिद्धान्तअनुसारको हो।[१]

यताबाट ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार

ग्रह	मन्दोच्चांश
सूर्य	७८
मङ्गल	१२८।३०
बुध	२२५
बृहस्पति	१७२।३०
शुक्र	८१
शनैश्चर	२३८

हुने देखिन्छ।

मन्दोच्चांश

ग्रह	कालचक्र	प्राचीन सूर्यसिद्धान्त	नवीन सूर्यसिद्धान्त	आर्यसिद्धान्त	ब्रह्मसिद्धान्त
सूर्य	९०	८०	७८	७८	७८
मङ्गल	१२६।४०	११०	१३२	११८	१२८ ३०
बुध	२२०	२२०	२२५	२१०	२२५
बृहस्पति	१६०	१६०	१७२	१८०	१७२।३०
शुक्र	८०	८०	८१	९०	८१
शनैश्चर	२४०	२४०	२३८	२३६	२३८

---

९. गणेशं गिरं पद्मजन्माच्युतेशान्
ग्रहान् भास्करो भास्करादींश्च नत्वा ।
लघुप्रक्रियं प्रस्फुटं खेटकर्म
प्रवक्ष्याम्यथ ब्रह्मसिद्धान्ततुल्यम् ॥१॥

(करणकुतूहल मध्यमाधिकार)

[गणेश, सरस्वती, ब्रह्मा, विष्णु र सूर्य आदि ग्रहलाई ढोगेर ब्रह्मसिद्धान्त-अनुसारको सजिलैसँग ग्रह स्पष्ट हुने (करणकुतूहल) म भास्कर बताउँछु।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो सारणी हेर्दा कालचक्रको मन्दोच्चांश अन्तमन्दा प्राचीन सूर्यसिद्धान्तसँग बढ्ता मिलेको देखिन्छ । तर त्यहाँ पनि सूर्यको मन्दोच्च र मङ्गलको मन्दोच्चसँग ज्यादै अन्तर परेको छ । बरु कालचक्रको मङ्गलको मन्दोच्च ब्रह्मसिद्धान्तको मङ्गलको मन्दोच्चसँग अलि नगीचमा छ। यस कारण यस विषयमा अझ बढ्ता विचार गर्नुपरेको छ ।

उच्चमर्कं दिनपतेर्ग्रहपूर्वं
राम३शम्भु११नृप१६दन्त३२समानम् ।
संयुतं च करणाद् गतवर्षैः
संहतद्विरिपुभि६२र्विकलाभिः ॥१७॥

(सर्वानन्दकरण स्पष्टाधिकार)

[सूर्यको मन्दोच्च ३ राशि ११ अंश १६ कला ३२ विकला हुन्छ । यो मन्दोच्च क्षेपक (वि सं १६६१ को) हो । सूर्यको मन्दोच्चको वार्षिक गति ६२ विकला हुन्छ । वर्षगणले मन्दोच्चको सो गतिलाई गुनेर आएको गुणनफल मन्दोच्च-को क्षेपकमा जोडिदिनू, इष्टवर्षको सूर्यको मन्दोच्च हुन्छ ।]

सर्वानन्दकरण सायनग्रहको साधना गर्छ ।[१०]

यताबाट वि. सं. १६६१ मा सूर्यको सायन मन्दोच्च ३ राशि ११ अंश १६ कला ३२ विकला हुन्छ भन्ने देखिन्छ ।

---

१०. प्रोक्तं त्वत्राखिलगणकहितं
दृक्सिद्धं सायनलवगणितम् ।
योगर्क्षाणि व्ययनदिनकरे-
न्दुभ्यां शास्त्रेऽतोऽयनकरणम् ॥४०॥

(सर्वानन्दकरण स्पष्टाधिकार)

[सबै मतका गणकहरूलाई काम लागोस् भनी यस सर्वानन्दकरणमा दृक्सिद्ध सायनग्रह ल्याइएका छन् । निरयण चन्द्र र सूर्यबाट ल्याइएका नक्षत्र र योगबाट काम गर्नू भनी शास्त्रमा लेखिएको छ । यस कारण अब अयनांश ल्याउने रीति बताउँछु ।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रकारले सूर्यको मन्दोच्च ९० अंश दिएका छन् । अब सर्वानन्दकरण-अनुसार कुन वर्षमा सूर्यको सायन मन्दोच्च ९० अंश थियो भन्ने कुरामा विचार गरिन्छ ।

रा.	अं.	क.	वि.	
३।	११।	१६।	३२	सर्वानन्दकरणले दिएको सूर्यको मन्दोच्च
−३।				कालचक्रले दिएको सूर्यको मन्दोच्च
०।	११।	१६।	३२	

११
× ६०
६६०
+ १६
६७६
× ६०
४०५६०
+ ३२
४०५९२

६२) ४०५९२ (६५४
३७२
३३९
३१०
२९२
२४८
४४

वि. सं. १९६१
− ६५५
१३०६

यताबाट सर्वानन्दकरणकारको मतअनुसार वि. सं. १३०६ मा सूर्यको सायन मन्दोच्च ९० अंश हुने देखिन्छ । यस कारण कालचक्रको रचना यसैताका भएको जस्तो देखिन आउँछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वानन्दकरणकारले अयनांशको वार्षिक गति ५१ विकला जति दिएका छन्।[११] उनले सूर्यमन्दोच्चको वार्षिक सायनगति ६२ विकला दिए। यस कारण सूर्यमन्दोच्चको वार्षिक गति ११ विकला जति देखिन आउँछ। यो कुरो प्राचीन सिद्धान्तको अनुकूल छैन। जस्तै–

सप्तभिः७ स्मरहरैः११ खभूमिभिः१०
सागरै४रिषुभि५रीक्षणर्तुभिः६२।
वत्सरैर्दिनकराद् यथाक्रमं
मन्दतुङ्गविकला विवर्धते ॥

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार भगणाध्याय १–६ श्लोकको वासनावार्तिक)

[७ वर्षमा सूर्यमन्दोच्चको १ विकला गति हुन्छ। ११ वर्षमा मङ्गलमन्दोच्च-को १ विकला गति हुन्छ। १० वर्षमा बुधमन्दोच्चको १ विकला गति हुन्छ। ४ वर्षमा बृहस्पतिमन्दोच्चको १ विकला गति हुन्छ। ५ वर्षमा शुक्रमन्दोच्चको १ विकला गति हुन्छ। ६२ वर्षमा शनैश्चरमन्दोच्चको १ विकला गति हुन्छ।]

यस कारण माथि गणित गरी ल्याइएको वि. सं १३०६ निःसन्दिग्ध हुन सक्तैन भन्ने स्पष्ट छ।

वर्तमान सूर्यसिद्धान्तअनुसार वि. सं. १२०० तिर १० अंश अयनांश हुन्छ।[१२] प्राचीन सूर्यसिद्धान्तअनुसार सूर्यको मन्दोच्च ८० अंश हुन्छ भन्ने कुरा माथि परिसकेको छ। यस कारण कालचक्रकारले दिएको सायन सूर्यमन्दोच्च ९० अंश वि. सं. १२०० तिर हुन आउने देखिन्छ।

अब यस विषयमा अझ बढ्ता विचार गरिन्छ।

---

११. सर्वानन्दकरण स्पष्टाधिकार ४४ श्लोक

१२. वि. सं. २०३३ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३५ अङ्कका १६९–१७७ पृष्ठमा छापिएको रामजी तेवारीको दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले बनाएको रत्नदीप सूर्यचन्द्रस्पष्टीकरणाधिकार (दोस्रो अध्याय) भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको १७४ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सङ्क्रान्तिको क्षेपकको विषयमा कालचक्रकारले ३७–३८ श्लोकमा बोलेका छन् । त्यही प्रसङ्गमा अर्को एउटा घतलाग्दो कुरा विमलप्रभाकारले बोलेका छन् । सो कुरो यही पुस्तकको १५ पृष्ठमा छापिएको छ । त्यसको अनुवाद तल दिइन्छ—

यहाँ घटी बढी भएको कुरा कसरी थाहा पाउने भन्ने काइदा बताइन्छ । उत्तरायणसङ्क्रान्तितिर १० दिनसम्म शङ्कुको छायाको परीक्षा गर्नू । जुन दिन-देखि उत्तरतिरबाट छाया फर्कन थाल्छ, त्यो उत्तरायणसङ्क्रान्ति हो । त्यस वेला जुन वार, तिथि, योग, करण पर्छन्; उत्तरायणसङ्क्रान्तिका वार, तिथि, योग, करण तिनै हुन्छन् । त्यस दिन सूर्यको नक्षत्र २० घडी १५ हुन्छ । यो मूल ध्रुव हो ।

यी वाक्यद्वारा आउने तात्पर्यको विषयमा केही विचार गरिन्छ ।

उत्तरायणसङ्क्रान्तितिर १० दिनसम्म शङ्कुको छाया हेर्दै जानू, जुन दिन-देखि उत्तरतिरबाट छाया फर्कन थाल्छ, त्यो उत्तरायणसङ्क्रान्ति हो , त्यस दिन सूर्यको नक्षत्र २० घडी १५ हुन्छ भनी यहाँ लेखिएको छ ।

यस कुराबाट उत्तरायणसङ्क्रान्तिदेखि छाया घट्न थाल्छ भन्ने कुरा बुझिन्छ । मध्याह्नकालमा सूर्यको शङ्कुको छाया ल्याउने रीति सिद्धान्तशिरोमणिमा यसरी दिइएको छ —

स सौम्यगोलो भदलं यदाद्यं
यात्म्योऽपरं सायनभागभानोः ।
क्रान्तेः ककुब् गोलवशेन वेद्या
सदाऽक्षलम्बाविह याम्यसौम्यौ ॥३१॥
पलावलम्बावपमेन संस्कृतौ
नतोन्नते ते भवतो दिवादले ।
लवादिकं वा नवते९०र्विशोधितं
नतं भवेदुन्नतमुन्नतं नतम् ॥३२॥
नतांशजीवा भवतीह दृग्ज्या
दिनार्धशङ्कुश्च तथोन्नतज्या ... ॥३३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृग्ज्यात्रिजीवे रवि१२सङ्गुणे ते
शङ्कूद्धृते भाश्रवणे भवेताम् ... ॥४०॥

(सिद्धान्तशिरोमणि त्रिप्रश्नाधिकार)

[सायनसूर्यको मेषादिदेखि कन्यान्तसम्म उत्तरगोल हुन्छ। सायनसूर्यको तुलादिदेखि मीनान्तसम्म दक्षिणगोल हुन्छ। जुन गोलमा सूर्य हुन्छन्, क्रान्तिको दिशा त्यही हुन्छ। अक्षांशको दिशा दक्षिण हुन्छ, लम्बांशको दिशा उत्तर हुन्छ। अक्षांश र क्रान्त्यंशको संस्कार गर्नू अर्थात् दुवै एउटै दिशाका भए जोड्नू, भिन्न दिशाका भए घटाउनू, मध्याह्नकालको नतांश आउँछ। यसै गरी लम्बांश र क्रान्त्यंशको संस्कार गर्नू अर्थात् दुवै एउटै दिशाका भए जोड्नू, भिन्न दिशाका भए घटाउनू, मध्याह्नकालको उन्नतांश आउँछ। नतांशलाई ९० अंशबाट घटाउनू, उन्नतांश आउँछ। उन्नतांशलाई ९० अंशबाट घटाउनू, नतांश आउँछ।

नतांशको ज्यालाई दृग्ज्या भन्छन्। उन्नतांशको ज्यालाई शङ्कु भन्छन्। दृग्ज्यालाई १२ ले गुनी शङ्कुले भाग लिनू, छाया हुन्छ। त्रिज्यालाई १२ ले गुनी शङ्कुले भाग लिनू, छायाकर्ण हुन्छ।]

उत्तरगोलमा अक्षांश र क्रान्त्यंशको अन्तर गर्नू, नतांश हुन्छ; लम्बांश र क्रान्त्यंशको योग गर्नू, उन्नतांश हुन्छ।

दक्षिणगोलमा अक्षांश र क्रान्त्यंशको योग गर्नू, नतांश हुन्छ; लम्बांश र क्रान्त्यंशको अन्तर गर्नू, उन्नतांश हुन्छ।

नतांशको ज्यालाई दृग्ज्या भन्छन्। उन्नतांशको ज्यालाई शङ्कु भन्छन्। दृग्ज्यालाई १२ ले गुनी शङ्कुले भाग लिनू, छाया हुन्छ।

भनी यहाँ लेखिएको छ।

उत्तरायण भनेको दक्षिणगोलको मध्यबिन्दु हो। यस कारण त्यस दिन सूर्यको परम दक्षिणक्रान्ति हुन्छ। यस कारण उत्तरायणको दिन मध्याह्नकालमा नतांश = अक्षांश + परमक्रान्ति हुन्छ। अर्थात् नतांश महत्तम हुन्छ। नतांश महत्तम भएको हुनाले उन्नतांश लघुतम हुन्छ। यस कारण त्यस दिन

$$\text{छाया} = \frac{\text{नतांशज्या} \times १२}{\text{उन्नतांशज्या}}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस समीकरणमा १२ स्थिर छ। नतांशज्या महत्तम, उन्नतांशज्या लघुतम भएको हुनाले छाया महत्तम हुन्छ। त्यसको भोलिपल्टदेखि छाया घट्न थाल्छ।

भुजांश	क्रान्त्यंश अं.	क्रान्त्यंश क.
९०	२३	२७.३
८९	२३	२७.१
८८	२३	२६.४
८७	२३	२५.२
८०	२३	४.७

(ज्योतिर्गणित पञ्चाङ्गाध्याय १७ कोष्ठक)

भुजांश	क्रान्त्यंश अं.	क्रान्त्यंश क.
०	०	०.०
१	०	२३.९
२	०	४७.९
३	१	११.७

(ज्योतिर्गणित पञ्चाङ्गाध्याय १७ कोष्ठक)

	अं.	क.
२ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	०	४७.६
१ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	०	२३.९
अन्तर	०	२४.०

	अं.	क.
३ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	१	११.७
२ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	०	४७.९
अन्तर	०	२३.८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

	अं.	क.
९० भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	२७.३
८९ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	२७.१
अन्तर	०	०.२

	अं.	क.
८९ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	२७.१
८८ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	२६.४
अन्तर	०	०.७

	अं.	क.
८८ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	२६.४
८७ भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	२५.२
अन्तर	०	१.२

यति गणित देखेपछि गोलसन्धिनिर क्रान्त्यंशको गति धेरै हुन्छ, अयनसन्धिनिर क्रान्त्यंशको गति थोरै हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

	अं.	क.
९० भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	२७.३
८० भुजांश हुँदा क्रान्त्यंश	२३	४.७
अन्तर	०	२२.६

सूर्यको मध्यम दैनिक गति ५९ कला ८ विकला हुन्छ। यो गति कहिले घट्छ, कहिले बढ्छ।

	क.
सूर्यको लघुतम दैनिक गति	**५७.१**
सूर्यको महत्तम दैनिक गति	**६१.१**

(ज्योतिर्गणित पञ्चाङ्गाध्याय ९ कोष्ठक)

यतावाट सामान्य विचारले सूर्यको दैनिक गति १ अंश जति भनेमा उति फरक पर्दैन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयनान्तविन्दुमा सूर्यको भुजांशमा १ अंशको अन्तर पर्दा क्रान्त्यंशमा १ कलाको अन्तर पनि पर्दैन । यस कारण नतांशमा पनि अघिल्लो दिन र पछिल्लो दिनमा परेको अन्तर थाहा पाइँदैन । सूर्यको भुजांश ६० र ८० हुँदा क्रान्त्यंशमा २२ कला जतिको अन्तर पर्न आउँछ । नतांशमा पनि यति नै अन्तर परेको हुनाले छायामा पनि अन्तर देखिन्छ । यस कारण विमलप्रभाटीकाकारले उत्तरायण-सङ्क्रान्तिमा १० दिनसम्म शङ्कुको छाया हेर्दै जानू, जुन दिनदेखि छाया उत्तर-तिरबाट फर्कन थाल्छ, त्यस दिन उत्तरायणसङ्क्रान्ति हुन्छ भनी बोलेका हुन् । यताबाट विमलप्रभाटीकामा दिइएको उत्तरायणसङ्क्रान्ति सायन मकरसङ्क्रान्ति देखिन्छ । त्यस दिन सूर्यको २० नक्षत्र १५ घडी भनी विमलप्रभाटीकाकारले बोलेका छन् । यताबाट उत्तरायणसङ्क्रान्तिमा

$$\text{सूर्यको नक्षत्र} = २०।१५ = २०\frac{१५}{६०} = २०\frac{१}{४} = \frac{८१}{४}$$

२७ नक्षत्रले ३६० अंश पाउँछन् भने $\frac{८१}{४}$ नक्षत्रले कति अंश पाउलान् भनी त्रैराशिक गर्दा

$$२७ : . ३६० :: \frac{८१}{४}$$

$$\frac{३६० \times ८१}{२७ \times ४} = ९० \times ३ = २७०$$

यताबाट उत्तरायण सायनसङ्क्रान्तिमा सूर्यको भोग = २७० अंश = ९ राशि हुने देखिन्छ ।

यसरी उत्तरायण सायनसङ्क्रान्तिमा सूर्य मकरराशिमा हुने देखिन्छन् ।

वि. सं. २०३४ को नेपालको पञ्चाङ्गमा माघ १ गते मकरेऽर्कः, पौष ७ गते मकरे सायनार्कः भनी लेखिएको छ । यस कारण अहिले २३ दिनको अन्तर परेको छ ।

अयनेन शोधयत् सूर्यं

(कालचक्र ३८ श्लोकको विमलप्रभामा उद्धृत मूलतत्व, यही पुस्तकको १६ पृ)

यस वाक्यको अर्थ अयनद्वारा सूर्यलाई शुद्धयाउनू भन्ने हुन्छ । अर्थात् जुन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिनदेखि अयनको लक्षण अर्थात् बढ्दै गएको छाया घट्न थाल्नु, बढ्दै गएको रात घट्दै जानु हुन्छ, त्यस दिन उत्तरायणको प्रारम्भ हुन्छ भन्ने हुन्छ ।

यताबाट मूलतन्त्रकार पनि सायनवादी देखिन्छन् ।

नवकरणान्तरे सूर्यशुद्धिर्दृश्यत उत्तरायणदिने छायया परीक्ष्यमाणया । उत्तरायणे छायाशुद्ध्या विना सूर्यभोगोऽशुद्धः । सूर्यभोगादशुद्धाच्चन्द्रभोगोऽशुद्धः । एवं मङ्गलादयोऽपि सूर्ये शोधिताः सन्तः सूर्यभोगाशुद्धत्वात् तेषामपि भोगोऽशुद्धः । एवं ग्रहभोगाशुद्धत्वाज्जातकादीनां ग्रहफलं निरर्थकं तीर्थिकानामिति ।

(कालचक्र २६ श्लोकको विमलप्रभा, यही पुस्तकको ३ पृ.)

विमलप्रभाकारको यस वचनबाट पनि छायाद्वारा परीक्षा गरिएका सूर्य नै शुद्ध हुन्छन्, तिनै शुद्ध सूर्यबाट चन्द्र आदि ग्रहलाई पनि शुद्धचाउनुपर्छ भन्ने देखिन्छ ।

छायातोऽग्रातो वा भानुः सक्रान्तिपातः स्यात् ।
पातोनः स्फुटभानुः स्फुटभानूनो भवेत् पातः ।।३९।।

(सिद्धान्तशिरोमणि यन्त्राध्याय)

[छायाबाट वा अग्राबाट ल्याइएका सूर्य सायन हुन्छन् । सायनसूर्यबाट अयनांश घटाइदियो भने स्पष्टसूर्य आउँछन् । सायनसूर्यबाट स्पष्टसूर्य घटाइदियो भने अयनांश आउँछ ।]

कालचक्रकारले सूर्यको मन्दोच्च ९० अंश जो दिएका छन्, त्यो सायन हो भन्ने कुरामा रतिभर पनि शङ्का छैन । परन्तु अयनांशको विषयमा वादविवाद छ । कालचक्रकार अयनको गति कति मान्थे, कुन कालमा अयनांशको अभाव उनले सम्झेका थिए भन्ने कुरा विवादास्पद हुन सक्छ ।

सायन सूर्य लिने हो भने सबै ग्रह सायन नै लिनुपर्छ । तर बुध, बृहस्पति, शुक्र शनिका कालचक्रकारले दिएका मन्दोच्च प्राचीन सूर्यसिद्धान्तअनुसारका हुन् भन्ने कुरा माथि मनिसकिएको छ । ती मन्दोच्च सायन होइनन्, निरयण हुन् । तिनलाई सकारेर कालचक्रकारले आफ्नो सायनवादित्वमा आघात पुऱ्याएका छन् । यस कारण उनको सायनवादिता स्पष्ट छैन भन्ने देखिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राचीन सूर्यसिद्धान्तअनुसार मङ्गलको मन्दोच्च ११० अंश अर्थात् ८ नक्षत्र १५ घडी हुन्छ, तर कालचक्रकारले ९ नक्षत्र ३० घडी दिएका छन् भन्ने कुरा भरखरै माथि गइसकेको छ । यस विषयमा अब केही लेख्नुपरेको छ ।

भौमाशुकेन्द्रपदगम्यगताल्पजीवा ।।२४।।
त्र्यंशोनशैल ६।४० गुणितार्धयुतस्य राशे-
र्मौर्व्योद्धृताप्तलवहीनयुतं मृदूच्चम् ।
भौमस्य कर्किमकरादिगते स्वकेन्द्रे
लब्धांशकैर्विरहितः परिधिस्तु शैघ्र्यः ।।२५।।

...अथ भौमस्य प्रथमं शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा तद् यस्मिन् पदे वर्तते, तस्य यद् गतं यच्च गम्यं तयोरल्पस्य या ज्या सा त्रिभागोनैः सप्तभिरंशैः ६।४० गुणनीया । ततः पञ्चचत्वारिंशद्भागानां ज्ययाऽनया २४३१ भाज्या । यल्लब्धं भागादिफलं तदनष्टं स्थाप्यम् । तेन कुजस्य मन्दोच्चं सहितं कार्यम् । यदि शीघ्रकेन्द्रं मकरादिषट्के कर्क्यादिषट्के तु हीनं कार्यम् । एवं मन्दोच्चं स्फुटं भवति । अथ कुजस्य यः पठितः शीघ्रपरिधिः स तेनानष्टस्थापितेन फलेन सदैव वर्जितः सन् स्फुटो भवति ।

अत्रोपपत्तिः ।...

अथ भौमस्य यन्मदोच्चं गणितागतं तच्छीघ्रकेन्द्रपदसन्धिषु सर्वेषु तथाविधमेव । पदमध्ये पुनस्त्रिभागोनैः सप्तभिरंशै ६।४० रधिकमेव भवति मृगादिकेन्द्रे । कर्क्यादौ तु हीनम् । तथा तस्य यः शीघ्रपरिधिः पठितः । असौ पदसन्धिषु । पदमध्ये तु तैर्भागैरून एव । तदन्तरेऽनुपातः । यद्यर्धयुतराशिज्यया २४३१ त्रिभागोनाः सप्तभागा लभ्यन्ते तदा पदगतगम्याल्पज्यया किमिति । फलमुपचयवशाद् धनर्णम् । अत्राऽऽगम एव प्रमाणम् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[पहिले मङ्गलको शीघ्रकेन्द्र ल्याउनू। त्यो शीघ्रकेन्द्र जुन पदमा छ, त्यो पदको भुक्त थोरै छ कि भोग्य थोरै छ भन्ने कुरा विचार गर्नू। जुनचाहिँ थोरै छ, त्यसको ज्या ल्याउनू। त्यसलाई ६ अंश ४० कलाले गुन्नू र गुणनफललाई ४५ अंशको ज्या २४३१ ले भाग लिई लब्धि त्याई राख्नू। शीघ्रकेन्द्र मकरादि छ भने त्यो लब्धि मङ्गलको मन्दोच्चमा जोड्नू। शीघ्रकेन्द्र कर्कटादि छ भने मङ्गलको मन्दोच्चबाट त्यो लब्धि घटाउनू। मङ्गलको स्पष्ट मन्दोच्च हुन्छ। त्यो लब्धि मङ्गलको शीघ्रपरिधिबाट घटाइदिनू, मङ्गलको स्पष्ट शीघ्रपरिधि आउँछ।]

यसरी मङ्गलको मन्दोच्चमा घटबढ भइरहन्छ भन्ने कुरा भास्करले लेखेका छन्। त्यो कुरो उनले ब्रह्मगुप्तको अनुसरण गरेर लेखेका हुन्। यसो गर्दाखेरि मन्दोच्च शुद्ध हुन्छ भन्ने कुरो ब्रह्मगुप्तले वा उनीभन्दा अघिका गणितज्ञले अड्कल गरे। त्यही कुरो भास्करले सारे। के कारणले यस्तो हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर ब्रह्मगुप्तले दिएका थिएनन्, भास्करले पनि पत्ता लाउन सकेनन्। त्यस कारण यसको उपपत्ति छैन भनेर भास्करले लेखे।

मङ्गलको मन्दोच्चको विषयमा परेको यही अन्तरको प्रभावले प्राचीन सूर्य-सिद्धान्त र कालचक्रको मङ्गलको मन्दोच्चमा अन्तर पर्न गएको देखिन्छ।

यहाँतिर एउटा कुरा भन्नु छ।

कालचक्रकारले दिएको सौरवर्षको मान निरयण सौरवर्ष अर्थात् नाक्षत्र सौरवर्षको मान हो, सायन सौरवर्ष अर्थात् आर्तव सौरवर्षको होइन भन्ने कुरा माथि परिसकेको छ।[13] सुमतितन्त्रले दिएका ग्रहका मन्दोच्चसँग केही अपवादलाई छोडेर कालचक्रकारले दिएका मन्दोच्च मिल्छन् भन्ने कुरा पनि भरखरै माथि परिसक्यो। यस कारण कालचक्रको गणित सायन नभई निरयण हो भन्ने कुरामा शङ्का छैन। यस अवस्थामा सूर्यको मन्दोच्च मात्र सायन दिएर कालचक्रकारले एउटा उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्।

वि. सं. ८६२ देखि कालचक्रकारले आफ्नो गणना उठाएका छन् भन्ने कुरा पछि यही पुस्तकमा सप्रमाण हामी लेख्नेछौं। वि. सं. ९६१ देखिका ग्रन्थमा

---

१३. यही पुस्तकको १०३ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अयनांशको चर्चा उठेको देखिन्छ।[१४] कालचक्रकारले गणनाको प्रारम्भ वि. सं. ८६२ देखि गरे तापनि सो ग्रन्थ त्यसभन्दा केही पछि नै तयार भएको हो। अयनांशको खलबल उठेको र अयनांशको प्रभावले दिनमानमा परेको अन्तर लोकको प्रत्यक्ष भएकोले तथा सूर्यकै हिसाबले दिनमान आउने हुनाले कालचक्रकारले सूर्यको विषयमा मात्र सायन गणना दिने प्रयत्न गरेको देखिन्छ। गणितको दृष्टिबाट यो कुरो उचित नभए तापनि तात्कालिक मनोभावलाई भने यसले प्रकट गर्छ।

१४. वि. सं. २०३५ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३९ अङ्कका १३५– १४८ पृष्ठमा छापिएको नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी र दिनेशराज पन्तको सुमतितन्त्रको रचनाकाल भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका १४५–१४७ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रहका मध्यम गतिको विषयमा

मङ्गललाई स्पष्ट गरे जस्तै सूर्यलाई पनि स्पष्ट गर्नुपर्छ भनी कालचक्रकारले १४ श्लोकमा लेखेका छन् ।[1] यताबाट उनको विचार मङ्गलको गणित पहिले राम्ररी बुझ्नू र त्यसपछि सूर्यको गणित बुझिन्छ भन्ने देखिन्छ ।

मध्यम मङ्गल ल्याउने रीति कालचक्रकारले ४० श्लोकमा दिएका छन् ।[2] त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ—

अहर्गणमा १६७ जोड्नू । योगफललाई ६८७ ले भाग लिनू । लब्धि भगण हुन्छ । शेषलाई २७ ले गुनी ६८७ ले भाग लिनू । लब्धि नक्षत्र हुन्छ । शेषलाई ६० ले गुनी ६८७ ले भाग लिनू । लब्धि घडी हुन्छ । शेषलाई ६० ले गुनी ६८७ ले भाग लिनू । लब्धि पला हुन्छ । शेषलाई ६ ले गुनी ६८७ ले भाग लिनू । लब्धि असु हुन्छ । भगणलाई छोडिदिनू । मङ्गलका नक्षत्र, घडी, पला, असु आउँछन् । यी मध्यम मङ्गल हुन्छन् ।

यहाँ कालचक्रकारले मङ्गलको दैनिक गति = $\frac{१}{६८७}$ भगण मानेका छन् । यस्तै कुरो सुनतितन्त्रमा पनि छ । जस्तै—

मूल पाठ

उर्वासुतस्य द्युगणं विभक्ता
भग्नादिकं स्यात्मुनिभद्रकोशैः ।
कूपाक्षदस्राार्णवसप्तरूपैः
विभक्त लब्दं घटिके प्रयुक्तं ॥...
अस्य सूत्रस्याङ्क ।...
कुजस्य भग्नादि भाग ६८७
भूय भाग १७४२५९ लब्दा मान्यम्प्रयोज्य ॥

---

१. यही पुस्तकका ९– १० पृ.
२ यही पुस्तकका १८– १९ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १४ क– १५ क पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २३–२४ पृ.)

संशोधित पाठ

मुनीभकोषै ६८७ र्द्युगणं भजेत
जायेत लब्धिर्भगणादिरूपा ।
भक्तो नवेषुद्विकृताद्रिचन्द्रै– १७४२५९
रहर्गणः स्यात् कलिकादिरूपः ।।
योगस्तदीयो धरणीसुतः स्यात्

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं मुनीभकोषै ६८७ (सप्ताशीत्यधिकानि षट्' शतानि) भंजेत । लब्धिर्भगणादिका भवति । अहर्गणं नवेषु-द्विकृताद्रिचन्द्रै १७४२५९ (एकं लक्षं चतुसप्ततिः सहस्राणि शतद्वयं ऊनषष्टिः) भंजेत । लब्धिः कलादिका भवति । भगणा-दिकायां लब्धौ कलादिका लब्धिर्योज्या । योगफलं भगणादि-र्मध्यमो भौमो भवति ।

[अहर्गणलाई ६८७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणलाई ७४२५९ ले भाग लिई कलादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धि र कलादि लब्धिको योग गर्नू, अहर्गणोत्पन्न मध्यम मङ्गल हुन्छन् ।]

सुमतितन्त्रकारले

मङ्गलको दैनिक गति

$$\left(\frac{१}{६८७} \text{ भगण} + \frac{१}{१७४२५९} \text{ कला} \right)$$

यो रूप का छन्।

अब यसको उपपत्ति दिईन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

मध्यमञ्च भवेत्तत्र सूर्यादीनां यथाक्रमम् ।
आदित्यस्य खशून्याभ्रवेमपिण्डबलाहकैः
चन्द्रस्याब्धियुगाग्न्यग्निरूपखैकगुणास्त्रिभिः ।
चन्द्रोच्चस्य रसाष्टाष्टदस्रभूतवटंकुभिः
कोषाग्निरन्ध्रमातङ्गपक्षकू – तमस्य तु ।
अङ्गारस्य रसाङ्काब्धिसप्तनागमहीवटैः ।
ज्ञस्य व्योमखशून्याष्टवेदसप्तभुविस्वरैः ।
वाक्षतेर्नभनागाष्टकोषपञ्चनदीकुभिः ।
भार्ग्गवस्य यमाक्षेषुच्छिद्रभद्रखपिण्डकैः ।
सौरस्यर्तुशरोपक्षाकोषयूथपपञ्चभिः ।
भागैर्शून्यखसूर्याद्रिकोषरुद्रगुणार्तुभिः ।

तस्य सूत्रस्याङ्क

भानोर्युगण गुण	१७२८००००
इन्दोर्गुण	२३१०१३३४४
चन्द्रोच्चस्य गुण	१९५२८८६
पातस्य गुण	९२८९३६
अङ्गारस्य गुण	९१८७२९६
ज्ञस्य गुण	७१७४८०००
जीवस्य गुण	१४५६८८०
शुक्रस्य गुण	२८०८९५५२
सौरस्य गुण	५८६२५६

सर्वग्रहमध्यमसाधने भागाहार ६३११६७१२०० ॥

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १० ख– ११ क पत्र, मुद्रित सुमतितन्त्रया १९–२० पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संशोधित पाठ

मध्यमानयनं वक्ष्ये सूर्यादीनां यथाक्रमम् ।
आदित्यस्य खशून्याभ्रव्योमपिण्डबलाहकाः १७२८०००० ॥
चन्द्रस्याऽब्धियुगाग्न्यग्निरूपखैकगुणाश्विनः २३१०१३३४४ ।
चन्द्रोच्चस्य रसाष्टाष्टदस्रभूताङ्कभूमयः १९५२८८६ ॥
चन्द्रपातस्य कोषाग्निरन्ध्रनागाश्विखेचराः ९२८९३६ ।
भूपुत्रस्य रसाङ्काश्विसप्तनागकुखेचराः ९१८७२९६ ॥
शशीघ्रोच्चस्य खाभ्राभ्रनागाब्धिसेचपर्वताः ७१७४८००० ।
वाक्पतेः शून्यनागाष्टकोषपञ्चाब्धिभूमयः १४५६८८० ॥
शुक्राशूच्चस्य नेत्रेषुबाणाङ्काष्टखपिण्डकाः २८०८९५५२ ।
सौरस्य रसबाणद्विरसमातङ्गसायकाः ५८६२५६ ॥
गुणाः प्रोक्ता द्युपिण्डस्य भगणादिग्रहाप्तये ।
भाजकः खाभ्रसूर्याद्रिकोषरुद्रगुणर्तवः ६३११६७१२०० ॥

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

द्युगणस्य गुणकाः कथ्यन्ते ।

भानोर्गुणः १७२८०००० (एका कोटिः द्विसप्ततिः लक्षाणि अशीतिः सहस्राणि)

इन्दोर्गुणः २३१०१३३४४ (त्रयोविंशतिः कोटयः दश लक्षाणि त्रयोदश सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुश्चत्वारिंशत्)

चन्द्रोच्चस्य गुणः १९५२८८६ (ऊनविंशतिः लक्षाणि द्विपञ्चाशत् सहस्राणि अष्टौ शतानि षडशीतिः)

चन्द्रपातस्य गुणः ९२८९३६ (नव लक्षाणि अष्टाविंशतिः सहस्राणि नव शतानि षट्त्रिंशत्)

अङ्गारकस्य गुणः ९१८७२९६ (एकनवतिः लक्षाणि सप्ताशीतिः सहस्राणि द्वे शते षण्णवतिः)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञशीघ्रोच्चस्य गुणः ७१७४८००० (सप्त कोटयः सप्तदश लक्षाणि अष्टचत्वारिंशत् सहस्राणि)

जीवस्य गुणः १४५६८८० (चतुर्दश लक्षाणि षट्पञ्चाशत् सहस्राणि अष्टौ शतानि अशीतिः)

शुक्रशीघ्रोच्चस्य गुणः २८०८९५५२ (द्वे कोटी अशीतिः लक्षाणि ऊननवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्विपञ्चाशत्)

सौरस्य गुणः ५८६२५६ (पञ्च लक्षाणि षडशीतिः सहस्राणि द्वे शते षट्पञ्चाशत्)

सर्वेषां भाजकः ६३११६७१२०० (षट् पद्मानि एकत्रिंशत् कोटयः षोडश लक्षाणि एकसप्ततिः सहस्राणि द्वे शते)

एवं भगणादयो मध्यमा ग्रहा भवन्ति।

[अहगणलाई १७२८०००० ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम सूर्य आउँछन्।

अहर्गणलाई २३१०१३३४४ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम चन्द्र आउँछन्।

अहर्गणलाइ १९५२८८६ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि चन्द्रोच्च आउँछ।

अहर्गणलाई ९२८९३६ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि चन्द्रपात आउँछ।

अहर्गणलाई ९१८७२९६ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम मङ्गल आउँछन्।

अहर्गणलाई ७१७४८००० ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि बुधशीघ्रोच्च आउँछ।

अहर्गणलाई १४५६८८० ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम बृहस्पति आउँछन् ।

अहर्गणलाई २८०८९५५२ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि शुक्रशीघ्रोच्च आउँछ ।

अहर्गणलाई ५८६२५६ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम शनैश्चर आउँछन् ।]

(पूर्णिमा ४१ अङ्कका १–३ पृ.)

यताबाट

$$\text{मध्यम मङ्गल} = \frac{\text{९१८७२९६ अहर्गण}}{\text{६३११६७१२००}}$$

हुने देखियो ।

अब यसको लघुतम रूप ल्याइन्छ ।

२)	९१८७२९६	६३११६७१२००
२)	४५९३६४८	३१५५८३५६००
२)	२२९६८२४	१५७७९१७८००
२)	११४८४१२	७८८९५८९००
२)	७४२०६	३९४४७९४५०
३)	२८७१०३	१९७२३९७२५
	९५७०१	६५७४६५७५

यति गणितबाट

$$\text{मध्यम मङ्गल} = \frac{\text{९५७०१ अहर्गण}}{\text{६५७४६५७५}}$$

हुने देखियो ।

यो कुरो सुमतितन्त्रकारले स्पष्ट बोलेका छन् । जस्तै–

मूल पाठ

भौमोहर्गण सङ्गुण्य ववभ्राद्रिविषयग्रहैः
भग्नाद्याक्षाद्रिपश्चाङ्गवेदाद्रिपुष्टिभिर्हृतं ।।...
अस्य सूत्रस्याङ्क...
कुजस्य द्युगण गुण ९५७०१ भग्नाद्या भाग ६५७४६५७५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १२ क पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रको २१ पृ.)

संशोधित पाठ

अह्र्गणः कुशून्याद्रिबाणखेचर ९५७०१ ताडितः ।
अर्थाद्रीषुरसाब्ध्यद्रिशरषड् ६५७४६५७५ त्रिहृतः कुजः।।

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं कुशून्याद्रिबाणखेचरैं ९५७०१ (पञ्चनवतिः सहस्राणि एकाधिकानि सप्त शतानि) र्गुणयेत् । भाज्यराशिः स्यात् । भाज्यराशिं बाणाद्रीषुरसाब्ध्यद्रिशरषड्भि ६५७४६५७५ (षट् कोटयः सप्तपञ्चाशत् लक्षाणि षट्चत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चसप्ततिः) र्भजेत । लब्धिर्भगणादिर्मध्यमः कुजो भवेत् ।

[अहर्गणलाई ९५७०१ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६५७४६५७५ ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम मङ्गल आउँछन् ।]

$$\text{मध्यम मङ्गल} = \frac{\text{९५७०१ अहर्गण}}{\text{६५७४६५७५}}$$

यसको रूपान्तर ल्याइन्छ ।

$$\frac{\text{९५७०१}}{\text{६५७४६५७५}} = \frac{\text{१}}{\frac{\text{६५७४६५७५}}{\text{९५७०१}}}$$

```
९५७०१) ६५७४६५७५ (६८७
        ५७४२०६
        -------
         ८३२५९७
         ७६५६०८
         -------
          ६६९८९५
          ६६९९०७
          -------
             -१२
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$
\begin{array}{r}
६५७०१ \\
\times ६८७ \\
\hline
६६६६०७ \\
७६५६०८ \\
५७४२०६ \\
\hline
६५७४६५८७
\end{array}
$$

$$
\begin{array}{r}
६५७४६५८७ \\
-\ ६५७४६५७५ \\
\hline
१२
\end{array}
$$

यताबाट ६८७ दिनमा मङ्गलको १ भगणपूर्ति हुने देखियो। परन्तु ६८७ लब्धि लिंदा ऋण १२ शेष आएको छ। यस कारण ६८७ दिनभन्दा अलिकता थोरै दिनमा मङ्गलको १ भगणपूर्ति हुने देखिन्छ। ६८७ दिनमा १ भगणपूर्ति हुन्छ भन्दा केही स्थूलता हुन्छ। सो स्थूलता हटाउने उद्योग अब गरिन्छ।

$$\frac{\text{युगमङ्गलभगण}}{\text{युगसावनदिन}} - \frac{१}{६८७} = \frac{६५७०१}{६५७४६५७५} - \frac{१}{६८७}$$

$$= \frac{६५७०१ \times ६८७ - ६५७४६५७५ \times १}{६५७४६५७५ \times ६८७}$$

$$= \frac{६५७४६५८७ - ६५७४६५७५}{६५७४६५७५ \times ६८७}$$

$$= \frac{१२ \text{ भ.}}{६५७४६५७५ \times ६८७} = \frac{१२ \times १२ \times ३० \times ६० \text{ क.}}{६\ ७४६५७५ \times ६८७}$$

$$= \frac{१२ \times १२ \times ३० \times १२ \text{ क.}}{१३१४९३१५ \times ६८७} = \frac{१२ \times १२ \times ६ \times १२ \text{ क.}}{२६२९८६३ \times ६८७}$$

$$= \frac{१२ \times १२ \times ६ \times ४ \text{ क.}}{८७६६२१ \times ६८७} = \frac{१२ \times १२ \times २ \times ४ \text{ क.}}{२९२२०७ \times ६८७}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$= \frac{\text{१२}\times\text{४}\times\text{२}\times\text{४ क.}}{\text{२९२२०७}\times\text{२२९}} = \frac{\text{३८४ क.}}{\text{६६९१५४०३}}$$

$$= \left\{ \frac{\text{१}}{\frac{\text{६६९१५४०३}}{\text{३८४}}} \right\}^{\text{क.}} = \left\{ \frac{\text{१}}{\text{१७४२५९}} \right\}^{\text{क.}} \text{(स्वल्पान्तरले)}$$

यस कारण

$$\frac{\text{युगमङ्गलभगण}}{\text{युगसावनदिन}} = \left(\frac{\text{१}}{\text{६८७}}\right)^{\text{भ.}} + \left(\frac{\text{१}}{\text{१७४२५९}}\right)^{\text{क.}}$$

$$\text{भगणादि मध्यम मङ्गल} = \left(\frac{\text{अहर्गण}}{\text{६८७}}\right)^{\text{भ.}} + \left(\frac{\text{अहर्गण}}{\text{१७४२५९}}\right)^{\text{क.}}$$

सुमतितन्त्रमा दिइएको यो रूप माथि गइसक्यो ।

```
  २९२२०७
   ×२२९
---------
 २६२९८६३
 ५८४४१४
५८४४१४
---------
६६९१५४०३
```

```
३८४) ६६९१५४०३ (१७४२५९
     ३८४
     ----
     २८५१
     २६८८
     ----
      १६३५
      १५३६
      ----
        ९९४
        ७६८
        ----
       २२६०
       १९२०
       ----
        ३४०३
        ३४५६
        ----
         −५३
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुमतितन्त्रको यो रीति नै ब्रह्मगुप्तले खण्डखाद्यकमा दिएका छन्–

पादोनरसनवोदधिहीनाद् ४९५।४५
भगणाद्यहर्गणाद् भौमः ।
सप्ताष्टरसैः ६८७ सकलो
नवतत्त्वाब्धिस्वरशशाङ्कैः १७४२५९ ॥३॥

(खण्डखाद्यक ग्रहाधिकार)

[अहर्गणबाट ४९५।४५ घटाई शेषलाई ६८७ ले भाग लिनू । आएको लब्धि भगणादि हुन्छ । अहर्गणलाई १७४२५९ ले भाग लिनू । आएको लब्धि कलादि हुन्छ । भगणादि लब्धि र कलादि लब्धिको योग गर्नू, भगणादि मध्यम मङ्गल हुन्छन् ।]

वराहमिहिरले पनि यस्तै बोलेका छन्—

एष निशार्द्धेऽवन्त्यां ताराग्रहनिर्णयोऽर्कसिद्धान्ते ...॥१॥
द्युगणं कुजस्य चन्द्रा१हतं तु सप्ताष्टषड्६८७भक्तम् ॥२॥
यल्लब्धं ते भगणाः शेषान्मध्यग्रहाः क्रमेणैव ॥३॥
दश१० दश१० भगणे भगणे संशोध्यास्तत्पराः सुरेज्यस्य ।
मनवः१४ कुजस्य देयाः शनेश्च बाणा५ विशोध्यास्तु ॥४॥

(पञ्चसिद्धान्तिका १६ अध्याय)

[अहर्गणलाई १ ले गुनी ६८७ ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम मङ्गल आउँछन् । बृहस्पतिबाट प्रत्येक भगणमा १०,१० प्रतिविकला घटाउनुपर्छ । मङ्गलमा प्रत्येक भगणमा १४, १४ विकला जोड्नुपर्छ । शनैश्चरबाट प्रत्येक भगणमा ५, ५ विकला घटाउनुपर्छ । यसरी आएका मध्यम ग्रह उज्जयिनीको आधारातमा आउँछन् । यो गणना सूर्यसिद्धान्तअनुसारको हो ।]

मङ्गलको दैनिक मध्यम गति सुमतितन्त्रअनुसार $\left(\frac{१}{६८७}\right)$ भगण + $\left(\frac{१}{१७४२५९}\right)$ कला हुन्छ भन्ने कुरा माथि परिसक्यो । ब्रह्मगुप्तले यही रूप दिएका छन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\frac{\text{१ कला}}{\text{१७४२५६}} = \frac{\text{६० विकला}}{\text{१७४२५६}} = \frac{\text{६० × ६० प्रतिविकला}}{\text{१७४२५६}}$$

$$= \frac{\text{३६०० प्रतिविकला}}{\text{१७४२५६}} = \frac{\text{प्रतिविकला}}{\frac{\text{१७४२५६}}{\text{३६००}}}$$

$$= \frac{\text{प्रतिविकला}}{\text{४८.४०५}}$$

```
३६००) १७४२५६ (४८.४०५
      १४४००
      ------
       ३०२५६
       २८८००
       ------
३६०)    १४५६
        १४४०
३६)      १६०
         १८०
         ---
          १०

४८.४०५) ६८७ (

४८४०५) ६८७००० (१४.१९
       ४८४०५
       ------
       २०२९५०
       १९३६२०
       ------
        ९३३००
        ४८४०५
       ------
       ४४८९५०
       ४३५६४५
       ------
        १३३०५
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहर्गणलाई ६८७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू, अहर्गणलाई १७४२५९ ले भाग लिई कलादि लब्धि ल्याउनू, भगणादि लब्धि र कलादि लब्धिको योग गर्नू, अहर्गणोत्पन्न मङ्गल हुन्छन् भनी सुमतितन्त्रमा लेखिएको छ। ब्रह्मगुप्तले खण्डखाद्यकमा यही कुरो बोलेका छन्।

यसको रूपान्तर अहर्गणलाई ६८७ ले भाग लिनू, भगणादि लब्धि आउँछ, अहर्गणलाई ४८.४०५ ले भाग लिनू, प्रतिविकलात्मक लब्धि आउँछ, सो प्रतिविकला र अघि आएको भगणादि लब्धिको योग अहर्गणोत्पन्न मध्यम मङ्गल हुने देखिन्छ। ६८७ दिनमा मङ्गलको १ भगणपूर्ति हुन्छ। सो ६८७ लाई ४८.४०५ ले भाग लिँदा १४.१९ लब्धि आउँछ। अर्धाल्पे रूपं त्याज्यं यस नियमअनुसार १४.१९ भनेको १४ हुन सक्छ। यस कारण अहर्गणलाई ६८७ ले भाग लिनू, भगणादि लब्धि आउँछ, जति भगण आएको छ, सो भगणको सङ्ख्यालाई १४ ले गुनी आएको गुणनफलतुल्य प्रतिविकला अघि आएको भगणादि फलमा जोडिदिनू, अहर्गणोत्पन्न मध्यम मङ्गल आउँछन् भनी वराहमिहिरले बोलेको देखिन्छ।

यस कारण वि. सं. ५६२ मा वराहमिहिरले जुन सूत्र दिएका थिए, सुमतितन्त्रकारले त्यही सूत्र दिए, वि. सं. ७२२ मा ब्रह्मगुप्तले खण्डखाद्यक बनाउँदा त्यही सूत्र सम्झे भन्ने देखिन्छ।

कालचक्रकारले कालचक्र बनाउँदा अहर्गणलाई ६८७ ले भाग लिनू, अहर्गणोत्पन्न भगणादि मध्यम मङ्गल हुन्छन् भन्ने बोली १७४२५९ दिनमा पर्ने १ कलाका अन्तरलाई छोडिदिएका छन्। वास्तवमा यी चारै ग्रन्थका सूत्र एउटै हुन्।

बुधशीघ्रोच्च लगाउने रीति कालचक्रकारले ४५ श्लोकमा दिएका छन्।[३] त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ—

अहर्गणलाई १०० ले गुनी गुणनफलबाट ७१२३ घटाउनू, शेषलाई ८७९७ ले भाग लिनू, लब्धि भगण हुन्छ। शेषलाई २७ ले गुनी ८७९७ ले भाग लिनू, लब्धि नक्षत्र हुन्छ। शेषलाई ६० ले गुनी ८७९७ ले भाग लिनू, लब्धि घडी हुन्छ। शेषलाई ६० ले गुनी ८७९७ ले भाग लिनू, लब्धि पला हुन्छ। शेषलाई

३. यही पुस्तकको २२ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

६ ले गुनी ८७९७ ले भाग लिनू, लब्धि असु हुन्छ । भगणलाई छोडिदिनू । बुधका (बुधशीघ्रोच्चका) नक्षत्र, घडी, पला, असु आउँछन् ।

यहाँ बुधशीघ्रोच्चको दैनिक गति $=\left[\frac{१००}{८७९७}\right]$ भगण हुन्छ भनी कालचक्रकारले बोलेका छन् । यस्तै कुरो सुमतितन्त्रमा पनि छ । जस्तै—

मूल पाठ

अहर्ग्गणं घात खशून्यरूपैः ।
भग्नादिकं सप्तनवाद्रिनागैः
वेदाभ्रबर्ण्णैकहयैर्विभक्ता
लब्दं कले योज्य बुधस्य शीघ्रं ।।...

अस्य सूत्रस्याङ्कः ।...

बुधस्य गुण १०० भग्नादि भाग ८७९७ भूय भाग ७१४०४ फलं कले योज्य ।।

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १४ क ख – १५ क पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २३–२४ पृ.)

संशोधित पाठ

शतेन १०० निघ्नं द्युगणं भजेत
तुरङ्गरन्ध्रस्वरयूथनाथैः ८७९७ ।
जायेत लब्धिर्भगणादिरूपा
भक्तः कृतव्योमकृतेन्दुशैलैः ७१४०४ ।।
अहर्गणः स्यात् कलिकादिरूपो
ज्ञशीघ्रतुङ्गं युतिरेतयोः स्यात् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं शतेन १०० गुणयेत् । गुणनफलं तुरङ्गरन्ध्रस्वरयूथनाथै ८७९७ (अष्टौ सहस्राणि सप्त शतानि सप्तनवतिः) र्भजेत । लब्धिर्भगणादिका भवति । पुनरहर्गणं कृतव्योमकृतेन्दुशैलै ७१४०४ (एकसप्ततिः सहस्राणि चतुरधिकानि चतुःशतानि) र्भजेत । लब्धिः कलादिका भवति ! भगणादिकायां लब्धौ कलादिका लब्धिर्योज्या । योगफलं भगणादि बुधशीघ्रोच्चं भवति ।

[अहर्गणलाई १०० ले गुनी ८७९७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणलाई ७१४०४ ले भाग लिई कलादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धि र कलादि लब्धिको योग गर्नू, अहर्गणोत्पन्न बुधशीघ्रोच्च हुन्छ ।]

यहाँ सुमतितन्त्रकारले

$$\text{बुधशीघ्रोच्चको दैनिक गति} = \left[\frac{१००}{८७९७}\right] \text{भगणादि} + \left[\frac{१}{७१४.४}\right] \text{कलादि}$$

यो रूप दिएका छन् ।

अब यसको उपपत्ति दिइन्छ ।

अहर्गणलाई ७१७४८००० ले गुन्नू, गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू बुधशीघ्रोच्च हुन्छ भनी सुमतितन्त्रको मध्यमग्रहसाधनको पहिलो प्रकारमा लेखिएको छ । यो कुरा माथि परिसकेको छ । [४]

यतात्राट

$$\text{बुधशीघ्रोच्च} = \frac{७१७४८००० \text{ अहर्गण}}{६३११६७१२००}$$

हुने देखियो ।

४. यही पुस्तकको १२६ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अब यसको लघुतम रूप ल्याइन्छ ।

२)	७१७४८०००	६३११६९१२००
२)	३५८७४०००	३१५५८३५६००
२)	१७९३७०००	१५७७९१७८००
२)	८९६८५००	७८८९५८९००
२)	४४८४२५०	३९४४७९४५०
५)	२२४२१२५	१८७२३९७२५
५)	४४८४२५	३९४४७९४५
९)	८९६८५	७८८९५८९
	९९६५	८७६६२१

यति गणितबाट

$$\text{भगणादि बुधशीघ्रोच्च} = \frac{\text{९९६५ अहर्गण}}{\text{८७६६२१}}$$ हुने देखियो ।

यो कुरो सुमतितन्त्रकारले स्पष्टै बोलेका छन् । जस्तै —

मूल पाठ

ज्ञस्य द्युगण मर्ह्दत्वा पञ्चकोषनवक्षतैः ।
भग्नादि मूर्च्छनाङ्गर्तुसप्तभद्रैर्विभाजयेत् ।।

अस्य सूत्रस्याङ्क ...

ज्ञस्य द्युगण गुण ९९६५ भग्नादि भाग ८७६६३१

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १२ क पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रको २१ पृ.)

संशोधित पाठ

पञ्चर्तुनवरन्ध्र ९९६५ घ्नो
दिनसङ्घो विभाजितः ।
मूर्च्छनाङ्गर्तुसप्तेभै ८७६६२१-
र्बुधस्योच्चं चलं भवेत् ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं पञ्चर्तुनवरन्ध्रै ९९६५ (नव सहस्राणि नव शतानि पञ्चषष्टिः) र्गुणयेद्, भाज्यराशिः स्यात्। भाज्यराशि मूर्च्छनाङ्गर्तुसप्तेभै ८७६६२१ (अष्टौ लक्षाणि षड्सप्ततिः सहस्राणि षट् शतानि एकविंशतिः) र्भजेत । लब्धिर्भगणादि बुधशीघ्रोच्चं भवति ।

[अहर्गणलाई ९९६५ ले गुनी आएको गुणनफललाई ८७६६२१ ले भाग लिनू, भगणादि बुधशीघ्रोच्च हुन्छ ।]

यस कारण

$$\text{बुधशीघ्रोच्च} = \frac{\text{९९६५ अहर्गण}}{\text{८७६६२१}}$$

यसको रूपान्तर यसो हुन्छ ।

$$\frac{\text{९९६५}}{\text{८७६६२१}} = \frac{\text{१}}{\frac{\text{८७६६२१}}{\text{९९६५}}}$$

```
९९६५) ८७६६२१ (८७.९७
       ७९७२०
       ------
        ७९४२१
        ६९७५५
        ------
         ९६६६०
         ८९६८५
         ------
          ६९७५०
          ६९७५५
          ------
             -५
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$
\begin{array}{r}
\text{९९६५} \\
\times\ \text{८७९७} \\
\hline
\text{६९७५५} \\
\text{८९६८५} \\
\text{६९७५५} \\
\text{७९७२०} \\
\hline
\text{८७६६२१०५}
\end{array}
$$

यताबाट ८७९७ दिनमा बुधशीघ्रोच्चको १०० भगणपूर्ति हुने देखियो। परन्तु ८७९७ लब्धि लिंदा ऋण ५ शेष आएको छ। यस कारण ८७९७ दिनभन्दा अलिकता थोरै दिनमा बुधशीघ्रोच्चको १०० भगणपूर्ति हुने देखिन्छ। ८७९७ दिनमा १०० भगणपूर्ति हुन्छ भन्दा केही स्थूलता हुन्छ। सो स्थूलता हटाउने उद्योग गरिन्छ।

$$\frac{\text{युगबुधशीघ्रोच्चभगण}}{\text{युगसावनदिन}} - \frac{\text{१००}}{\text{८७९७}}$$

$$= \frac{\text{९९६५}}{\text{८७६६२१}} - \frac{\text{१००}}{\text{८७९७}} = \frac{\text{९९६५} \times \text{८७९७} - \text{८७६६२१} \times \text{१००}}{\text{८७६६२१} \times \text{८७९७}}$$

$$= \frac{\text{८७६६२१०५} - \text{८७६६२१००}}{\text{८७६६२१} \times \text{८७९७}}$$

$$= \frac{\text{५ भ.}}{\text{८७६६२१} \times \text{८७९७}} = \frac{\text{५} \times \text{१२} \times \text{३०} \times \text{६० क.}}{\text{८७६६२१} \times \text{८७९७}}$$

$$= \frac{\text{५} \times \text{१२} \times \text{३०} \times \text{१२}}{\text{२९२२०७} \times \text{८७९७}} = \frac{\text{३६०००}}{\text{२५७०५४४९७९}}$$

$$= \left\{ \frac{\text{१}}{\dfrac{\text{२५७०५४४९७९}}{\text{३६०००}}} \right\} \text{कला} = \left\{ \frac{\text{१}}{\text{७१४०४}} \right\} \text{कला} \quad (\text{स्वल्पान्तरले})$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण

$$\frac{\text{युगबुधशीघ्रोच्चभगण}}{\text{युगसावनदिन}} = \left[\frac{१००}{८७९७}\right]^{\text{भ.}}_{\text{भ.}} + \left[\frac{१}{७१४०५}\right]^{\text{क.}}$$

$$\text{भगणादि बुधशीघ्रोच्च} = \left[\frac{\text{अहर्गण} \times १००}{८७९७}\right] + \left[\frac{\text{अहर्गण}}{७१४०४}\right]^{\text{क.}}$$

सुमतितन्त्रमा दिइएको यो रूप माथि गइसक्यो ।

```
   २९२२०७
    ×८७९७
 ----------
   २०४५४४९
  २६२९८६३
 २०४५४४९
२३३७६५६
----------
२५७०५४४९७९
```

$$५ \times १२ \times ३० \times २० = ६० \times ६०० = ३६०००$$

```
३६०००) २५७०५४४९७९ (७१४०४
       २५२०००
       -------
         ५०५४४
         ३६०००
         -------
         १४५४४९
         १४४०००
         -------
           १४४९७९
           १४४०००
           -------
              ९७९
```

सुमतितन्त्रकारले बुधशीघ्रोच्चको दैनिक गति

$$= \left(\frac{१००}{८७९७}\right) \text{भगणादि} + \left(\frac{१}{७१४०४}\right) \text{कलादि}$$

दिएका छन् । सोही रीति खण्डखाद्यकमा दिइएको छ –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुधशीघ्रं शत१००गुणिताद्
द्युगणाद् भगणादि शशिधृतियमो२१८१नात् ।
सप्तनवस्वरवसुभिः ८७९७
कृतखमनुनगैः ७१४०४ कलाभ्यधिकम् ।।४।।

(खण्डखाद्यक ग्रहाधिकार)

[अहर्गणलाई १०० ले गुनी गुणनफलबाट २१८१ घटाउनू । शेषलाई ८७९७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणलाई ७१४०४ ले भाग लिई कलादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धि र कलादि लब्धिको योग गर्नु, बुधशीघ्रोच्च हुन्छ ।]

सुमतितन्त्रमा दिइएको रीति नै खण्डखाद्यकमा दिइएको कुरा यताबाट स्पष्ट हुन्छ ।

शत१००गुणिते बुधशीघ्रं स्वरनवसप्ताष्ट८७९७भाजिते क्रमशः ।
अत्रार्द्धपञ्चमा४ $\frac{१}{२}$ स्तत्पराश्च भगणाहताः क्षेप्याः ।।७।।

(पञ्चसिद्धान्तिका १६ अध्याय)

[अहर्गणलाई १०० ले गुनी ८७९७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । प्रत्येक भगणमा ४ $\frac{१}{२}$ प्रतिविकला जोड्नू, भगणादि बुधशीघ्रोच्च हुन्छ ।]

अब वराहमिहिरले दिएको गतिको विषयमा विचार गरिन्छ ।

$$\frac{१}{७१४०४} \text{ कला} = \frac{६०}{७१४०४} \text{ विकला}$$

$$= \frac{६०\times ६०}{७१४०४} \text{ प्रतिविकला} = \frac{३६००}{७१४०४} \text{ प्रतिविकला}$$

$$= \frac{१}{\frac{७१४०४}{३६००}} \text{ प्रतिविकला} = \frac{१}{१९.८३४४} \text{ प्रतिविकला}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


```
१६००)  ७१४०४  (१९.८३४४
       ३६००
       ३५४०४
       ३२४००
१६०)   ३००४
       २८८०
१६)    १२४
       १०८
       १६०
       १४४
       १६०
       १४४
       १६
```

८७.९७ दिनले बुधको १ भगणपूर्ति हुन्छ।

एक दिनमा त $\frac{१}{१९.८३४४}$ प्रतिविकला भने ८७.९७ दिन रे बत्ति भनी

त्रैराशिक गर्दा

$$१ : \frac{१}{१९.८३४४} :: ८७.९७$$

$$\frac{१ \times ८७.९७}{१ \times १९.८३४४} = \frac{८७.९७}{१९.८३४४} = ४.४४$$

```
१९.८३४४)  ८७.९७ (
१९८३४४)  ८७९७०० (४.४३
          ७९३३७६
          ८६३२४०
          ७९३३७६
          ६९८६४०
          ५९५०३२
          १०३६०८
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यति गणितबाट १ भगणपूर्ति हुँदा ४.४४ प्रतिविकला बुधको शीघ्रोच्चको गतिमा बढ्ने देखियो। ४.४४ लाई वराहमिहिरले स्वल्पान्तरले ४ ½ मानेका छन्। यसैले अहर्गणलाई १०० ले गुनी ८७९७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू, प्रत्येक भगणमा $४\frac{१}{२}$ प्रतिविकला जोड्नू, भगणादि बुधशीघ्रोच्च हुन्छ भनी वराहमिहिरले बोलेका हुन्।

यस कारण पञ्चसिद्धान्तिकाको, सुमतितन्त्रको र खण्डखाद्यकको रीति एउटै हो। ७१४०४ दिनमा पर्ने १ कलाको अन्तरलाई कालचक्रकारले छोडिदिएका छन्। यस कारण कालचक्रको रीति पनि सोही हो।

मध्यम वृहस्पति ल्याउने रीति कालचक्रकारले ४६ श्लोकमा दिएका छन्।[५] त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ —

अहर्गणबाट २६०० घटाउनू, शेषलाई ४३३२ ले भाग लिनू, लब्धि भगण हुन्छ। शेषलाई २७ ले गुनी ४३३२ ले भाग लिनू, लब्धि नक्षत्र हुन्छ। शेषलाई ६० ले गुनी ४३३२ ले भाग लिनू, लब्धि घडी हुन्छ। शेषलाई ६० ले गुनी ४३३२ ले भाग लिनू, लब्धि पला हुन्छ। शेषलाई ६ ले गुनी ४३३२ ले भाग लिनू, लब्धि असु हुन्छ। भगणलाई छोडिदिनू। वृहस्पतिका नक्षत्र, घडी, पला, असु आउँछन्।

यहाँ वृहस्पतिको दैनिक गति

$$=\left\{\frac{१}{४३३२}\right\} \text{भगण}$$

हुन्छ भनी कालचक्रकारले बोलेका छन्। यस्तै कुरो सुमतितन्त्रमा पनि छ। जस्तै –

---

५. यही पुस्तकको २३ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

खंकेंदिन घात त्रिभाजयित्वा भगनादि लोकाश्विगुणाग्निवेदैः।।
दिग्घ्नाप्त शक्राग्नियमाश्विवर्णैं। लब्दं कले शोध्य सुरेन्द्रमन्त्री ।।...

अस्य सूत्रस्याङ्क । ...

गुरोर्गुण १० भग्नादि भाग ४३३२३ भूय गुण १० भाग ४२२३१४ फलं कले शोध्य ।।

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १४ ख, १५ क पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २३, २४ पृ.)

संशोधित पाठ

निघ्नं खचन्द्रै १० द्युंगणं भजेत
गुणाश्विरामक्रमवारिनाथैः ४३३२३ ।
जायेत लब्धिर्भगणादिरूपा
दिग्भि १० र्हतं घस्रगणं भजेत ।।
समुद्रचन्द्राग्निभुजद्विवेदै- ४२२३१४
र्जायेत लब्धिः कलिकादिरूपा ।
भेदस्तयोर्देवपुरोहितः स्यात्

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं खचन्द्रै १० (दश) र्गुणयेत् । गुणनफलं गुणाश्विरामक्रमवारिनाथै ४३३२३ (त्रिचत्वारिंशत् सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयोविंशतिः) र्भजेत । लब्धिर्भगणादिका भवति । पुनरहर्गणं दिग्भि १० (दश) र्हत्वा गुणनफलं समुद्रचन्द्राग्निभुजद्विवेदै ४२२३१४ (चत्वारि लक्षाणि द्वाविंशतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्दश) र्भजेत ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लब्धिः कलादिका भवति । भगणादिकाया लब्धेः कलादिका लब्धिः शोध्या । शेषं भगणादिर्मध्यमगुरुर्भवति ।

[अहर्गणलाई १० ले गुनी ४३३२३ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणलाई १० ले गुनी ४२२३१४ ले भाग लिई कलादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धिबाट कलादि लब्धि घटाउनू, अहर्गणोत्पन्न मध्यम बृहस्पति हुन्छन् ।]

सुमतितन्त्रकारले

बृहस्पतिको दैनिक गति

$$= \left\{ \frac{१०}{४३३२३} \right\} \text{भगण} - \left\{ \frac{१०}{४२२३१४} \right\} \text{कला}$$

दिएका छन् ।

अब यसको उपपत्ति दिइन्छ ।

अहर्गणलाई १४५६८८० ले गुन्नू, गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, मध्यम बृहस्पति हुन्छन् भनी सुमतितन्त्रको मध्यमग्रहसाधनको पहिलो प्रकारमा लेखिएको छ । यो कुरा माथि परिसकेको छ ।[६]

अब यसको लघुतम रूप ल्याइन्छ ।

२)	१४५६८८०	६३११६७१२००
२)	७२८४४०	३१५५८३५६००
२)	३६४२२०	१५७७९१७८००
१०)	१८२११०	७८८९५८९००
	१८२२१	७८८९५८९०

यति गणितबाट

$$\text{भगणादि मध्यम बृहस्पति} = \frac{\text{१८२११ अहर्गण}}{७८८९५८९०}$$

हुने देखियो ।

यो कुरो सुमतितन्त्रकारले स्पष्ट बोलेका छन् । जस्तै–

६. यही पुस्तकका १२६–१२७ पृ.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

जीवस्य द्युगणम्भिन्नं रुद्रदस्राष्टरूपकैः ।
भगनादि खाङ्कभद्राक्षगोगजाष्टनगैर्हृतम् ।।...

अस्य सूत्रस्याङ्क ...

जीवस्य द्युगण गुण १८२११ भगनादि भाग ७८८९५८९०
(सुमतितन्त्र ताडपत्र १२ क, १२ ख पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २१–२२ पृ.)

संशोधित पाठ

रुद्राश्विधृतिभि १८२११ र्निघ्नो
दिनसङ्घो विभाजितः ।
खाङ्काष्टार्थनवाष्टेभ–
सप्तभिः ७८८९५८९० स्याद् बृहस्पतिः ।।

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं रुद्राश्विधृतिभि १८२११ (अष्टादश सहस्राणि द्वे शते एकादश) गुणयेद् भाज्यराशिः स्यात् । भाज्यराशि खाङ्काष्टार्थनवाष्टेभसप्तभि ७८८९५८९० (सप्त कोटयः अष्टाशीतिः लक्षाणि पञ्चनवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि नवतिः) र्भजेत । लब्धिर्भगणादिर्मध्यमो बृहस्पतिर्भवेत् ।

[अहर्गणलाई १८२११ ले गुनी आएको गुणनफललाई ७८८९५८९० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम बृहस्पति आउँछन् ।]

$$\text{मध्यम बृहस्पति} = \frac{\text{१८२११ अहर्गण}}{\text{७८८९५८९०}}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यसको रूपान्तर ल्याइन्छ।

$$\frac{१८२११}{७८८९५८९०} = \frac{१}{\frac{७८८९५८९०}{१८२११}}$$

```
१८२११) ७८८९५८९० (४३३२.३
        ७२८४४
        ------
         ६०५१८
         ५४६३३
        ------
          ५८८५९
          ५४६३३
        ------
          ४२२६०
          ३६४२२
        ------
           ५८३८०
           ५४६३३
          ------
           ३७४७
```

```
            ४३३२३
          × १८२११
        ---------
            ४३३२३
           ४३३२३
          ८६६४६
        ३४६५८४
        ४३३२३
      -----------
       ७८८९५५१५३
```

यताबाट ४३३२३ दिनमा बृहस्पतिको १० भगणपूर्ति हुने देखियो। परन्तु ४३३२३ लब्धि लिंदा ३७४७ शेष आएको छ। यस कारण ४३३२३ दिनभन्दा अलिकता बढी दिनमा बृहस्पतिको १० भगणपूर्ति हुने देखिन्छ। ४३३२३ दिनमा १० भगणपूर्ति हुन्छ भन्दा केही स्थूलता हुन्छ। सो स्थूलता हटाउने उद्योग अब गरिन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\frac{\text{१०}}{\text{४३३२३}} - \frac{\text{युगबृहस्पतिभगण}}{\text{युगसावनदिन}}$$

$$= \frac{\text{१०}}{\text{४३३२३}} - \frac{\text{१८२११}}{\text{७८८९५८९०}}$$

$$= \frac{\text{१०} \times \text{७८८९५८९०} - \text{४३३२३} \times \text{१८२११}}{\text{४३३२३} \times \text{७८८९५८९०}}$$

$$= \frac{\text{७८८९५८९००} - \text{७८८९५५१५३}}{\text{४३३२३} \times \text{७८८९५८९०}}$$

$$= \frac{\text{३७४७ भगण}}{\text{४३३२३} \times \text{७८८९५८९०}}$$

$$= \frac{\text{३७४७} \times \text{१२} \times \text{३०} \times \text{६० कला}}{\text{४३३२३} \times \text{७८८९५८९०}}$$

$$= \frac{\text{३७४७} \times \text{१२} \times \text{३०} \times \text{२ कला}}{\text{४३३२३} \times \text{२६२९८६३}}$$

$$= \frac{\text{३७४७} \times \text{१२} \times \text{१०} \times \text{२ कला}}{\text{४३३२३} \times \text{८७६६२१}} = \frac{\text{३७४७} \times \text{४} \times \text{१०} \times \text{२ कला}}{\text{४३३२३} \times \text{२९२२०७}}$$

$$= \frac{\text{२९९७६० कला}}{\text{१२६५९२८३८६१}} = \left\{ \frac{\text{१}}{\frac{\text{१२६५९२८३८६१}}{\text{२९९७६०}}} \right\} \text{कला}$$

$$= \left\{ \frac{\text{१}}{\text{४२२३१.४}} \right\} \text{कला} = \left\{ \frac{\text{१०}}{\text{४२२३१४}} \right\} \text{कला (स्वल्पान्तरले)}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण

$$\frac{\text{युगबृहस्पतिभगण}}{\text{युगसावनदिन}} = \left(\frac{१०}{४३३२३}\right)^{\text{भ.}} - \left(\frac{१०}{४२२३१४}\right)^{\text{क.}}$$

$$\text{भगणादि मध्यम बृहस्पति} = \left(\frac{\text{अहर्गण} \times १०}{४३३२३}\right)^{\text{भ.}} - \left(\frac{\text{अहर्गण} \times १०}{४२२३१४}\right)^{\text{क.}}$$

सुमतितन्त्रमा दिइएको यो रूप माथि गइसक्यो ।

```
   २९२२०७
   ×४३३२३
  ---------
   ८७६६२१
  ५८४४१४
 ८७६६२१
८७६६२१
११६८८२८
-----------
१२६५९२८१८६१
```

```
२९९७६०) १२६५९२८३८६१ (४२२३१.४ स्थूलपान्तरले
        ११९९०४०
        --------
          ६६८८८३
          ५९९५२०
          -------
          ६९३६३८
          ५९९५२०
          -------
          ९४११८६
          ८९९२८०
          -------
           ४१९०६१
           २९९७६०
          --------
          ११९३०१०
          ११९९०४०
          --------
           -६०३०
```

सुमतितन्त्रकारले

बृहस्पतिको दैनिक गति

$$= \left(\frac{१०}{४३३२३}\right)^{\text{भगणादि}} - \left(\frac{१०}{४२२३१४}\right)^{\text{कलादि}}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिएका छन् भन्ने कुरा माथिका कुराबाट स्पष्ट भइसक्यो ।

अब खण्डखाद्यकमा दिइएको बृहस्पतिको दैनिक गतिको विषयमा विचार गरिन्छ ।

पञ्चांशोनगुणेशघ्न२११२।४८नाद्
द्युगणाद् रुदत्रिकृत४३३२लब्धम् ।
भगणादिगुरुः शशियम-
रसयमषोडशभि१६२६२१रंशोनम् ।।५।।

(खण्डखाद्यक ग्रहाधिकार)

[अहर्गणबाट २११२ $\frac{४}{५}$ घटाई शेषलाई ४३३२ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणलाई १६२६२१ ले भाग लिई अंशादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धिबाट अंशादि लब्धि घटाउनू, मध्यम बृहस्पति हुन्छन् ।]

यहाँ ब्रह्मगुप्तले

बृहस्पतिको दैनिक मध्यम गति

$$= \left[\frac{१}{४३३२}\right] \text{भगण} - \left[\frac{१}{१६२६२१}\right] \text{अंश}$$

दिएका छन् ।

यस विषयमा अब विचार गरिन्छ ।

सुमतितन्त्रअनुसार

बृहस्पतिको दैनिक मध्यम गति

$$= \left\{\frac{१०}{४३३२३}\right\} \text{भगण} - \left\{\frac{१०}{४२२३१४}\right\} \text{कला}$$

$$= \left\{\frac{१}{४३३२.३}\right\} \text{भगण} - \left\{\frac{१}{४२२३१.४ \times ६०}\right\} \text{अंश}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$= \left\{ \frac{१}{४३३२.३} \right\} \text{भग} - \left\{ \frac{१}{२५३३८८४} \right\} \text{अंश}$$

$$\frac{१}{४३३२} - \frac{१०}{४३३२३} = \frac{४३३२३-४३३२०}{४३३२ \times ४३३२३}$$

$$= \frac{३}{४३३२ \times ४३३२३} = \frac{१}{१४४४ \times ४३३२३} \text{भगण}$$

$$= \frac{३६०}{१४४४ \times ४३३२३} \text{अंश} = \frac{१२०}{१४४४ \times १४४४१} \text{अंश}$$

$$= \frac{३०}{३६१ \times १४४४१} \text{अंश} = \frac{३०}{५२१३२०१} \text{अंश}$$

```
  १४४४१
  ×३६१
--------
  १४४४१
 ८६६४६
४३३२३
--------
५२१३२०१
```

$$= \frac{३०}{५२१३२०१} \text{अंश} - \frac{१}{२५३३८८४} \text{अंश}$$

$$= \frac{७६०१६५२० - ५२१३२०१}{५२१३२०१ \times २५३३८८४} \text{अंश} = \frac{-८१२२१७२१}{५२१३२०१ \times २५३३८८४} \text{अंश}$$

$$= \frac{-८१२२१७२१}{१३२०९६४६६०२६८४} \text{अंश} = \frac{-१}{\frac{१३२०९६४८६०२६८४}{८१२२१७२१}} \text{अंश}$$

$$= \frac{-१}{१६२६२०.६} \text{अंश}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


```
         २५३३८८४
       × ५२१३२०१
     ------------
         २५३३८८४
       ५०६७७६८
      ७६०१६५२
     २५३३८८४
    ५०६७७६८
   १२६६९४२०
 ----------------
   १३२०९६४६६०२६८४
```

```
८१२२९७२१) १३२०९६४६६०२६८४ (१६२६२० ८
           ८१२२९७२१
           ---------
           ५०८६६७४५०
           ४८७३७८३२६
           ----------
            २१२८९१२४२
            १६२४५९४४२
            ----------
             ५०४३१८००६
             ४८७३७८३२६
             ----------
              १६९३९६८०८
              १६२४५९४४२
              ----------
                ६९३७३६६४०
                ६४९८३७७६८
                ----------
                 ४३८९८८७२
```

यताबाट

बृहस्पतिको दैनिक मध्यम गति

$$= \left\{ \frac{१}{४३३२} \right\}^{\text{भगण}} - \left\{ \frac{१}{१६२६२१} \right\}^{\text{अंश}}$$

हुने देखिन्छ ।

ब्रह्मगुप्तले यही रूप दिएका छन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीवस्य शता१००भ्यस्तं
द्वित्रियमाग्नित्रिसागरै ४३३२३२ विभजेत् ... ॥२॥
दश१० दश१० भगणे भगणे
संशोध्यास्ततपराः सुरेज्यस्य ... ॥४॥

(पञ्चसिद्धान्तिका १६ अध्याय)

[अहर्गणलाई १०० ले गुनी ४३३२३२ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू। प्रत्येक भगणमा १०, १० प्रतिविकला घटाउनू, भगणादि मध्यम बृहस्पति हुन्छन् ।]

वराहमिहिरले दिएको बृहस्पतिको दैनिक मध्यम गतिको विषयमा अब विचार गरिन्छ ।

$$\frac{१०}{४३३२३} - \frac{१००}{४३३२३२} = \frac{४३३२३२० - ४३३२३००}{४३३२३ \times ४३३२३२}$$

$$= \frac{२०}{४३३२३ \times ४३३२३२} = \frac{१०}{४३३२३ \times २१६६१६}$$

$$= \frac{५}{४३३२३ \times १०८३०८} \text{ भगण}$$

$$= \frac{५ \times १२ \times ३० \times ६०}{४३३२३ \times १०८३०८} \text{ कला} = \frac{५ \times ६ \times ३० \times ६०}{४३३२३ \times ५४१५४} \text{ कला}$$

$$= \frac{५ \times ३ \times ३० \times ६०}{४३३२३ \times २७०७७} \text{ कला} = \frac{५ \times १० \times ६०}{१४४४१ \times २७०७७} \text{ कला}$$

$$= \frac{३०००}{३९१०१८९५७} \text{ कला}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\begin{array}{r} १४४४१ \\ \times २७०७७ \\ \hline १०१०८७ \\ १०१०८७ \\ १०१०८७ \\ २८८८२ \\ \hline ३९१०१८९५७ \end{array}$$

$$\frac{९०००}{३९१०१८९५७} - \frac{१०}{४२२३१४}$$

$$= \frac{३८००८२६००० - ३९१०१८९५७०}{३९१०१८९५७ \times ४२२३१४}$$

$$= \frac{-१०९३६३५७०}{३९१०१८९५७ \times ४२२३१४}$$

$$= \frac{-५४६८१७८५}{३९१०१८९५७ \times २११९५७} \text{ कला}$$

$$= \frac{-५४६८१७८५ \times ६० \times ६०}{३९१०१८९५७ \times २११९५७} \text{ प्रतिविकला}$$

$$= \frac{-१९६८५४४२६०००}{८२५६६१३८९९०३२४९}$$

$$= \frac{-१}{\dfrac{८२५६६१३८९९०३२४९}{१९६८५४४२६०००}}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

$$= \frac{-१}{४१९.४३}$$

```
   ५४६८१७८५
        ×६०
-----------
 ३२८०९०७१००
        ×६०
-----------
१९६८५४४२६०००

   ३९१०१८९५७
    ×२११९५७
-------------
   २७३७१३२६९९
  १९५५०९४७८५
  ३९१०१८९५७
 ३९१०१८९५७
३९१०१८९५७
७८२०३७९१४
-----------------
८२५६६३८९९०१२४९

१९६८५४४२६०००) ८२५६६३८९९०१२४९ (४१९.४३
               ७८७४१७७०४०००
               -------------
                ३८२४६१९५०३२४
               १९६८५४४२६०००
               -------------
               १८५६०७५२४३२४९
               १७७१६८९८३४०००
               --------------
१९६८५४४२६००)     ८४३८५४०९२४९
                 ७८६८५४४२६००
                 ------------
१९६८५४४२६०)      ५६९९९६६६४९
                 ३९३७०८८५२०
                 -----------
                 १७६२८७८१२९
```

४३३२.१२ दिनमा वृहस्पतिको १ भगण पूरा हुन्छ । यस कारण

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१ दिनमा त $\frac{-१}{४१६.४३}$ अन्तर पर्छ भने ४३३२.३२ दिनमा कति अन्तर पर्ला भनी त्रैराशिक गर्दा

$$१ : \frac{-१}{४१६.४३} : : ४३३२.३२$$

$$\frac{-१ \times ४३३२.३२}{१ \times ४१६.४३} = \frac{४३३२.३२}{४१६.४३}$$

$$= १०.३ \text{ प्रतिविकला}$$

४१६.४३) ४३३२.३२ (

४१६४३) ४३३२३२ (१०.३
४१६४३
१३८०२०
१२४८२६
१२१९१

यस कारण वराहमिहिरले

बृहस्पतिको दैनिक मध्यम गति

$$= \left(\frac{१००}{४३३२३२} \right) \text{ भगण} - \text{भगणपीछे १० प्रतिविकला}$$

हुन्छ भनी बोले।

बृहस्पतिको दैनिक मध्यम गति

वराहमिहिरले

$$\left\{ \frac{१००}{४३३२३२} \right\} \text{ भगण} - \text{भगणपीछे १० प्रतिविकला}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुमतितन्त्रकारले

$$\left\{\frac{१०}{४३३२३}\right\} \text{भगण} - \left\{\frac{१०}{४२२३१४}\right\} \text{कला}$$

ब्रह्मगुप्तले

$$\left\{\frac{१}{४३३२}\right\} \text{भगण} - \left\{\frac{१}{१६२६२१}\right\} \text{अंश}$$

कालचक्रकारले

$$\left\{\frac{१}{४३३२}\right\} \text{भगण}$$

भनी बोले ।

कालचक्रकारले अहर्गणलाई ४३३२ ले भाग लिनू. अहर्गणोत्पन्न भगणादि मध्यम बृहस्पति हुन्छन् भन्ने बोली १६२६२१ दिनमा पर्ने १ अंशरूप अन्तरलाई छाडिदिएका छन् । वास्तवमा यी चारै ग्रन्थका सूत्र एउटै हुन् ।

शुक्रशीघ्रोच्च ल्याउने रीति कालचक्रकारले ४७ श्लोकमा दिएका छन् ।[७] त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ–

अहर्गणलाई १० ले गुनी गुणनफलबाट ८४ घटाउनू, शेषलाई २२४७ ले भाग लिनू, लब्धि भगण हुन्छ । शेषलाई २७ ले गुनी २२४७ ले भाग लिनू, लब्धि नक्षत्र हुन्छ । शेषलाई ६० ले गुनी २२४७ ले भाग लिनू, लब्धि घडी हुन्छ । शेषलाई ६० ले गुनी २२४७ ले भाग लिनू, लब्धि पला हुन्छ । शेषलाई ६ ले गुनी २२४७ ले भाग लिनू, लब्धि असु हुन्छ । भगणलाई छोडिदिनू । शुक्रशीघ्रोच्चका नक्षत्र, घडी, पला, असु आउँछन् ।

यहाँ

शुक्रशीघ्रोच्चको दैनिक गति

७. यही पुस्तकका २१–२४ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$= \left\{ \frac{१०}{२२४७} \right\}$$ भगण

हुन्छ भनी कालचक्रकारले बोलेका छन् ।
यस्तै कुरो सुमतितन्त्रमा पनि छ । जस्तै-

मूल पाठ

आकाशरूपैर्द्युगणम्प्रगुण्य भग्नादि भाज्या मुनिबुद्धदस्रैः ।
खध्नन्तु पिण्डाब्दिखसप्तबातैः । भक्तांशके योज्य सितस्य शीघ्रं ।।..
अस्य सूत्रस्याङ्क ।...

शुक्रस्य गुण १० भग्नादि भाग २२४७ भूय गुण १० भाग ७७०४२८ फलांश - योज्य ।।

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १४ ख, १५ क पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २३,२४ पृ.)

संशोधित पाठ

आकाशरूपै १० द्युगणं निहत्य
भजेत सप्तश्रुतिबाहुदस्रैः २२४७ ।
जायेत लब्धिर्भगणादिरूपा
दिग्भि १० र्हतं घस्रगणं भजेत ।।
नागद्विवेदाभ्रतुरङ्गशैलै-७७०४२८
रंशादिका लब्धिरियं निरुक्ता ।
योगस्तयोः स्यात् सितशीघ्रतुङ्गम्

अस्य सूत्रस्याङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं व्योमरूपै १० (दश) र्गुणयेत् । गुणनफलं सप्तश्रुतिबाहुदस्रै २२४७ (द्वे सहस्रे द्वे शते सप्तचत्वारिंशत्) र्भजेत । लब्धिर्भगणादिका भवति । पुनरहर्गणं दिग्भि १० (दश) र्गुणयेत् । गुणनफलं नागद्विवेदाभ्रतुरङ्ग-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शैलै ७७०४२८ (सप्त लक्षाणि सप्ततिः सहस्राणि चत्वारि शतानि अष्टाविंशतिः) भंजेत । लब्धिरंशादिका भवति । भगणादिकायां लब्धावंशादिका लब्धिर्योज्या । योगफलं भगणादि शुक्रशीघ्रोच्चं भवति ।

[अहर्गणलाई १० ले गुनी २२४७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणलाई १० ले गुनी ७७०४२८ ले भाग लिई अंशादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धि र अंशादि लब्धिको योग गर्नू, अहर्गणोत्पन्न शुक्रशीघ्रोच्च हुन्छ ।]

सुमतितन्त्रकारले

शुक्रशीघ्रोच्चको दैनिक गति

$$=\left\{\frac{१०}{२२४७}\right\} \text{भगण} + \left\{\frac{१०}{७७०४२८}\right\} \text{अंश}$$

दिएका छन् ।

अब यसको उपपत्ति दिइन्छ ।

अहर्गणलाई २८०८९५५२ ले गुन्नू, गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि शुक्रशीघ्रोच्च हुन्छ भनी सुमतितन्त्रको मध्यमग्रहसाधनको पहिलो प्रकारमा लेखिएको छ । यो कुरा माथि परिसकेको छ ।[८]

अब यसको लघुतम रूप ल्याइन्छ ।

२)	२८०८९५५२	६३११६७१२००
२)	१४०४४७७६	३१५५८३५६००
२)	७०२२३८८	१५७७९१७८००
२)	३५१११९४	७८८९५८९००
३)	१७५५५९७	३९४४७९४५०
	५८५१९९	१३१४९३१५०

---

८. यही पुस्तकको १२७ पृ.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यति गणितबाट

भगणादि शुक्रशीघ्रोच्च $= \dfrac{\text{५८५१९९ अहर्गण}}{\text{१३१४९३१५०}}$

हुने देखियो।

यो कुरो सुमतितन्त्रकारले स्पष्टै बोलेका छन् । जस्तै–

मूल पाठ

भार्ग्गवस्य दिनं घातं गोगोक्वक्षाष्टपञ्चभिः ।
भग्नादि खेषुरूपाग्निच्छिद्रशक्रजयैर्हृतं ।। ...
अस्य सूत्रस्याङ्क ...
सितस्य द्युगण ५८५१९९ भाग्नादि भाग १३१४९३१५०।।

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १२ क, ख पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २१, २२ पृ.)

संशोधित पाठ

नवाङ्कभूशराष्टाथैं ५८५१९९–
र्निघ्नो दिनगणो हृतः ।
खतिथ्यग्निनवेन्द्राग्नि–
चन्द्रै १३१४९३१५० रुच्चं चलं कवेः ।।

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं नवाङ्कभूशराष्टार्थैं ५८५१९९ (पञ्च लक्षाणि पञ्चाशीतिः सहस्राणि एकं शतं नवनवतिः) र्गुणयेत् । भाज्यराशिः स्यात् । भाज्यराशि खतिथ्यग्निनवेन्द्राग्निचन्द्रै १३१४९३१५० (त्रयोदश कोटयः चतुर्दश लक्षाणि त्रिनवतिः सहस्राणि एकं शतं पञ्चाशत्) र्भजेत । लब्धिर्भगणादि शुक्रशीघ्रोच्चं भवेत् ।

[अहर्गणलाई ५८५१९९ ले गुणी आएको गुणनफललाई १३१४९३१५० ले भाग लिनू, भगणादि शुक्रशीघ्रोच्च आउँछ ।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\text{शुक्रशीघ्रोच्च} = \frac{\text{५८५१९९ अहर्गण}}{\text{१३१४९३१५०}}$$

यसको रूपान्तर ल्याइन्छ।

$$\frac{\text{५८५१९९}}{\text{१३१४९३१५०}} = \frac{\text{१}}{\frac{\text{१३१४९३१५०}}{\text{५८५१९९}}}$$

५८५१९९) १३१४९३१५० (२२४.७
११७०३९८
———
१४४५३३५
११७०३९८
———
२७४९३७०
२३४०७९६
———
४०८५७४०
४०९६३९३
———
−१०६५३

५८५१९९
× २२४७
———
४०९६३९३
२३४०७९६
११७०३९८
११७०३९८
———
१३१४९४२१५३

यतावाट २२४७ दिनमा शुक्रशीघ्रोच्चको १० भगणपूर्ति हुने देखियो। परन्तु २२४७ लब्धि लिंदा ऋण १०६५३ शेष आएको छ। यस कारण २२४७ दिनभन्दा अलिकता थोरै दिनमा शुक्रशीघ्रोच्चको १० भगणपूर्ति हुने देखिन्छ। २२४७ दिनमा १० भगणपूर्ति हुन्छ भन्दा केही स्थूलता हुन्छ। सो स्थूलता हटाउने उद्योग अत्र गरिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\frac{\text{युगशुक्रशीघ्रोच्चभगण}}{\text{युगसावनदिन}} - \frac{१०}{२२४७}$$

$$= \frac{५८५१९९}{१३१४६३१५०} - \frac{१०}{२२४७}$$

$$= \frac{५८५१९९ \times २२४७ - १३१४६३१५० \times १०}{१३१४६३१५० \times २२४७}$$

$$= \frac{१३१४९४२१५३ - १३१४६३१५००}{१३१४६३१५० \times २२४७}$$

$$= \frac{१०६५३ \text{ भ.}}{१३१४६३१५० \times २२४७}$$

$$= \frac{१०६५३ \times १२ \times ३० \text{ अं.}}{१३१४६३१५० \times २२४७} = \frac{१०६५३ \times १२ \text{ अं.}}{४३८२१०५ \times २२४७}$$

$$= \frac{१०६५३ \times ४ \text{ अं.}}{१४६१०३५ \times २२४७} = \frac{३५५१ \times ४ \text{ अं.}}{१४६१०३५ \times ७४९}$$

$$= \frac{१४२०४ \text{ अं.}}{१०९४३१५२१५} = \left\{\frac{१}{\frac{१०९४३१५२१५}{१४२०४}}\right\}^{\text{अं.}}$$

$$= \left\{\frac{१}{७७०४२.८}\right\}^{\text{अं.}} \text{(स्वल्पान्तरले)} = \left\{\frac{१०}{७७०४२८}\right\}^{\text{अं.}}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण

$$\frac{\text{युगशुक्रशीघ्रोच्चभगण}}{\text{युगसावनदिन}} = \left\{\frac{१०}{२२४७}\right\}^{\text{भ.}} + \left\{\frac{१०}{७७०४२८}\right\}^{\text{अं.}}$$

$$\text{भगणादि शुक्रशीघ्रोच्च} = \left\{\frac{\text{अहर्गण} \times १०}{२२४७}\right\}^{\text{भ.}} + \left\{\frac{\text{अहर्गण} \times १०}{७७०४२८}\right\}^{\text{अं.}}$$

सुमतितन्त्रमा दिइएको यो रूप माथि गइसक्यो ।

```
    १४६१०३५·
       ×७४९
  ----------
   १३१४९३१५
   ५८४४१४०
 १०२२७२४५
 -----------
 १०९४३१५२१५
```

```
१४२०४)१०९४३१५२१५(७७०४२.७५ स्वल्पान्तरले
        ९९४२८
       --------
        १०००३५
         ९९४२८
        --------
          ६०७२१
          ५६८१६
          -------
          ३९०५५
          २८४०८
          -------
          १०६४७०
           ९९४२८
          --------
            ७०४२०
            ७१०२०
           -------
             -६००
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुमतितन्त्रकारले बुधशीघ्रोच्चको दैनिक गति

$$= \left\{ \frac{१०}{२२४७} \right\}^{\text{भगणादि}} + \left\{ \frac{१०}{७७०४२८} \right\}^{\text{अंशादि}}$$

दिएका छन् । सोही रीतको नगीचको रूप खण्डखाद्यकमा दिइएको छ। जस्तै–

> **पादयुतागगुणो३७।१५नात्**
> **दश१०गुणितान्मण्डलादि सितशीघ्रम् ।**
> **मुनिजिनयमलैः२२४७ सांशं**
> **व्यर्कनगात्७१२ त्रिकृतखनगागैः७७०४३ ।।६।।**

(खण्डखाद्यक ग्रहाधिकार)

[अहर्गणबाट ३७¼ घटाई शेषलाई १० ले गुनी गुणनफललाई २२४७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणबाट ७१२ घटाई शेषलाई ७७०४३ ले भाग लिई अंशादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धिमा अंशादि लब्धि जोड्नू, शुक्रशीघ्रोच्च हुन्छ ।]

यहाँ ब्रह्मगुप्तले
शुक्रशीघ्रोच्चको दैनिक गति

$$= \left(\frac{१०}{२२४७} \right)^{\text{भगण}} + \left(\frac{१}{७७०४३} \right)^{\text{अंश}}$$

दिएका छन् ।

यहाँ

$$\left(\frac{१}{७७०४३} \right)^{\text{अंश}}$$ दिइएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुमतितन्त्रमा

$$\left\{ \frac{१०}{७७०४२८} \right\}$$ अंश दिइएको छ।

यसरी २८ को ठाउँमा ३० ब्रह्मगुप्तले लिएको देखिन्छ। अरू रूप उस्तै हो।

सितशीघ्रं दश१०गुणिते
द्युगणे भक्ते स्वरार्णवाश्वियमैः२२४७।
अर्द्धैकादश१०½ देया
विलिप्तिका भगणसंगुणिताः ॥८॥

(पञ्चसिद्धान्तिका १६ अध्याय)

[अहर्गणलाई १० ले गुनी २२४७ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनु। प्रत्येक भगणमा १०½ विकला जोड्नु, भगणादि शुक्रशीघ्रोच्च हुन्छ।]

यस विषयमा अब विचार गरिन्छ।

$$\frac{१०}{७७०४२८} \text{ अंश} = \frac{१० \times ६०}{७७०४२८} \text{ कला}$$

$$= \frac{१० \times ६० \times ६०}{७७०४२८} \text{ विकला} = \frac{५ \times ६० \times ६०}{३८५२१४} \text{ विकला}$$

$$= \frac{५ \times ३० \times ६०}{१९२६०७} \text{ वि.} = \frac{९०००}{१९२६०७} \text{ वि.} = \frac{१}{\frac{१९२६०७}{९०००}} \text{ वि.}$$

$$= \frac{१}{२१.४०१} \text{ विकला}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


```
६०००) १९२६०७ (२१.४०१
      १८०००
      ------
       १२६०७
       ६०००
       ------
 ६००)  ३६०७
       ३६००
       ------
  ६०)     ७
   ६)
```

शुक्रशीघ्रोच्चको भगणपूर्ति २२४.७ दिनमा हुन्छ ।

१ दिनमा त $\frac{१}{२१.४०१}$ विकला अन्तर पर्छ भने २२४.७ दिनमा कति अन्तर पर्ला भनी त्रैराशिक गर्दा

$$१ : \frac{१}{२१.४०१} : : २२४.७$$

$$\frac{१ \times २२४.७}{१ \times २१.४०१} = \frac{२२४.७}{२१.४०१}$$

$$= १०.५ \text{ विकला}$$

```
२१.४०१) २२४.७ (
२१४०१) २२४७०० (१०.४
        २१४०१
        ------
         १०६९००
          ८५६०४
         ------
          २१२९६
```

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण वराहमिहिरले
शुक्रशीघ्रोच्चको दैनिक गति

$$= \left\{ \frac{१०}{२२४७} \right\} \text{ भगण} + \text{भगणपीछे } १०\tfrac{१}{२} \text{ विकला}$$

हुन्छ भनी बोले ।

शुक्रशीघ्रोच्चको दैनिक गति
वराहमिहिरले

$$\left\{ \frac{१०}{२२४७} \right\} \text{ भगण} + \text{भगणपीछे } १०\tfrac{१}{२} \text{ विकला}$$

सुमतितन्त्रकारले

$$\left\{ \frac{१०}{२२४७} \right\} \text{ भगण} + \left\{ \frac{१०}{७७०४२८} \right\} \text{ अंश}$$

ब्रह्मगुप्तले

$$\left\{ \frac{१०}{२२४७} \right\} \text{ भगण} + \left\{ \frac{१}{७७०४३} \right\} \text{ अंश}$$

कालचक्रकारले

$$\left\{ \frac{१०}{२२४७} \right\} \text{ भगण}$$

हुन्छ भनी बोले ।

कालचक्रकारले अहर्गणलाई १० ले गुनी २२४७ ले भाग लिनू, अहर्गणोत्पन्न भगणादि शुक्रशीघ्रोच्च हुन्छ भन्ने बोली ७७०४२८ दिनमा पर्ने १० अंशरूप अन्तरलाई छोडिदिएका छन् । वास्तवमा यी चारै ग्रन्थका सूत्र एउटै हुन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मध्यम शनैश्चर ल्याउने रीति कालचक्रकारले ४८ श्लोकमा दिएका छन् ।[१] त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ—

अहर्गणबाट ४८२० घटाउनू, शेषलाई १०७६६ ले भाग लिनू, लब्धि भगण हुन्छ । शेषलाई २७ ले गुनी १०७६६ ले भाग लिनू, लब्धि नक्षत्र हुन्छ । शेषलाई ६० ले गुनी १०७६६ ले भाग लिनू, लब्धि घडी हुन्छ । शेषलाई ६० ले गुनी १०७६६ ले भाग लिनू, लब्धि पला हुन्छ । शेषलाई ६ ले गुनी १०७६६ ले भाग लिनू, लब्धि असु हुन्छ । भगणलाई छाडिदिनू । शनैश्चरका नक्षत्र, घडी, पला, असु आउँछन् ।

यहाँ

शनैश्चरको दैनिक गति

$$= \left\{ \frac{१}{१०७६६} \right\} \text{ भगण}$$

हुन्छ भनी कालचक्रकारले बोलेका छन् । यस्तै कुरो सुमतितन्त्रमा पनि छ । जस्तै—

मूल पाठ

अहर्गणं भानुसुतस्य भग्ना भवन्तु कोषर्तुनगाभ्ररूपैः ।
भाजयन्तु न-ब्दिजलाब्दिनागैः । तम्भवत लब्दे रविशोध्य लिप्ते ।।

अस्य सूत्रस्याङ्क । . . .

सौरस्य भग्नादि भाग १०७६६ भूय भाग ८०४४९— फल लिप्त शोध्य ।।

(सुमतितन्त्र १४ ख, १५ क पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २३,२४ पृ.)

संशोधित पाठ

भक्तो रसाङ्गस्वरशून्यचन्द्रै १०७६६—
रहर्गणः स्याद् भगणादिरूपः ।
छिद्राब्धिवेदाभ्रगजै ८०४४९ र्विभक्तो
दिवागणः स्यात् कलिकादिरूपः ।।
त्यजेत् कलाद्यं भगणादिकात् स्याद्
मध्याभिधानस्तरणेस्तनूजः ।

---

१. यही पुस्तकको २४ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं रसाङ्गस्वरशून्यचन्द्रै १०७६६ (दश सहस्राणि सप्त शतानि षट्षष्टिः) र्भजेत । लब्धिर्भगणादिका भवति । पुनरहर्गणं छिद्राब्धिवेदाभ्रगजै ८०४४९ (अशीतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि ऊनपञ्चाशत्) र्भजेत । लब्धिः कलादिका भवति । भगणादिकाया लब्धेः कलादिका लब्धिः शोध्या । शेषं भगणादिर्मध्यमशनैश्चरो भवति ।

[अहर्गणलाई १०७६६ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू । अहर्गणलाई ८०४४९ ले भाग लिई कलादि लब्धि ल्याउनू । भगणादि लब्धिबाट कलादि लब्धि घटाउनू, मध्यम शनैश्चर हुन्छन् ।]

सुमतितन्त्रकारले

शनैश्चरको दैनिक गति

$$= \left\{ \frac{१}{१०७६६} \right\} \text{भगण} - \left\{ \frac{१}{८०४४९} \right\} \text{कला}$$

दिएका छन् ।

अब यसको उपपत्ति दिइन्छ ।

अहर्गणलाई ५८६२५६ ले गुन्नू, गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, मध्यम शनैश्चर हुन्छन् भनी सुमतितन्त्रको मध्यमग्रहसाधनको पहिलो प्रकारमा लेखिएको छ । यो कुरा माथि परिसकेको छ ।[१०]

अब यसको लघुतम रूप ल्याइन्छ ।

२)	५८६२५६	६३११६७१२००
२)	२९३१२८	३१५५८३५६००
२)	१४६५६४	१५७७९१७८००
२)	७३२८२	७८८९५८९००
	३६६४१	३९४४७९४५०

१०. यही पुस्तकको १२७ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यति गणितबाट

भगणादि मध्यम शनैश्चर = $\frac{\text{३६६४१ग्रहर्गण}}{\text{३९४४७९४५०}}$ हुने देखियो ।

मूल पाठ

सौरस्य द्युगणमाहत्य कुवेदाङ्गरसाग्निभिः ।
भग्नाद्याप्त खपञ्चाब्दिगोद्रिवेदाब्धिगोतृभिः ।।
अस्य सूत्रस्याङ्कः ...

शनिश्चरस्य दिन-ण गुण ३६६४१ भग्नादि भागहार ३९४४७९४५० ।।

(सुमतितन्त्र ताडपत्र १२ क ख पत्र । मुद्रित सुमतितन्त्रका २१,२२ पृ.)

यो कुरो सुमतितन्त्रकारले स्पष्टै बोलेका छन् । जस्तै-

संशोधित पाठ

कुवेदषड्रसाग्नि ३६६४१ घ्नो
दिनसङ्घो प्रजायते ।

खेषुवेदाङ्कसप्ताब्धि-
वेदाङ्काग्नि ३९४४७९४५० हृतः शनिः ।।
अस्य सूत्रस्याऽङ्कव्याख्या ।

अहर्गणं कुवेदषड्रसाग्निभि ३६६४१ (षड्त्रिंशत् सहस्राणि षट् शतानि एकचत्वारिंशत्) गुणयेद्, भाज्यराशिः स्यात् । भाज्यराशिं खेषवेदाङ्कसप्ताब्धिवेदाङ्कोग्निभि ३९४४७९४५० (ऊनचत्वारिंशत् कोटयः चतुश्चत्वारिंशत् लक्षाणि ऊनाशीतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चाशत्) भजेत । लब्धिर्भगणादि-मध्यमः शनैश्चरो भवेत् ।

[अहर्गणलाई ३६६४१ ले गुनी आएको गुणनफललाई ३९४४७९४५० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम शनैश्चर आउँछन् ।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस कारण

$$\text{मध्यम शनैश्चर} = \frac{\text{३६६४१ अहर्गण}}{\text{३९४४७९४५०}}$$

यसको रूपान्तर ल्याइन्छ ।

$$\frac{\text{३६६४१}}{\text{३९४४७९४५०}} = \frac{\text{१}}{\frac{\text{३९४४७९४५०}}{\text{३६६४१}}}$$

```
३६६४१)३९४४७९४५०(१०७६६
        ३६६४१
        ------
         २८०६९४
         २५६४८७
         ------
          २४२०७५
          २१९८४६
          ------
           २२२२९०
           २१९८४६
           ------
             २४४४
```

```
        ३६६४१
      ×१०७६६
      --------
       २१९८४६
      २१९८४६
     २५६४८७
    ३६६४१
   ----------
   ३९४४७७००६
```

यताबाट १०७६६ दिनमा शनैश्चरको १ भगणपूर्ति हुने देखियो । परन्तु १०७६६ लब्धि लिँदा २४४४ शेष आएको छ । यस कारण १०७६६ दिनभन्दा अलिकता बढी दिनमा शनैश्चरको १ भगणपूर्ति हुने देखिन्छ । १०७६६ दिनमा १ भगणपूर्ति हुन्छ भन्दा केही स्थूलता हुन्छ । सो स्थूलता हटाउने उद्योग गरिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\frac{१}{१०७६६} - \frac{\text{युगशनिभगण}}{\text{युगसावनदिन}}$$

$$= \frac{१}{१०७६६} - \frac{३६६४१}{३९४४७९४५०}$$

$$= \frac{१ \times ३९४४७९४५० - १०७६६ \times ३६६४१}{१०७६६ \times ३९४४७९४५०}$$

$$= \frac{३९४४७९४५० - ३९४४७७००६}{१०७६६ \times ३९४४७९४५०}$$

$$= \frac{२४४४ \text{ भ.}}{१०७६६ \times ३९४४७९४५०} = \frac{२४४४ \times १२ \times ३० \times ६० \text{ क.}}{१०७६६ \times ३९४४७९४५०}$$

$$= \frac{२४४४ \times १२ \times ३० \times १२ \text{ क.}}{१०७६६ \times १३१४९३१५} = \frac{२४४४ \times १२ \times १० \times २ \text{ क.}}{१०७६६ \times ४३८३१०५}$$

$$= \frac{२४४४ \times ४ \times १० \times २ \text{ क.}}{१०७६६ \times १४६१०३५} = \frac{२४४४ \times ४ \times २ \times २ \text{ क.}}{१०७६६ \times २९२२०७}$$

$$= \frac{२४४४ \times ४ \times २ \text{ क.}}{५३८३ \times २९२२०७} = \frac{१९५५२ \text{ क.}}{१५७२९५०२८१}$$

$$= \left(\frac{१}{\frac{१५७२९५०२८१}{१९५५२}}\right) \text{कला} = \left(\frac{१}{८०४४९}\right) \text{कला}$$

(स्वल्पान्तरले)

यस कारण

$$\frac{\text{युगशनिभगण}}{\text{युगसावनदिन}} = \left(\frac{१}{१०७६६}\right) \text{भ.} \quad \left(\frac{१}{८०४४९}\right) \text{क.}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भगणादि मध्यम शनैश्चर $= \left(\frac{\text{अहर्गण}}{१०७६६}\right)^{\text{भ.}} - \left(\frac{\text{अहर्गण}}{८०४४९}\right)^{\text{क.}}$

सुमतितन्त्रमा दिइएको यो रूप माथि गइसक्यो ।

२४४४
×८
———————
१९५५२

२९२२०७
×५३८३
———————
८७६६२१
२३३७६५६
८७६६२१
१४६१०३५
———————
१५७२९५०२८१

१९५५२) १५७२९५०२८१ (८०४४९
१५६४१६
———————
८७९०२
७८२०८
———————
९६९४८
७८२०८
———————
१८७४०१
१७५९६८
———————
११४३३

सुमतितन्त्रकारले मध्यम शनैश्चरको दैनिक गति

$= \left(\frac{१}{१०७६६}\right)$ भगणादि $- \left(\frac{१}{८०४४९}\right)$ कलादि दिएका छन् ।

त्यस्तै रीति खण्डखाद्यकमा दिइएको छ । जस्तै–

साद्धेन्दुनवजिनोनाज् २४९१$\frac{१}{२}$

भगणादिशनिः षड्रसत्वगखचन्द्रैः १०७६६।

खशराब्धिशून्यवसुभिः– ८०४५०

लिप्तानो ऽङ्गारकादीनाम् ॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(खण्डखाद्यक ग्रहाधिकार)

[अहर्गणबाट २४९१३ घटाई शेषलाई १०७६६ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू। अहर्गणलाई ८०४५० ले भाग लिई कलादि लब्धि ल्याउनू। भगणादि लब्धिबाट कलादि लब्धि घटाउनूं, मध्यम शनैश्चर हुन्छन्।]

यहाँ ब्रह्मगुप्तले

शनैश्चरको मध्यम दैनिक गति

$$= \left(\frac{1}{80450}\right) \text{भगण} - \left(\frac{1}{80450}\right) \text{कला}$$

दिएका छन्।

यहाँ

$\left(\frac{1}{10766}\right)$ कला दिइएको छ।

सुमतितन्त्रमा

$\left(\frac{1}{80449}\right)$ कला दिइएको छ।

यहाँ ४९ को ठाउँमा ब्रह्मगुप्तले ५० लिएका छन्। अरू रूप उस्तै हो।

सौरस्य सहस्र १००० गुणाद्
ऋतुरसशून्यर्तु षट्कमुनिखैकैः १०७६६०६६।
यल्लब्धं ते भगणाः
शेषान्मध्यग्रहाः क्रमेणैव ॥३॥
दश १० दश १० भगणे भगणे
संशोध्यास्तत्पराः सुरेज्यस्य।
मनवः १४ कुजस्य देयाः
शनेश्च बाणा ५ विशोध्यास्तु ॥४॥
(पञ्चसिद्धान्तिका १६ अध्याय)

[अहर्गणलाई १००० ले गुनी १०७६६०६६ ले भाग लिई भगणादि लब्धि ल्याउनू। प्रत्येक भगणबाट ५ प्रतिविकला घटाउनू, भगणादि मध्यम शनैश्चर हुन्छन्।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस विषयमा अब विचार गरिन्छ ।

$$\frac{१}{१०७६६} - \frac{१०००}{१०७६६०६६}$$

$$= \frac{१०७६६०६६ - १०७६६०००}{१०७६६ \times १०७६६०६६} = \frac{६६}{१०७६६ \times १०७६६०६६}$$

$$= \frac{३३}{५३८३ \times १०७६६०६६} \text{ भगण}$$

$$\frac{३३ \times १२ \times ३० \times ६०}{५३८३ \times १०७६६०६६} \text{ कला}$$

$$= \frac{३३ \times ६ \times ३० \times ६०}{५३८३ \times ५३८३०३३} = \frac{३५६४००}{२८९७६८६६६३९} \text{ कला}$$

५३८३०३३	३३
× ५३८३	× ६
१६१४९०९९	१९८
१३०६४२६४	× ३०
१६१४९०९९	५९४०
२६९१५१६५	× ६०
२८९७६८६६६३९	३५६४००

$$\frac{३५६४००}{२८९७६८६६६३९} - \frac{१}{८०४४९}$$

$$= \frac{२८६७२०२३६०० - २८९७६८६६६३९}{२८९७६८६६६३९ \times ८०४४९}$$

$$= \frac{-३०४८४३०३९}{२८९७६८६६६३९ \times ८०४४९} \text{ कला}$$

$$= \frac{-३०४८४३०३९ \times ६० \times ६०}{२८९७६८६६६३९ \times ८०४४९} \text{ प्रतिविकला}$$

$$= \frac{-१०९७४३४९४०४००}{२३३११५९९४४२४०९११}$$

$$= \frac{+१}{२३३११५९९४४२४०९११}$$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०९७४३४९४०४००

$= \frac{-१}{२१२४.११}$

८०४४९

× ३५६४००

३२१७९६

४८२६९४

४०२२४५

२४१३४७

२८६७२०२३६००

२८९७६८६६६३९

× ८०४४९

२६०७९१७९९७५१

११५९०७४६६५५६

११५९०७४६६५५६

२३१८१४९३३११२

२३३११५९९४४२४०९११

३०४८४३०३९

× ६०

१८२९०५८२३४०

× ६०

१०९७४३४९४०४००

१०९७४३४९४०४००) २३३११५९९४४२४०९११ (२१२४.११

२१९४८६९८८०८००

१३६२९००६३४४०९

१०९७४३४९४०४००

२६५४६५६९४००९१

२१९४८६९८८०८००

४५९७८७०५९२९११

४३८९७३९७६१६००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०६७४३४६४०४०) २०८१३०८३१३११
१०६७४३४६४०४०

१०६७४३४६४०४) ९८३८७३३७२७१

१०७६६.०६६ यति दिनमा शनैश्चरको १ भगण पूरा हुन्छ। यस कारण

१ दिनमा त $\frac{-१}{२१२४.११}$ अन्तर पर्छ भने १०७६६.०६६ दिनमा कति अन्तर पर्ला भनी त्रैराशिक गर्दा

$$१ : \frac{-१}{२१२४.११} : : १०७६६.०६६$$

$$-\frac{१ \times १०७६६.०६६}{१ \times २१२४.११} = \frac{१०७६६.०६६}{२१२४.११}$$

$$= ५.०७ \text{ प्रतिविकला}$$

२१२४.११) १०७६६.०६६ (.
२१२४११०) १०७६६०६६ (५.०६
१०६२०५५०
२१२४११) १४५५१६०
१२७४४६६
१८०६९४

यस कारण वराहमिहिरले
शनैश्चरको दैनिक मध्यम गति

$$= \left(\frac{१०००}{१०७६६०६६}\right)$$ भगणे –भगणपीछे ५ प्रतिविकला हुन्छ भनी बोले।

शनैश्चरको मध्यम दैनिक गति

वराहमिहिरले

$$\left(\frac{१०००}{१०७६६०६६}\right)$$ भगण–भगणपीछे ५ प्रतिविकला

सुमतितन्त्रकारले

$$\left(\frac{१}{१०७६६}\right)$$ भगण – $\left(\frac{.१}{८०४४६}\right)$ कला

ब्रह्मगुप्तले

$$\left(\frac{१}{१०७६६}\right)$$ भगण– $\left(\frac{.१}{८०४५०}\right)$ कला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रकारले

$$\left(\frac{१}{१०७५६}\right) \text{ भगण}$$

हुन्छ भनी बोले ।

यस कारण पञ्चसिद्धान्तिकाको, सुमतितन्त्रको र खण्डखाद्यकको रीति एउटै हो । ८०४४६ दिनमा पर्ने १ कलाको अन्तरलाई कालचक्रकारले छोडिदिएका छन् । वास्तवमा यी चारै ग्रन्थका सूत्र एउटै हुन् ।

राहु ल्याउने रीति कालचक्रकारले ३६ श्लोकमा दिएका छन् ।[११] त्यसको अर्थ यस्तो हुन्छ—

मासगणमा १२२ जोड्नू । योगफललाई २ ले गुन्नू । पूर्णिमाको राहु ल्याउनुपर्दा गुणनफलमा १ जोड्नू । योगफललाई ४६० ले भाग लिनू । लब्धि राहुको गतभगणसङ्ख्या हुन्छ । शेषलाई २७ ले गुनी ४६० ले भाग लिनू । लब्धि नक्षत्र हुन्छ । शेषलाई ६० ले गुनी ४६० ले भाग लिनू । लब्धि घडी हुन्छ । यसै गरी पला असुसम्म ल्याउनू । आएको नक्षत्र, घडी, पला, असुलाई २७ नक्षत्रबाट घटाउनू । शेष नक्षत्रादि राहुको मुख हुन्छ । राहुको मुखमा १३½ नक्षत्र जोड्नू । योग राहुको पुच्छर हुन्छ ।

यहाँ १ चान्द्रमासमा राहुको गति $\frac{२}{४६०}$ दिइएको छ । यसरी आएको गतिलाई २७ ले गुनी राहुको नक्षत्र ल्याइएको छ । यताबाट यो गति भगण-रूप रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।

अब यसको उपपत्ति दिइन्छ ।

$$\frac{२}{४६०} = \frac{१}{२३०}$$

यताबाट कालचक्रअनुसार २३० चान्द्रमासमा राहुको १ भगण पूरा हुने देखिन्छ ।

अहर्गणलाई १७२८०००० ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम सूर्य हुन्छन्; अहर्गणलाई २३१०१३३४४ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि मध्यम चन्द्र हुन्छन्; अहर्गणलाई ९२८९३६ ले गुनी आएको गुणनफललाई ६३११६७१२०० ले भाग लिनू, भगणादि चन्द्रपात

११. यही पुस्तकका १७–१८ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन्छ भनी सुमतितन्त्रको मध्यमग्रहसाधनको पहिलो प्रकारमा लेखिएको छ। यो कुरा माथि परिसकेको छ।[१२]

यताबाट
सूर्यभगण = १७२८००००
चन्द्रभगण = २३१०१३३४४
राहुभगण = ९२८९३६

हुने देखियो।

अब यिनको लघुतम रूप ल्याइन्छ।

```
२ । १७२८०००० । २३१०१३३४४। ९२८९३६
२ । ८६४०००० । ११५५०६६७२। ४६४४६८
२ । ४३२००००। ५७७५३३३६ । २३२२३४
    २१६००००। २८८७६६६८ । ११६११७
```

```
२८८७६६६८ चन्द्रभगण
−२१६०००० सूर्यभगण
२६७१६६६८ चान्द्रमास
```

यताबाट सुमतितन्त्रअनुसार २६७१६६६८ चान्द्रमासमा राहुका ११६११७ भगण पूरा हुने देखिन्छ।

राहुका ११६११७ भगण पूरा हुन त २६७१६६६८ चान्द्रमास लाग्छन् भने १ भगण पूरा हुन कति लाग्ला भनी त्रैराशिक गर्दा

राहुको १ भगण पूरा हुन लाग्ने चान्द्रमास

$$= \frac{२६७१६६६८}{११६११७} = २३०.०८४$$

```
११६११७)२६७१६६६८(२३०.०८४
        २३२२३४
        ३४९३२६
        ३४८३५१
          ९७५८००
          ९२८९३६
           ४६८६४०
           ४६४४६८
             ४१७२
```

१२. यही पुस्तकको १२६ पृ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यताबाट सुमतितन्त्रअनुसार २३०.०८४ चान्द्रमासमा राहुको १ भगण पूरा हुने देखिन्छ। कालचक्रकारले .०८४ यस भागलाई छोडी २३० चान्द्रमासमा राहुको १ भमण पूरा हुन्छ भनी बोलेको देखिन्छ। वास्तवमा दुवै पुस्तकको रीति एउटै हो।

कालचक्रकारले २३० चान्द्रमासमा राहुको १ भगणपूर्ति हुन्छ भनी बोले।

१ भगण = १२ राशि = १२ × ३० × ६० कला
= २१६०० कला

यताबाट २३० चान्द्रमासमा राहुले २१६०० कला भोग गर्ने देखियो अर्थात् २३ चान्द्रमासमा २१६० कला भोग गर्ने देखियो।

```
२३)२१६०(९३.९१
   २०७
   ----
    ९०
    ६९
   ----
    २१०
    २०७
   ----
      ३०
      २३
     ---
       ७
```

यताबाट राहुको १ चान्द्रमासको गति ९३.९१ कला स्वल्पान्तरले ९४ कला हुने देखियो।

यही कुरो ग्रहलाघवकारले यसरी बोलेका छन्—

वारादिके भू. कुगुणाः खबाणाः १।३१।५०
पिण्डे द्वयं २ भे द्वयमीशनाड्यः २।११।
क्षेप्याः क्रमेण प्रतिमासमत्र
राहौ युगाङ्काः ९४ कलिका वियोज्याः ॥१४॥

(ग्रहलाघव पञ्चाङ्गचन्द्रग्रहणाधिकार)

[प्रतिमहीना वारादिमा १ वार ३१ घडी ५० पला जोड्नुपर्छ, पिण्डमा २ पिण्ड जोड्नुपर्छ, नक्षत्रमा २ नक्षत्र ११ घडी जोड्नुपर्छ, राहुमा चाहिं ९४ कला घटाउनुपर्छ।]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रकारले चान्द्रमासको वारादि १।३१।५१ दिएका छन्,[13] फेरि उनले चान्द्रमासको वारादि १।३२ दिएका छन्,[14] पिण्डको गति २ दिएका छन्,[15] नक्षत्रको गति २।११ दिएका छन्।[16]

यति कुरोबाट ग्रहलाघवकारले कालचक्रको यहाँनिर अनुसरण गरेको स्पष्ट देखिन्छ। यस्तो कुरो अन्त पनि छ, त्यसलाई हामी दोस्रो भागमा लेख्नेछौं।

१३. यही पुस्तकको ५ पृ.
१४. ऐजन ७ पृ.
१५. ऐजन
१६. ऐजन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालचक्रको ज्यौतिषभागको मूल तथा प्रतिसंस्कृत पाठ

प्रतिसंस्कर्ता– नयराज पन्त

मूल पाठ

आद्याब्दात् षट्शता६००ब्दैः प्रकटयशनृपः शम्भलाख्ये भविष्यत्
तस्मान्नागैः शता८००ब्दैः खलु मखविषये म्लेच्छधर्मप्रवृत्तिः ।
तस्मिन् काले धरण्यां स्फुटलघुकरणं मानवैर्वेदितव्यं
सिद्धान्तानां विनाशः सकलभुवितले कालयोगे भविष्यत् ।।२६।।

(यही पुस्तकको ३ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

आद्याऽब्दात् . षट्शता६००ब्दैः प्रकटयति पुरा शम्भले स्वं यशस्वी
तस्माद् नागैः शता८००ब्दैः खलु मखविषये म्लेच्छधर्मप्रवृत्तिः ।
तस्मिन् काले धरण्यां स्फुटलघुकरणं मानवैर् वेदितव्यं
सिद्धान्ताः कालगत्या लयमिव धरणौ नूनमेष्यन्ति सर्वे ।।१।।

मूल पाठ

वह्नौ खे ऽब्धौ ४०३ विमिश्रं प्रभवमुखगतं म्लेच्छवर्षं प्रसिद्ध-
मनं म्लेच्छेन्द्रवर्षं करफणिशशिना १८२ शेषमर्का१२हतं च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिश्रं चैत्रादिमासैरधरयुग४हतं खाग्निचन्द्रै १३०विभक्तं
लब्धं मर्ध्नि प्रविष्टं भवति नरपते मासपिण्डं विशुद्धम् ।। २७।।

(यही पुस्तकको ४ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

म्लेच्छानाम् आदिवर्षं प्रभव इति शरत् स्यात् त्रिशून्याऽब्धि४०३युक्तम्
ऊनं म्लेच्छेन्द्रवर्षं करफणिशशिभिः १८२ शेषमर्कैर्१२ विनिघ्नम् ।
मिश्रं चैत्राऽऽदिमासैर् अधरमुदधिभिर् ४ निघ्नमभ्रत्रिचन्द्रै र् २१३०
भक्तं पूर्णाऽङ्कलब्ध्या सहितमुपरिगं मासपिण्डः प्रसिध्येत् ।।२।।

मूल पाठ

मासास्त्रिस्थानभूताः करशिखि३२गुणिता मध्यराशौ स्थिता ये
मूले षड्६भागलब्धं भवति च तदृणं मध्यमे शोधनीयम् ।
ऊर्ध्वेऽधो नेत्रत्रिशत् २१३० प्रकटयति धनं
मिश्रितं षष्टि६०भागै-
र्लब्धं मूर्ध्नि प्रविष्टं भवति मुनिवरै७श्छेदितः शेषवारः ।।२८।।

(यही पुस्तकको ५ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासास् त्रिष्ठा विधेयाः, करशिखि३२गुणिता मध्यमाः संविधेया,
मासान् भक्त्वा द्विषड्भिः ३ समुपगतफलं मध्यमाच् शोधनीयम् ।
वारा घट्यो विघट्यः फलमिदमुदितं मासजं, द्वे दिनेषु
त्रिशद्रा ३०नाडीषु योज्या, मिहिरसमुदयात्
स्याद् अमान्ते दिनाऽद्यम् ।।३।।
चेत् सप्तभ्यो७ ऽधिका स्याद् दिवससमुदिता
सङ्ख्यका सप्तभिः ७ सा
संतक्ष्या, शेषसङ्ख्या भवति दिनकराद् इष्टवारस्य सङ्ख्या ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाडीनां वा पलानां यदि भवति मितिः शून्यषड्भ्यो६० ऽधिका, सा षष्ट्या ६० संतक्षणीया, समुपगतफल मूर्ध्नि राशौ नियोज्यम् ।।४।।

मूल पाठ

द्विस्थानेऽर्केन्दु११२मिश्रं हृतमृतुरविणा १२६ भूत५मिश्रं समस्तं देयं तन्मूर्द्धिन राशौ प्रथमकर२हते पिण्डमष्टद्वि२८भक्तम् ।

(यही पुस्तकको ६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासान् हन्यात् कराभ्यां २ गुणनफलमिदं प्रोक्तमाद्याऽभिधानं,
मासा अर्केन्दु११२युक्ता रसभुजकु१२६हृता
लब्धिरुक्ता द्वितीया ।
आद्ये युञ्ज्याद् द्वितीयं, युतिजनितफले पञ्च ५ युञ्जीत, योगः
पिण्डः स्यात्, पिण्डसङ्ख्या सति गजनयनैः २८ संभवे तक्षणीया ।।५।।

मूल पाठ

त्रिस्था मध्ये हतेशा११स्त्वधरनवगुणै३९र्भागलब्धं द्वि२मिश्र-
मूनं मध्ये घटीभि६०र्हृतमपि तु धनं
मूर्द्धिन राशौ द्वि २ हत्वा ।।२९।।
युक्तं चर्क्ष२७प्रभक्तो भवति नृप रवेः शेष चर्क्षादिभोगो

(यही पुस्तकको ६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासा रुद्रै११ विनिघ्ना गगनरस६०हृता
मध्यमाऽख्यं फलं स्याद्,
मासा नन्दत्रि३९भक्ता अथ नयन२युताः
षष्टि६०भक्ताः क्षयाऽख्यम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मध्यात्त् शोध्यं क्षयाऽख्यं, विधुतिभवफले माससङ्ख्या द्विरनिघ्नी
योज्या, मध्याभिधानो युतिजनितफलं स्याद् अमान्ते खरांशुः ॥६॥

तन्त्रे ऽस्मिन् कालचक्रे रविमुखखचराः साधिता ऋक्षपूर्वाः,
सिद्धाः खेटा अतोऽत्र क्षितिधरनयनैः २७ संभवे तक्षणीयाः ।

षड्भिः ६ प्राणैर् विनाडी भवति, विघटिका षष्टि६०तुल्या च नाडी,
नाडीषष्ट्या ६० भमेकं १, गिरिनयन२७मितैर्
भैर् भवेच् चक्रमेकम् १ ॥७॥

चक्राणां न प्रयोगो भवति, दिविषदः साधिता ऋक्षपूर्वाः,
स्मर्तव्या रीतिरेषा खगगणनविधौ कालचक्राऽख्यतन्त्रे ।

मूल पाठ

वारे वारं प्रदेयं द्विगुणनृप३२घटी पिण्डके द्वे २ त्वधश्च ।
द्वे २ चर्क्षे रुद्र११नाड्यः प्रकटयति धनं सूर्यभोगे प्रदेय
एतन्मासध्रुवं स्यात् कथितमपि पुनर्मासि मासि प्रदेयम् ॥३०॥

(यही पुस्तकको ७ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

वाराऽद्ये वार एको १ नयनगुणमिता
नाडिका १।३२ मासभुक्तिः,
पिण्डाऽख्ये चन्द्रकेन्द्रे नयन२परिमिता
मासिको भुक्तिरुक्ता ॥८॥
द्वे नक्षत्रे कुचन्द्रैः परिमितघटिका २।११ मासिकी सूर्यभुक्तिर्
वाराऽद्ये चन्द्रकेन्द्रे दिनकृति च गतिर् मासि मासि प्रदेया ।

मूल पाठ

देया हेयाश्च देयाः पुनरपि तिथयो वारनाडीपदेषु
पिण्डे भागेऽब्धिचन्द्रैः १४ समविषमगते देयहेयौ पदार्थौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शन्ये० शून्यं० विशुद्धं त्रिदश१३शशि१पदे
पञ्च५ नेत्रा२र्क१२योर्दिक् १०
तिथ्य१५श्चैकादशे११ऽग्नौ ३ दश१०जलधि४पदे
विंशतिश्चैकहीना १९ ।।३१।।
द्वाविंशत् २२ पञ्च५रन्ध्रे ९ ऋतु६वसु८नि जिनाः २४
सप्तमे ७ पञ्चविंशत् २५
तस्मिन्नर्कप्रभेदैः प्रकटितरविका देयहेया भवन्ति।
भूता ५ भूते५षु५वेदाः ४ शिखि३कर२शशिनः १
पूर्वभागे ऽपरे च
पिण्डे भागे ऽब्धिचन्द्रैः १४ समविषमगते देयहेयाश्च वाराः ।।३२।।
सच्चारेणा ऽवशेषं हतमृतुरविणा १२६ भागलब्धं च तद्वत्
तत्रैवा ऽर्कप्रभेदै रविपदघटिका देयहेया भवन्ति।

(यही पुस्तकको ७ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

दर्शाऽन्तोत्थो निरुवतो ध्रुव इह तिथिजो मासिको वासरा।ऽदिर्
वारे प्रक्षेपणीयाः सितमुखगणिताः स्वीयतिथ्यः क्रमेण ।।९।।
शोध्यास् ता एव सङ्ख्या निजतिथिजनिता नाडिकाभ्यः क्रमेण,
संपद्येत स्वतिथ्या ध्रुवमितिरथ सा संभवे तक्षणीया।
पिण्डे दर्शान्तसिद्धे सितमुखगणिता योजनीयाः स्वतिथ्यः,
षट्पञ्चभ्यो५६ऽधिकत्वे सति रसविषयैस् ५६
तक्षणुयात् पिण्डसङ्ख्याम् ।।१०।।
भवतव्या पिण्डसङ्ख्या श्रुतिहिमकिरणैश् १४
चेत् फलं खं० द्वय २ वा
संस्कारः पिण्डसिद्धो भवति धनमतो वैपरीत्ये क्षयाऽख्यः।
शून्या० चेत् पिण्डसङ्ख्या समुदयति फलं पिण्डजं शून्य०मेव
सा सङ्ख्या रूप१तुल्या यदि गुणकु१३मिता
वा फलं पञ्च५तुल्यम् ।।११।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सा सङ्ख्या चेद् द्वि२तुल्या भुजशशि१२तुलिता
वा फलं खेन्दु१०तुल्यं,
सा सङ्ख्या चेत् त्रि३तुल्या क्षितिशशि११तुलिता
वा फलं पञ्चचन्द्राः १५ ।
सा सङ्ख्या वेद४तुल्या यदि खशशि१०मिता
वा फलं नन्दचन्द्राः १९,
सा सङ्ख्या पञ्च५तुल्या यदि विवर९मिता
वा फलं द्विद्वि२२तुल्यम् ॥१२॥
सा सङ्ख्या शत्रु६तुल्या यदि भजग८मिता
वा फलं सिद्ध२४तुल्यमं,
पिण्डे सप्त७प्रमाणे विषयभुज२५मितं
स्यात् फलं नाडिकाऽऽखयम् ।
नक्षत्रेशस्य केन्द्रं तिथिभिरिभभुजा २८ संमितैर् एकचक्रं
धत्ते सम्पूर्णमस्माद् व्यधिषत भुजगा-
क्षि२८प्रमास् तस्य खण्डाः ॥१३॥
खण्डेनैकेन१ तुल्या प्रतितिथि गदिता केन्द्रजाता च भुक्तिर्
नक्षत्रेशस्य केन्द्रं गदिततिथिभवं पिण्डनाम्ना गृहीतम् ।
चान्द्रात् केन्द्रात् समुत्थं फलमपि कथितं पिण्डनाम्ना क्वचित् तु
सौरात् केन्द्रात् समुत्थं फलमपि च तिथेः साधने ग्राह्यमेव ॥१४॥
अङ्काः पिण्डप्रजाता न्यगदिषत पुरा खण्डकास् तद्भवास् तु
बाणा ५ बाणाः ५ कलम्बाः ५ सलिलपरिवृढा ४
पावका ३ द्वे २ हिमांशुः १ ।
सम्पद्यन्तेऽनुपातात् फलमपि शकलैः शेषजं साधनीयं,
नोज्झेत् कार्ये ऽनुपाते हरमृतुभुजभू१२६-
संमितं तं पुरोक्तम् ॥१५॥
सिद्धौ तिथ्यादिकानां फलमपि तरणेः केन्द्रजं देयमेव,
पूर्वोक्ता रीतिरेषा पुनरपि कथिता बोधहेतोः शिशूनाम् ।

मूल पाठ

वेदै४स्तिथ्याहतं यत् स्फुटमपि तु धनं तत् त्रि३भागेन मिश्र-
मत्यृक्षं सत्रिपादं ६।४५ त्वृणमपि तु रवेः शोधयेद् भुक्तिमध्ये ॥३३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिष्टं कार्यं यथाऽरे रसद्युग४शशिनो १ मन्दकार्ये पदानि
हत्वा भोगेन नाडी: शरगुणशशिभि१३५र्भागलब्धं सभागम् ।
देयं हेयं च सूर्ये त्वयनगतिवशान्नाऽन्ठाथा शुद्धिरस्ति
सूर्ये कालो ३ रसो६ ऽहि८श्च दश१०हर११हरा११
रुद्र११दिग्१०नाग८षट् ६ च ।।३४।।
वह्निः ३ खं० चाऽयनान्ते भवति घनमृणं चोत्तरे दक्षिणे च
षण्मासं पक्षभेदैश्चरति दिनकरो माससङ्क्रान्तिभेदात् ।

(यही पुस्तकको ९ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

वेदैर् ४ निघ्नीस् तिथीः स्वाः सितवदनगताः संविदध्यात् तिथीनां
युञ्जीतां ऽशं तृतीयं $\frac{1}{3}$, भवति रविगतिर्
नाडिका ऽऽख्या तिथीषु ।।१६।।

दर्शान्तोत्थे खरांशौ स्वतिथिसमुदिता भुक्तिरेषा प्रदेया,
नक्षत्राऽऽदिस्वरूपो निजतिथिविरतौ
स्याद् रविर् मध्यमाऽऽख्यः ।
षड् नक्षत्राणि नाड्यो विषयजलधयः ६।४५ पद्मिनीवल्लभस्य
जन्मर्क्षस्य प्रमाणं गदितमिह, रवेर् मन्दमुच्चं तदेव ।।१७।।

मध्याऽऽख्यात् तिग्मरश्मेर् दिवसकरभवं जन्मभ शोधनीयं,
शेषं स्यात् केन्द्रमस्मात् फलमथ विधिना वक्ष्यमाणेन साध्यम् ।
मान्दात् केन्द्रात् खरांशोर् मृदुफलघटिकाः खण्डरूपाः क्रमेण
षड् ६ वेदा ४ भूर् १ भवन्ति प्रतिभवनभवाः
केन्द्रजातस्य बाहोः ।।१८।।

गेहैर् बाहुप्रजातैः फलमिह गदितं, पञ्चरामेन्दु१३५तुल्या
नाड्यो राशौ स्युराभिः फलमपि गणयेच् शेषनाडीसमुत्थम् ।
आद्ये पादे तृतीये क्रमपरिगणिताः खण्डकाः संनिवेश्या,
द्वैतीयीके चतुर्थे स्थितिरथ गदिता वैपरीत्येन तेषाम् ।।१९।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केन्द्रं षड्भ्यो ६ गृहेभ्यो यदि भवति महत्, केन्द्रतः षड् ६ गृहाणि
स्यस् त्यक्तव्यानि, केन्द्रात् फलमिह तु भवेद्
ऊनतः षड् ६ गृहेभ्यः ।

ते खण्डाः सन्ति योज्या उपरि निगदिता आद्यपादे स्वकेन्द्रे,
खण्डत्रय्याः समासाद् उपरि निगदिताः शोधनीया द्वितीये ॥२०॥

कार्यं पादे तृतीये प्रथम इव भवेत्, तुर्यपादे तु रीतिर्
द्वैतीयीकोक्तवत् स्यात्, समफलविरतौ स्यात् फलं शून्य०मेव ।
सूर्ये सौम्याऽयनस्थे रविफलघटिकाः
स्यर् धनाऽख्यां दधानाः

सूर्ये याम्याऽयनस्थे रविफलघटिकाः
स्युः क्षयाऽख्यां दधानाः ॥१२॥

मध्ये भानौ प्रदेयं फलमथ मिहिरः स्पष्टसंज्ञः प्रसिध्येद्,
मध्यः स्पष्टश् च तुल्यो भवति दिनकरो वर्तमानोऽयनाऽदौ ।
पूर्वं खण्डा निरुक्ताः प्रतिभवनभवास् तिग्मरश्मेः फलस्य,
वक्ष्यन्तेऽङ्काः खरांशोर् मृदुफलघटिका अर्धराशिप्रजाताः ॥२२॥

रामा ३ स्वादा ६ भुजङ्गा ८ दश १० पशुपतयो ११
वामदेवा ११ गिरीशा ११
आशा १० नागा ८ द्विषन्तो ६ दहन३परिमिता
व्योम०नाड्यः क्रमेण ।
सौराऽख्यैर् अर्धमासैर् अयनजदिवसाद् भास्वता भुज्यमानैर्
अङ्का निर्दिश्यमाना इह रविफलजाः स्युः क्रमाज् जायमानाः ॥२३॥
अह्नो वृद्धेश्च हानाद् अयनदिनमपि स्यात् सुबोधं सुधीभिस्
तस्मात् ते ऽङ्का प्रदिष्टा दिनकरगणिते लाघवस्यैव हेतोः ।

मूल पाठ

दत्त्वा सूर्ये तिथीश्चा ऽप्यधररस६हता वारभोगेन मिश्रा
ऊनीभूताः शशाङ्को भवति नरपते

(यही पुस्तकको १०पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

योज्याः सूर्यस्य ऋक्षे सितमुखगणिताः स्वीयतिथ्यो घटीभ्य
ऋक्षस्थाभ्यः खरांशोर् अहित६विगुणिताः शोधयेत्
तास् तिथीश् च ।।२४।।
एवं सिद्धात् फलात् तास् तिथिभवघटिकाः पूर्वसिद्धा विशोध्याः
नक्षत्रा ।ऽदिस्वरूपो मिहिरसमुदये प्रस्फुटः स्याद् हिमांशः

मूल पाठ

मिश्रसूर्येन्दुयोगः ।।३५।।

(यही पुस्तकको १० पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

नक्षत्रेशस्य ऋक्षे दिवसकरभवं योजयेद् ऋक्षमाप्तो
योगो जायेत योगः, सति गिरिनयनैः २७
संभवे तक्षणुयात् तम् ।।२५।।

मूल पाठ

अक्षणा २ तिथ्याहतं यद् गतशशि१करणं सप्त७भागावशेषं

(यही पुस्तकको ११ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

नेत्राभ्यां २ हन्यमानाः सितमुखगणिता वर्तमानाः स्वतिथ्य,
एकेनो१ना विधेयाः, प्रभवति करणं पश्चिमे ऽर्धे स्वतिथ्याः ।

चेत् सप्तभ्यो७धिकत्वं प्रभवति करणे तत् स्वरै७स् तक्षणीयं
कृष्णे भूतोत्तरा ऽर्धात् स्थिरकरणगणः
स्याच् चतुष्क४प्रमाणः ।।२६।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

शुद्धाब्दा नागदमिश्रा खखजलधि४००हृता शोधिता नागदमिश्रैः ।
शैलेन्द्वग्नि३१७प्रभक्ता गगनरस६०हता
नाडिकाद्याविं३१७भक्ता
द्वि त्रिंशद् २।३० वारनाड्यो ध्रुवकमिह युतं
चाऽब्दसङ्क्रान्तिमासे ।।३६।।

(यही पुस्तकको १३ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

वर्षौघाद् नागदयुक्तात् खखजलधिद००हृताद्
वर्षसङ्घं गजाढ्यं
जह्याच् शेषं भजेताऽचलधरणिगुणैः ३१७ स्यात् फलं
वारपूर्वम् ।
वारास् चक्षुःसमेता गगनगुणयुता नाडिका २।३० संविधेयाः
संतक्ष्या वारसङ्ख्या मुनिभि७रथ भवेद्
वत्सरा।ऽरम्भकालः ।।२७।।

मूल पाठ

मेषादौ वारनाड्यां क्रमपरिरचिताः क्षेपणे द्वादशैते
चन्द्राद्रीभूत १।५७ वेदौ गुणशर ४।५३ शशिनः
शैलचन्द्रं १।१७ तृतीये ।
वेदाग्नीभूत ४।५३ चन्द्रौ नयनकर १।२२ युगं
वेदनेत्राणि ४।२४ षष्ठे
षट् चन्द्राबाण ६।५१ चन्द्रो गिरियुग १।४७ शिखि षट्-
चन्द्र३।१६ वेदाद्रिलोकाः ४।३७ ।।३७।।
षड् वेदौ ६।४ शून्यशून्यं नयनशर ०।५२पदं मीनराशौ रवेश्च

(यही पुस्तकको १३ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

वारा नाड्यः क्रमस्था अजमुखगृहजाः क्षेपका द्वादशैते
शुभ्रांशुः सप्तबाणाः १।५७ सलिलपरिवृढा
रामबाणा ४।५३ वृषस्य ।
शीतांशुः सप्तचन्द्राः १।१७ सलिलपरिवृढा रामबाणश् ४।५३ चतुर्थे
नक्षत्रेशो द्विदस्राः १।२२ सलिलपरिवृढा
वेदनेत्राणि ४।२४ षष्ठे ।।२८।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वादाः पृथ्वीकलम्बा ६।५१ द्विजपतिरचल-
क्षीरपा १।४७ वृश्चिकस्य,
रामा भूपाः ३।१६ समद्राः शिखरिहुतभुजः ४।३७
स्कन्दवक्त्राणि वेदाः६।४।
आकाशो बाहुबाणा ०।५२ दशशतकरजः क्षेपको मीनराशेर्
इष्टाः सङ्क्रान्तिकाला दशशतकरजाः क्षेपकैः साधनीयाः ।।२६।।

मूल पाठ

षण्‌६मासं हानिवृद्धिर्भवति दिननिशायाश्च सूर्यप्रचारैः ।
अब्धि४प्राणाऽग्नि३लिप्ताः प्रतिदिनसमये वृद्धिनाशेऽयनाङ्कै
सव्ये रात्रेश्च वृद्धिर्भवति हिमगिरावुत्तरे वासरस्य ।।३८।।

(यही पुस्तकको १७ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

याम्याम् आशां प्रयाते दिनकृति रजनी वर्धते क्षीयतेऽहः,
सौम्याम् आशां प्रयाते दिनकृति रजनी क्षीयते वर्धतेऽहः ।
अह्नो हानिर् निशाया उपचितिरथ तद्वैपरीत्यं तयोश् च
षड्भिर् ६ मासैः क्रमेणाऽनुभवविषयतां याति सूर्यस्य गत्या ।।३०।।
तिस्रो घट्यो विपूर्वा उदधिभिरसुभिः ३।४ संयुताः क्षीयमाणा
जायन्ते वर्धमानाः, प्रतिदिवसमिमे हानिवृद्धी हिमाऽद्रौ ।

मूल पाठ

मासा नेत्रार्क१२२मिश्रा नयन२विगुणिताश्चन्द्रपर्वैक१मिश्राः
खर्वाम्भोधि४६०प्रभक्ता मुनिकर२७गुणिता
खादि४६०भागेन चर्क्षम् ।
शिष्टाः षष्ट्या ६० हता ये पुनरपि घटिकास्ते विलिप्ता हतास्ते
चक्रं २७ लब्धोनवक्त्रं भवति च तमिनः
पुच्छमृक्षार्द्ध१३।३०मिश्रम् ।।३९।।

(यही पुस्तकको १७ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासा नेत्राऽर्क१२२मिश्रा नयन२विगुणिताः
शून्यषड्वेद४६७भक्ताः

कार्या, लब्ध्या समा स्याद् गतभगणमितिः
सिंहिकायाः सुतस्य ॥३१॥

मासा नेत्राऽर्क१२२मिश्रा नयन२विगुणिता एक१युक्ता खषट्क-
वेदैर् ४६० भक्ता विधेया यदि च कुमुदिनीनायकग्रास इष्टः।
शेषं सप्तद्वि२७निघ्नं खरसजलधिभिः ४६० संविभज्या ऽ नयेत
नक्षत्रा ऽद्यं विजह्याद् अचलभुज२७मितात्
तच् च नक्षत्रसङ्घात् ॥३२॥

नक्षत्रा ऽदिस्वरूपं भवति मुखमगोर्, अर्धनक्षत्रवृन्दे १३।३०
वक्त्रं युञ्जीत पुच्छप्रमितिरथ भवेत् सिंहिकायाः सुतस्य ।

मूल पाठ

मासास्त्रिंश३०द्धताश्च प्रतिदिनसहिताः शैलखागै७०७श्च लब्धं
त्रिस्था मध्ये विमिश्रं त्वपि जलधिरसै ६४र्लब्धहीनो ऽस्फुटाहः ।

(यही पुस्तकको १८ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासास् त्रिंशद्३०विनिघ्ना गततिथिसहिताः संविधेया हिमांशोर्
जायन्ते वासरास्, ते गिरिगगननगैः ७०७ संविभक्ता विधेयाः॥३३॥
लब्ध्या ऽऽढ्याँश् चान्द्रघस्रान्, सलिलनिधिरसैः ६४ संभजेत, क्षयाहा
जायन्ते तैर् विहीनः शशिदिवसगणः सावना ऽहर्गणः स्यात्,
एकेना ऽढ्यो विहीनो ऽपि च दिवसगणः संविधेयः कदाचिद्,
युक्त्या सम्यक् परीक्ष्य स्फुटदिवसगणं साधयेत् खेटसिद्ध्यै ॥३४॥

मूल पाठ

शैलर्त्वंकै१६७श्च मिश्रः स्फुटदिवसगणः शैलनागर्तु६८७भक्तः
शेषश्चर्क्षा२७हतो हृत् पुनरपि खरसै६०
र्गुण्य शैलादि६८७नाड्यः ॥४०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शोध्याः सार्द्धा नवा९।३०ऽरे यदि ऋणमधिकं
चक्र२७मिश्रे विशोध्यं
त्याज्यं चक्रार्द्ध १३।३०मद्धाधिकमपि च भवेत्
त्यक्तशेषोत्क्रमः स्यात् ।
ऋक्षे षष्टया६० हते युक् प्रभवति घटिका भूतवह्नीन्दु१३५भक्तं
यल्लब्धं मन्दकर्मण्यपि च धनमृणं चोत्क्रमेण क्रमेण ।।४१।।

तत्त्वा२५न्यष्टादशा१८ऽद्रिः७प्रकटरस६पदा-
न्यर्द्ध चक्रेऽप्यधोर्द्ध्वं
हन्याद् भोगेन नाडीः शरगुणशशिरभि१३५र्भागलब्धोऽर्धचक्रात् ।
पूर्वार्द्धे ग्राह्य इष्टो भवति पदवशात् त्याज्य एवं परार्द्ध
भुक्तं कृत्वैकपिण्डं ग्रहगमनवशाद् देयहेयं च नाड्याम् ।।४२।।

(यही पुस्तकका १८-१९ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

शैलर्तुक्ष्मा१६७समेतं दिवससमुदयं शैलनागर्तु६८७भक्तं
कुर्याल्, लब्ध्या समाना गतभगणमितिः स्याद् धरित्रीसुतस्य ।
सा त्याज्या, शेषसङ्ख्या गिरिनयन२७हता शैलनागर्तु६८७भक्ता
कार्या, स्युर् भानि, शेषाद् गगनरस६०हताद्
नाडिकाऽऽद्या विधेयाः ।।३५।।

नक्षत्रा ।ऽ दिस्वरूपो मिहिरसमुदये मध्यमः स्याद् महीजो,
दत्त्वा मान्दं च शैघ्रं फलयुगलमसौ स्पष्टतां प्रापणीयः ।
नक्षत्रैः सार्द्धनन्दैः९।३० परिमितमुदितं जन्मभं भूमिसूनोर्
मध्याद् भौमात् त्यजेत् तद् भवति वसुमतीपुत्रजं मन्दकेन्द्रम् ।।३६।।

भूसूनोर् मान्दखण्डाः प्रतिभवनभवाः केन्द्रजातस्य बाहोर्
विद्यन्ते पञ्चदस्रा २५ भुजगशशधराः १८ पर्वता ७ नाडिकाऽऽख्याः ।
संस्कारो मान्दसंज्ञो धरणिसुतभवः पूर्वरीत्या प्रसाध्य,
आद्ये पादे द्वितीये मृदुफलमधनं केन्द्रजे शेषयोः स्वम् ।।३७।।

देयाश् चिह्नाऽनुसारं मृदुफलघटिका मध्यमे भूमिपुत्रे,
मन्दस्पष्टा ऽभिधानो भवति धरणिजः शीघ्रकर्मोपयोगी ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

सूर्ये भौमो विशोध्यो गुरुरपि रविजः शीघ्रकर्मण्यथैव
सौम्ये शुक्रे च सूर्यः खलु भवति धनं शीघ्रकार्ये क्रमेण ।
शोध्यः शेषोऽत्र चारो ग्रहचरणपदैः शेषनाडीर्निहत्य
षष्ट्या ६० भागेन लब्धं ग्रहचरणपदाद् ग्राह्यहार्यन्तथैव ।।४३।।

भुक्तं कृत्वैकपिण्डं ग्रहगमनवशाद् देयहेयं समस्तं
भौमे चारा जिना२४द्याः प्रकटमनु१४पदे स्थापनीयाः समस्ताः ।
एवं सर्वग्रहाणां क्रमपरिगणना वेदितव्या नरेन्द्र

(यही पुस्तकका २०-२१ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

शैघ्रे कार्ये महीजस् त्रिदशपतिगुरुः पद्मिनीशाऽऽत्मजश् च
संशोध्यास् तीक्ष्णरश्मेर्, अथ दिवसकरो रौहिणेयाद् भृगोश् च ।।३८।।
शोध्यः, स्याच् शीघ्रकेन्द्रं फलमथ गणयेच् शीघ्रसंज्ञाच् च केन्द्रात्
पञ्चानां भूमिपुत्रप्रभृतिदिविषदां खण्डकैर् वक्ष्यमाणैः ।
प्रत्यृक्षं शीघ्रसंज्ञं फलमिह गदितं पञ्चताराग्रहाणां,
सार्धा विश्वप्रमाणा १३।३० विदधति वर्सात तारका अर्धचक्रे ।।३९।।
चक्रस्याऽर्धे समानं भवति चलफलं ह्यादिमे पश्चिमे च
शक्राः १४ खण्डाश् चलाऽऽख्या अत इह विहिताः
पञ्चताराग्रहाणाम् ।
केन्द्रं शीघ्राऽभिधानं भदल१३।३०परिमितेश् चेद् महीयस् तदा तु
केन्द्रं चक्राद् २७ विशोध्यं चलफलगणना शेषतः स्याद् विधेया ।।४०।।

ग्राह्याः खण्डाः क्रमस्थाश् चलफलविहिताः शीघ्रकेन्द्रस्य ऋक्षैस्
ते योज्या वर्धमाना, उपचितजयुतेः क्षीयमाणास् तु शोध्याः ।
ऋक्षं षष्ट्या ६० घटीभिर् भवति फलमतः
शून्यषड्भिर् ६० घटीभिः
साध्यं त्रैराशिकोक्त्या प्रचितमपचितं शेषनाडीसमुत्थम् ।।४१।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केन्द्रं शीघ्राऽभिधानं प्रथमपदगतं वा द्वितीये पदे चेत्
स्वं स्याच् शीघ्राऽभिधानं फलमथ पदयोः
शेषयोः स्यात् क्षया । ऽख्यम् ।
मन्दस्पष्टाऽभिधाने चलफलघटिका भूतधाढ्यास् तनूजे
देयाश् चिह्नाऽनुसारं, भवति धरणिजः स्पष्टताम् आददानः ॥४२॥

मूल पाठ

सौम्ये शुक्रे विशुद्धो भवति दिनकरः सौम्यशुक्रौ च सम्यक् ॥४४॥
शून्याकाशेन्दु१००गुण्यं दिनगणसकलं वह्निसूर्याद्रि७१२३हीनं
शैलाद्रन्ध्राद्रिनागै८७९७र्हृतमपि निहतं शेषमृक्षा २७ दिभेदैः ।
प्रोक्तैर्भागेन चर्क्षं पुनरपि घटिकाः सौम्यभोगे भवन्ति
सौम्यं त्यक्त्वाऽर्कमध्ये त्यज सुनृप नृपं
चाऽर्द्धमृक्षं १६।३० च सम्यक् ॥४५॥
शिष्टं कार्यं यथाऽरे भवति धनमृणं मन्दशीघ्रं च कर्म
सौम्ये यन्मन्दकार्ये दश१०गिरि७शिखिनः३
शीघ्रकार्ये नृपाऽ १६ द्याः ।

(यही पुस्तकका २१–२२ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

शून्या ।ऽकाशेन्दु१००निघ्नाद् दिवससमुदयात्
प्रोज्झ्य वह्न्यर्कशैलान्, ७१२३
शेषो भाज्योऽद्रिरन्ध्रक्षितिधरकरिभिश्८७९७ चक्रपूर्वो बधः स्यात् ।
सौम्यात् सूर्यो विशोध्यः, शशितनयभवं शीघ्रकेन्द्रं प्रसिध्येद्,
उष्णांशुं मध्यसंज्ञं शशधरतनयं मध्यसंज्ञं प्रकल्प्य ॥४३॥
कृत्वा मान्दं च शैघ्रं फलमथ गणयेद् रौहिणेयं स्फुटा ।ऽख्यं,
जन्मर्क्षं चन्द्रसूनोः सदलरसकुभिर् १६।३० वर्तते भैः समानम् ।
चान्द्रेऽ मान्दा ।ऽख्यखण्डा गगनशशधराः १० पर्वता ७ आश्रयाशा ३
वक्ष्यन्ते शीघ्रखण्डा निगदितविधिना
साधयेत् तं स्फुटा ।ऽख्यम् ॥४४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

कृत्वाऽ हःपिण्डमून खखरसनयन२६०० र्दन्तवन्ह्यब्धि ४३३२भक्तं
शेषं त्वृक्ष२७६नमृक्षं पुनरपि घटिका मन्दकार्ये गुरोश्च ।।४६।।

नक्षत्रं शोध्यमर्कं १२हर११नव९शिखिनो ३ मन्दकार्ये पदानि
भूयः शीघ्रे पदानि प्रकटमनु १४ पदे दिक्१०पदाद्यानि तानि ।

(यही पुस्तकको २३ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

कृत्वाऽहःपिण्डमूनं खखरसनयनैः २६०० शेषराशिं भजेत
चक्षूरामत्रिवेदैस् ४३३२ त्रिदशपतिगुरुस् चक्रपूर्वः प्रसिध्येत् ।
जन्मर्क्षं बाहुचन्द्रैस् १२ त्रिदशपतिगुरोर् वर्तते भैः समानं,
रुद्रा ११ अङ्का ९ हुताशास् ३ त्रिदशपतिगुरोः
खण्डका मान्दसंज्ञाः ।।४५।।

वक्ष्यन्ते शीघ्रखण्डा निगदितविधिना मन्दशीघ्राऽभिधानौ
संस्कारौ साधयित्वा त्रिदशपतिगुरुः स्पष्टसंज्ञः प्रसाध्यः ।

मूल पाठ

हत्वाऽहः खेन्दुनो१०नं जलनिधिवसुभि८४
भक्तमद्रैर्जिनाक्षै २२४७
ऋक्ष२७घ्ने चर्क्षभोगः पुनरपि घटिकाः शीघ्रकार्ये भृगोश्च ।।४७।।

ऋत्वृ६क्षं शोध्यमर्के श२५युग४शशिनो १ मन्दकार्ये पदानि
शीघ्रे तत्त्वा२५दिभेदैः प्रकटमन१४पदे देयहेयं यथाऽरे ।

(यही पुस्तकका २३-२४ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

खक्ष्मा१०६नाद् घस्त्रसंघाज् जलनिधिभुजगान् ८४
प्रोज्झ्य शेषं भजेत
शैलोदन्वद्द्विदोर्भिर् २२४७ दनुजपतिगुरुश्
चक्रपूर्वः प्रसिध्येत् ।।४६।।
शुक्रात् सूर्यो विशोध्यो, दनुजपतिगुरोः
शीघ्रकेन्द्रं प्रसिध्येद्
उष्णांशुं मध्यसंज्ञं दनुजपतिगुरुं मध्यसंज्ञं प्रकल्प्य ।
कृत्वा मान्दं च शैघ्र्यं फलमथ गणयेद्
भार्गवं स्पष्टसंज्ञं
जन्मर्क्षं स्कन्दवक्त्रैर् ६ दनुजपतिगुरोर्
वर्तते भैः समानम् ।।४७।।
बाणा ५ वेदा ४ शशाङ्को १ दनुजपतिगुरोः
खण्डका मान्दसंज्ञा,
वक्ष्यन्ते शीघ्रखण्डाः, शशधरसुतवत्
तं विदध्यात् स्फुटाख्यम् ।

मूल पाठ

ऊनः खाक्ष्यष्टवेदैः ४८२० स्फुटदिवसगणः
षड्सागाम्बरैकै १०७६६
र्भवतश्चर्क्ष२७६नमृक्षं भवति च शनिनः
पात्यमष्टादश१८ञ्च ।।४८।।
यद् द्वाविंशद्२२दिन१५र्तुः६ प्रकटरस६पदे
शीघ्रकार्ये रसाद्याः

(यही पुस्तकको २४ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

घस्त्रौघाच् शून्यचक्षुर्भुजगजलनिधीन् ४८२०
प्रोज्झ्य शेषं भजेत
षट्षट्सप्ताऽभ्रचन्द्रै र् १०७६६ दिनकरतनयश्
चक्रपूर्वः प्रसिध्येत् ।।४८।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जन्मर्क्षं सूर्यसूनोर् भुजगशशधरैर् १८ वर्तते भैः समानं,
मान्दाः खण्डा द्विपक्षा २२ विषयशशधराः १५
स्कन्दवक्त्राणि ६ सौरेः।
वक्ष्यन्ते शीघ्रखण्डा निगदितविधिना
मन्दशीघ्राऽभिधानौ
संस्कारौ साधयित्वा दिनकरतनयः
स्पष्टतां प्रापणीयः ।।४९।।

मूल पाठ

शीघ्रो मन्दश्च चारः क्रमपदगमने वक्र एवोत्क्रमेण।
पूर्वार्द्धे चाऽपरार्द्धे रविगमनवशान्निर्गमश्च ग्रहाणां

(यही पुस्तकको २५ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

शीघ्रो मन्दश् च चारो भवति दिविचरे प्रत्यहं वर्धमाने,
वक्रं चारं प्रपन्नो भवति दिविचरं प्रत्यहं क्षीयमाणः।
पूर्वार्धे चक्रजाते भवति दिविषदां वक्रता शीघ्रकेन्द्रे,
पश्चार्धे चक्रजाते भवति दिविषदां
मार्गिता शीघ्रकेन्द्रे ।।५०।।
पूर्वार्धे चाऽपरार्धे चलफलजनिताः शीघ्रकेन्द्रस्य खण्डा
वृद्धिं हानिं भजन्ते क्रमपरिगणिताः
पञ्चताराग्रहाणाम्।
ते खण्डा भूमिपुत्रप्रभृतिदिविषदां
क्षीयमाणा यदा स्युर्
वक्रत्वं तद्गतीनाम् अपि च समुदियाद्
वैपरीत्यात् तदैव ।।५१।।
तीक्ष्णांशोर् भूमिपुत्रप्रभृतिदिविषदाम्
अन्तरं शीघ्रकेन्द्रं,
तेषाम् अस्तोदयाऽद्यं भवति नियमितं
शीघ्रकेन्द्राऽनुसारम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

सप्तत्रिंशत् ३७सुमासैर्भवति कर२हतैः
शीघ्रवक्रं च केतोः ॥४६॥

(यही पुस्तकको २५ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासैः सप्ताऽऽश्रयाशैर् ३७ नयन२विनिहतैः
शीघ्रता वक्रता च
सम्पूर्णा धूमकेतोर् भवति नियमिता
कालचक्रप्रणाल्या ॥५२॥

मूल पाठ

यः कश्चित् सूर्यभोगं प्रविशति नियतं
स ग्रहश्चाऽस्तमेति
सूर्यं त्यक्त्वोदितः स्यादयनगतिविभागेन
मार्गश्च तस्य।
वामे मार्गे स्थितो यो रविगमनवशात् स व्रजत्युत्तरेण
सव्यस्थो दक्षिणेन स्फुटमपि च

(यही पुस्तकका २५-२६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

तीक्ष्णांशोः संनिकर्षं व्रजति गतिवशाद्
यो ग्रहः सोऽस्तमेति,
लुप्तत्वं प्राप्य सूर्यं त्यजति गतिवशाद्
यो ग्रहः सोऽभ्युदेति।
आशायाम् उत्तरस्यां भवति गतिवशाद्
यो ग्रहो लोपकाले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्यं त्यक्त्वा स खेटो भवति समुदितः
सौम्यदिग्भागसंस्थः ।।५३।।
आशायां दक्षिणस्यां भवति गतिवशाद् यो ग्रहो लोपकाले
सूर्यं त्यक्त्वा स खेटो भवति समुदितो याम्यदिग्भागसंस्थः ।

मूल पाठ

रिपोर्युद्धमन्योन्यमत्र ।।५०।।
स्वक्षेत्रे संस्थितानां यदि भवति रिपुर्निश्चितं तत्र युद्धं
नक्षत्रेऽन्येन युद्धं खलु भवति समायुक्तिरन्योन्यमत्र ।

(यही पुस्तकको २६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

एकस्मिन्नेव ऋक्षे यदि खचरयुगं खेचरा वा प्रभूताः
संगच्छेरन् स योगो ज्ञपरिषदि समायोगनाम्ना
मतः स्यात् ।।५४।।
स्वं राशिं जन्मभं वा समुपगतवता बिभ्रता शत्रुभावं
खेटेनाऽन्येन तस्थस् तदधिपतिरियात् खेचरः संगराय ।

मूल पाठ

वामे चन्द्रप्रवेशो यदि भवति रवौ निर्गमश्चोत्तरेण

(यही पुस्तकको २६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

शीतांशुः सौम्यदिक्स्थो यदि विलयमियात्
कृष्णपक्षाऽवसाने
शुक्लत्रारम्भकालेऽपि स उदयमियात्
सौम्यदिग्भागसंस्थः ।।५५।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

वामे श्रृङ्गोन्नतिः स्यात् क्वचिदयनवशान्
निर्गमे दक्षिणे च ।।५१।।

(यही पुस्तकको २६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

तुङ्गं श्रृङ्गं हिमांशोर् धनददिशि गतं दृश्यते शुक्लतायाः,
शुक्लत्वे तुङ्गश्रृङ्गं यमदिशि तु विधोः
सूर्यगत्या क्वचित् स्यात् ।

मूल पाठ

पर्वच्छेदे च राहोर्व्रजति सममुखः संमुखो ग्रास एव
वामे चारेऽपसव्ये रविगमनवशाद् दक्षिणे सव्यभागे ।
एवं राहुर्विदिक्षु ग्रसति शशधरं निर्गतं पृश्ठश्च

(यही पुस्तकको २७ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

स्वर्भानुः शीतरश्मेर् भवति निकटगः शुक्लपक्षाऽवसाने,
नेदीयांसं तु चन्द्रं निजवदनगतं
कर्तुमीष्टे च राहुः ।।५६।।
सम्बन्धात् तीक्ष्णरश्मेर् धनददिशि गतः
सौम्यभागं सुधांशोर्
याम्यस्थो याम्यभागं स्पृशति च वपुषः
सिंहिकायास् तनूजः ।
एवं राहुर् विदिक्षु स्पृशति कुमुदिनीनायकं स्पर्शकाले,
पश्चाद् भागाद् मुमुक्षू रजनिकरमगुः
संविधत्तो तथैव ।।५७।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

अश्विन्याद्यर्द्ध चित्रं निशिदिवससमा
मध्यतो गोलरेखा ।।५२।।
ऋक्षं सव्यापसव्यं खलु भुवनपदे संस्थितं राशिभेदै-
श्चापाकार्तुराशौ शिखिवलयगतं दक्षिणे गोलमध्यात् ।
वामे तच्छीतशैलं सुकमलदलवद् मेषपूर्वं तुलादौ

(यही पुस्तकको २८ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

अश्विन्या आदिबिन्दुर् भवति य उदितः
सैव मेषाऽदिबिन्दुश्
चित्राया अर्धबिन्दुर् भवति य उदितः
सैव जूकाऽदिबिन्दुः ।
मेषाऽदि वा तुलाऽऽदि श्रयति दिनकरे
स्याद् दिनं रात्रितुल्यं,
मेषाऽदेः कन्यकाऽन्तं भवति भवलयं
सौम्यदिक्कं, तुलाऽऽदेः ।।५८।।
मीनाऽन्तं याम्यदिक्कं, विदधति वर्सात
राशयो द्वादशा१२ऽत्र,
सार्धा वश्वप्रमाणा १३।३० विदधति वर्सात
तारका राशिषट्के ६ ।
पद्मं पर्णैस् तदीयैर् इनवलयमिदं संश्रितं तारकाभिर्
याम्यायाम् अग्निगोलं तुहिनगिरिमुदग्
गाहते राशिचक्रम् ।।५६।।

मूल पाठ

वह्नेः शीताद्रिसीम्नः खखखशरनगा
योजनानां सहस्रम् ७५००० ।।५३।।
मध्ये चक्रार्द्धरेखा गमनमपिर रवेरेकरात्रौ विषौ च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पश्चात् सव्यापसव्यं चरति दिननिशञ्चर्क्षभेदैः क्रमेण ।
मार्गाणां खाहिचन्द्रं १८० त्यजति दिननिशं
चाऽयनान्तं हि यावद्
हानिर्वृद्धिः षडंशे त्वपि रविशशिनोः
षष्टि६०नाड्यां निशाह्नि ।।५४।।

(यही पुस्तकका २९–३० पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

याम्याद् आग्नेयगोलात् तुहिनशिखरिणं
सौम्यदिक्कं तु यावद्
वर्तन्ते योजनानि द्युखगगनशरक्ष्माधरैः७५०००
संमितानि ।
तद्द्वय्या मध्यभागे विलसति च समौ
गोलखण्डौ विधात्री
रेखा, यस्यां विवस्वान् विषुवति दिवसे
भ्रान्तिमेकां विधत्ते ।।६०।।
याम्याम् आशां क्रमेण व्रजति विषुवतो
याम्यसंज्ञेऽयनेऽर्कः,
सौम्याम् आशां क्रमेण व्रजति विषुवतः
सौम्यसंज्ञेऽयनेऽर्कः ।
बिन्दोर् याम्याऽयनाऽऽन्ताद् दिवसकरपथे
सौम्यसंज्ञाऽयनाऽन्तं
बिन्दुं यावद् विभागाः खभुजगकु१८०मिता
गण्यमाना भवन्ति ।।६१।।
मुञ्चन्नेकैकभागं दशशतकिरणः प्रत्यहं संप्रयाति,
घस्रः सौम्याऽयना।ऽदौ भवति लघुतमो,
वर्धतेऽतः क्रमात् सः ।
घस्रो याम्याऽयना।ऽदौ भवति गुरुतमः,
क्षीयतेऽतः क्रमात् सः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्पद्येते लघिष्ठो गुरुतम इति यौ वत्सरे
वासरे द्वौ ।।६२।।

विश्लेषस् तद्द्वयोत्थः प्रभवति दशभिर्१०
नाडिकाभिः समानः,

षष्टया६० नाडीभिरर्को रचयति दिवसं
यामिनीं च क्रमेण ।

षष्टया६० नाडीभिरिन्दू रचयति दिवसं यामिनीं
च स्वकीयौ,

तीक्ष्णांशुः शीतरश्मिर् विरचयत उभौ संगतौ
कालमेवम् ।।६३।।

मूल पाठ

यस्माच्छैले७ जनानां भवति हि विषुवं मेषसूर्ये तुलार्के
तस्माद् द्व्यष्टे८ च खण्डे खलु वृषभगते
वृश्चिकस्थे तथैव ।

रन्ध्रा९ख्ये वह्नि३सङ्ख्ये मिथुनधनुगते
दिक्१०प्रमाणे चतुर्थे४

मार्तण्डे कर्कटस्थेऽपि च मकरगते पञ्चमे५
कादशे११ च ।।५५।।

सिंहे कुम्भे प्रविष्टे द्विदश१२रस६महौ मीनकन्यागते च
अस्मिन् वामायनं स्याद् मकरगतरवौ
कुम्भसूर्ये द्वितीये २ ।

मीने खण्डे तृतीये३ त्वयनमपि नृणां मेषसूर्ये चतुर्थे ४
भूता५ख्येऽर्के वृषस्थे मिथुनगतरवौ
षण्६महौ सप्तमे७ च ।।५६।।

मार्तण्डे कर्कटस्थे भवति हरिगते चाऽष्टमे८ भूमिखण्ड
कन्या रन्ध्रे ९ तुलार्के भवति च दशमे१०
वृश्चिके रुद्र११खण्डे ।

चापस्थे द्वादशे १२ स्यादयनमपि नृणां
द्वादशाऽरे च भूम्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेवं सव्यायनं स्याद् रविगमनवशात्
कर्कटादौ च राशौ ॥५७॥

(यही पुस्तकका ३१–३२ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

स्वीयैः खण्डैर् विभक्ता मिहिर१२परिमितैर्
वर्तते भूमिरेषा,
यस्मिन् खण्डे वसामो वयमिह धरणेर्
आद्यखण्डः स एव ।
मेषाऽऽदौ वा तुलाऽऽदौ दशशतकिरणे वर्तमानेऽत्र खण्डे
रात्र्या तुल्यं दिनं स्याद् विषुवदिनयुगं
तद् भवेद् आद्यखण्डे ॥६४॥
बोद्धव्यं घस्रयुग्मं प्रथमशकलवत् सप्तमे७ खण्डकेऽपि
स्मर्तव्या रीतिरेषा विषुवदिनविधौ शेषखण्डेषु चैव ।
उक्षाऽऽदि वृश्चिकाऽऽदि गतवति मिहिरे
स्याद् द्वितीये२ऽष्टमे८ तद्,
युग्माऽऽदि कार्मुकाऽऽदि श्रयति दिनकरे
तत् तृतीये३ विलाऽऽख्ये ९॥६५॥
नक्राऽऽदौ कर्कटाऽऽदौ दिनकृति दशमे१०
तच् चतुर्थे४ च खण्डे,
हर्यक्षाऽऽदि घटाऽऽदि श्रयति दिनकरे
पञ्चमे५ तच् शिवाऽऽख्ये ११।
सूर्ये कन्याझषस्थे प्रभवति विषुवं षष्ट६-
खण्डेऽन्तिमे१२ च
यस्मिन् खण्डे वसामो वयमिह धरणेस्
तत्र सौम्यायनाऽऽदिः ॥६६॥
नक्राऽऽदि सेवमाने दशशतकिरणे दृश्यते जायमानः,
कुम्भाऽऽदि सेवमाने दशशतकिरणे
स्याद् द्वितीये २ स खण्डे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मीनाऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे
स्यात् तृतीये३ स खण्डे,
मेषाऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे
स्यात् चतुर्थे४ स खण्डे ॥६७॥
उक्षाऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे
पञ्चमे५ स्यात् स खण्डे,
युग्माऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे
खण्डके स्यात् स षष्ठे ६।
कर्काऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे
सप्तमे७ स्यात् स खण्डे,
सिंहाऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे
खण्डके सोऽष्टमे८ स्यात् ॥६८॥
कन्याऽऽदिं सेवमाने दिनकृति नवमे९
खण्डके स प्रसिध्येज्,
जूकाऽऽदिं सेवमाने दिनकृति दशमे१०
खण्डके स प्रसिध्येत् ।
संप्राप्ते वृश्चिकाऽऽदिं दशशतकिरणे
खण्ड एकादशे११ स,
चापस्याऽऽदिं प्रपन्ने दशशतकिरणे
खण्डके द्वादशे१२ सः ॥६९॥
यस्मिन् खण्डे वसामो वयमिह धरणेस्
तत्र याम्यायनाऽऽदिः
कर्काऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे दृश्यते जायमानः ।
सिंहाऽऽदिं सेवमाने दशशतकिरणे
स्याद् द्वितीये२ स खण्डे,
खण्डेष्वन्येषु चैवं क्रमगतगणना
याम्यसंज्ञेऽयने स्यात् ॥७०॥

मूल पाठ

ऊर्द्ध्वं षण्णाग८६०००सङ्ख्या तपनमपि रवे-
श्चाऽयने चोत्तरान्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मात् क्षीणश्च सव्ये भवति नरपते
रुद्रसङ्ख्यासहस्रम् ११००० ।
एकाशीतिः सहस्रं शरशतरहितं ८०५००
मध्यस्तो गोलरेखा
तस्या यद् वृद्धिपातं भवति खखशरेषू ५५००-
त्तरे दक्षिणे च ॥५८॥

(यही पुस्तकको ३३ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

उच्चस्थः कर्कटाऽदौ भवति दिनकरो
याम्यसंज्ञाऽयनाऽदौ
सौरः कणस् तदानीं खखखरसगजैर्८६००० योजनैः
स्यात् समानः ।
नक्राऽदौ नीचसंस्थो भवति दिनकरः
सौम्यसंज्ञाऽयनाऽदौ
सौरः कर्णस् तदानीं खखखशरनगैर्७५000 योजनैः
स्यात् समानः ॥७१॥
मध्ये दूरे धरित्र्या विषुवति नलिनीनायको जायतेऽतः
सौरः कर्णस् तदानीं खखशरखगजैर्८०५०० योजनैः
स्यात् समानः ।

मूल पाठ

क्षाराब्धि लङ्घयित्वा व्रजति दिनकरो दक्षिणे यावदग्निं
कैलाशस्योत्तरेण व्रजति हिमगिरिं चोत्तरे चोत्तरस्थः ।
बाणास्तिथ्याहताश्च व्रजति दिगयने
योजनानां सहस्रं ७५०००
सार्द्धाक्षाहीन्दु१८२½लब्धं त्यजति दिनदिने
पञ्चभूतःसहस्रात्५५०० ॥५९॥
(यही पुस्तकको ३३ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

क्षाराऽब्धिं लङ्घयित्वा यमदिशि तरणिर्
वह्निगोलाऽन्तमेति,
काष्ठायाम् उत्तरस्यां तुहिनशिखरिणं
पद्मिनीशः समेति ॥७२॥

तद्द्वय्या अन्तरालं खखखशरनगैर्७५०००
योजनैस् तुल्यमेति,
कालद्वन्द्वाऽन्तरालं भुजगजशशिनो वासरा
अर्धयुक्ताः १८२½ ।

देशोत्थं योजनाऽख्यं विवरमथ भजेत्
कालयुग्माऽन्तरेण
तीक्ष्णांशोर् याम्यसौम्या गतिमितिरुदियाद्
दैनिकी योजनाऽख्या ॥७३॥

सौरः कर्णो महिष्ठो लघुतम इति यद् दर्शितं कर्णयुग्मं,
तद्विश्लेषो द्विरभक्तः खखशरविषयैर् ५५००
योजनैः स्यात् समानः ।
सौरः कर्णो महिष्ठो लघुतम इति यौ दर्शितौ तद्वियोगः
कालद्वन्द्वाऽन्तराऽऽप्तो भवति दिनकृतो
दैनिकी कर्णभुक्तिः ॥७४॥

मूल पाठ

राशावेके स्थितोऽर्कः सकलमृतुगणं मासपक्षान् करोति
खण्डे खण्डे च मासो भवति भुवितले द्वादशाऽरे क्रमेण ।
यन्मानं यत्र खण्डे भवति दिनवशात् सप्तमे तन्निशायां
त्रैलक्षा३०००००दर्द्ध मार्गे दिनमपि पुरतः
पृष्ठतोऽर्कस्य रात्रिः ॥६०॥

(यही पुस्तकको ३४ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

यस्मिन् कस्मिंश् च राशावपि निजगमनाद्
वर्तमानो दिनेशः
सर्वान् मासांश् च पक्षौ विरचयति ऋतून्
षट्६ च भूमौ सदैव।
चक्राऽकारा विशाला लसति वसुमती
द्वादशा१२रा, क्रमेण
मासान् खण्डेषु यस्या विरचयति सदा
द्वादश१२ द्वादशात्मा ॥७५॥
सम्पद्येत प्रमाणं दिवससमुदितं कुत्रचित् खण्डके यत्
तत्खण्डात् सप्तमे तु प्रभवति नियतं
तत् प्रमाणं निशायाः।
यत् खण्डं यत्र काले भवति गतिवशाद्
भास्वतः संमुखीनं
तस्मिन् खण्डे तदानीं प्रभवति दिवसो
दर्शनात् तिग्मरश्मेः ॥७६॥
यत् खण्डं यत्र काले विनिपतति बहिस्
तीक्ष्णरश्मेः करेभ्यस्
तस्मिन् खण्डे तदानीं प्रभवति रजनी
तीक्ष्णरश्मेर् अदृष्टचा।
आस्ते वृत्तं, यदीया परिधिपरिमितिर्
लक्षषट्क६०००००प्रमाणा,
वृत्तस्याऽस्याऽर्धभागे दिनमथ रजनी
जायतेऽर्धे परस्मिन् ॥७७॥

मूल पाठ

सर्वेषां चोत्तरस्थो भवति नरपते शैलराजो जनानां
पूर्वे सूर्योदयः स्याद् गिरिसममयनं
पश्चिमे चाऽस्तमेतत्।
कालाः सन्ध्याश्चतस्रः ४ प्रहरदिननिशाः
सर्वदा सङ्क्रमन्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मरोर्दिक्ष भ्रमन्ति प्रकटरवि१२महौ
श्चेदिता लग्नभेदैः ॥६१॥

(यही पुस्तकको ३६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

खण्डेभ्यो द्वादशभ्यो१२पि धरणिवलये
शैलराजः सुमेरुर्
आशायाम् उत्तरस्यां निवसति, परितो-
ऽमुं परिक्राम्यतीनः ।
प्राची काष्ठा मता सा धरणितलजुषां
यत्र भास्वान् उदेति,
काष्ठायां यत्र भास्वान् व्रजति च विलयं
मन्यते सा प्रतीची ॥७८॥
मार्तण्डः साऽयनाऽशं भ्रमति च परितः
शैलराजं सुमेरुं
७८ गत्यैव क्रमस्था दिनरजनिमुखाः कालभागा भवन्ति ।
तस्मात् खण्डेषु पृथ्व्या नयनशशधरैः १२
संमितेषूद्भवन्तो
दिक्कालोत्था विभागा विदधति परितो
भ्रान्तिमद्रिं सुमेरुम् ॥७९॥

मूल पाठ

नाड्यब्धे षट्सपादं क्रमति दिनकरो
योजनानां सहस्रं ६२५०
षष्टी६०नामग्निलक्षं भ्रमति दिननिशं
पञ्चशैलं सहस्रम् ३७५०००।
गोलार्द्धे खाग्नि३०नाडी वहति दिननिशं
हानिवृद्धयोश्च पञ्च ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोले सव्यापसव्यं प्रतिदिनमपि तत्
श्वासयुग्मं त्रिलिप्तम् ३।२ ।।६२।।

(यही पुस्तकको ३७ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

आकाशेषुद्विशत्रून् ६२५० व्रजति भवलयं
योजनान्येक१घटचां,
नाडीषष्टचां६० खखाऽभ्राऽ शुगशिखरिगुणान्३७५०००
योजनानि प्रयाति ।
त्रिंशद्३०नाडीप्रमाणं भवति दिननिशायुग्ममेवार्ऽधगोले
हानिर् वृद्धिर् महिष्ठा भवति दिनदिशोः
पञ्च५नाडीप्रमाणाः ।।८०।।
तिस्रो घटचो विपूर्वा असुयुगलयुताः ३।२
प्रत्यहं क्षीयमाणा
जायन्ते वर्धमाना अपि दिवसनिशोर्
वैपरीत्यात् क्रमेण ।

मूल पाठ

लिप्ता स्याद् मेषलग्ने गगननवकरं२९०
खर्तुनेत्रं २६० वृषे स्याद
युग्मेऽप्याकाशखद्वे २०० शर ५रस६घटिका
स्युः कुलीरे च सिंहे ।
कन्यायां साद्धं षट्कं६।३० भवति खलु तुला-
द्युत्क्रमेणैव सर्वं
षड्६लग्नैरस्तमेतदुदितमपि तथाऽ
र्कस्य ऋक्षप्रभेदैः ।।६३।।

(यही पुस्तकको ३८ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

मेषे लग्ने विघट्यो गगननवकरा २९०,
व्योमषड्लोचनानि २६०
सम्पद्यन्ते वृषाऽऽख्ये, खखभुज२००तुलिता
युग्मलग्ने विघट्यः ॥८१॥
सम्पद्यन्ते विघट्यः खगगनदहनाः३००
कर्कटाऽऽख्ये विलग्ने,
सिंहे षष्ट्याश्रयाशा ३६०, गगननवगुणाः ३९०
कन्यकायां विघट्यः ।
मेषाऽऽदेः कन्यकाऽन्तं क्रमपरिगणिता
दर्शिता या विघट्यो
जायन्ते वैपरीत्याद् अथ परिगणितास्
तास् तुलाऽऽदेर् झषान्तम् ॥८२॥
राशीनाम् द्वादशानाम् १२ उदितमनुदितं
स्यात् क्रमाद् राशिषट्कं ६,
तीक्ष्णांशोर् ऋक्षभेदाद् उदयविघटिकाभेदतोऽहःप्रभेदः।

मूल पाठ

विंशत्येके सहस्रे रसशतसहिते २१६००
निर्गता दन्त३२भागै-
र्देहे श्वासाधिका ये प्रतिदिनसमये
भूतशैलर्तु६७५सङ्ख्याः ।
षड्त्रिंशद्भिः सहस्रै ३६०००र्गुणितमपि शता१००-
ब्दस्य मानं प्रसिद्धं
शन्यत्र्वग्नि३६० प्रभक्ता प्रभवति घटिका
षष्टि६०भागाद् दिनं च ॥६४॥

(यही पुस्तकको ३९ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

षड्भिः६ प्राणैर् विनाडी भवति, विघटिका-
षष्टि६०तुल्या च नाडी,
नाडीषष्टया ६० द्युरात्रं, खरसगुण३६०मितैस्
तैः स्मृतं वर्षमेकम् १ ॥८३॥
देहे श्वासा द्युरात्रे खखखनृपभुजैः २१६००
संमिताः संभवन्ति,
तेषां दन्त३२प्रमोंऽशोऽधिक इति च बुधैर्
मन्यतेऽध्यात्मविद्भिः।
बाणाऽद्रिस्वाद६७५तुल्या अहरहरसवो वर्धमाना भवन्ति
व.प.
वर्षत्रय्या त्रिपक्षाऽऽपि च ३।३ भवति समं
तत्प्रमाणं शताऽब्दयाम् १००॥८४॥

मूल पाठ

चन्द्रे पक्षं रवौ चाऽयनमपि नव९ मासाश्च भौमे च रात्रिः
षड्६वर्षाः स्युर्गुरौ स्यादयनमपि भृगौ चाऽयनं चन्द्रसूनौ।
तिथ्या१५ख्याब्दानि सौरौ तमिनि नव९ तथा
केतुहीना च राजन्
तत् सर्वं चैकपिण्डं वसुगुणितयुगाब्दानि३२
सार्द्धत्रि३½मासाः ॥६५॥

(यही पुस्तकको ४० पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासस्याऽर्धेन तुल्या भवति परिमितिः
शीतरश्मौ क्षपायाः,
षड्भिर्६ मासैः समाना भवति दिनमणौ
चन्द्रपुत्रे भृगौ च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मासै रन्ध्र९प्रमाणैर् भवति परिमिता यामिनी भूमिपुत्र,
षड्भिर्६ वर्षैः समानं त्रिदशपतिगुरौ
जायते रात्रिमानम् ।।८५।।
वर्षै रन्ध्र९प्रमाणैर् भवति परिमिता यामिनी सैंहिकेये,
वर्षैः पञ्चेन्दु१५तुल्यैर् भवति परिमिता
यामिनी सूर्यपुत्रे ।
अष्टानां यामिनीनां गगनचरभुवां संयुतौ साधितायां
व. मा. दि.
द्वात्रिंशद् वीतिहोत्रा विषयशशधरा ३२।३।१५
वत्सराद्या भवन्ति ।।८६।।

मूल पाठ

सङ्ख्या सार्द्धे दिने चाऽब्दशतमपि भवेत्
कालचक्रोनमत्र
प्राणाः सत्त्वे वहन्त्या रजसि तमसि वै
कायवाक्चित्तभेदैः ।
पञ्चत्वं यान्ति तस्मात् सुरनरफणिनः सार्द्धरात्रेण चेन्दो-
रेषा सङ्ख्या प्रसिद्धा भवति सुनियता
कालचक्रे नरेन्द्र ।।६६।।

(यही पुस्तकको ४० पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

व. मा. दि.
द्वात्रिंशद् वीतिहोत्रा विषयशशधरा ३२।३।१५
वत्सराद्याः स्मृता ये,
प्राणास् तस्मिस् तु काले विदधति वहनं
प्राणिनां सत्त्वभाजः ।
काले तावत्प्रमाणे विदधति वहनं
राजसास् तामसाश् च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राणा, योगस् तु तेषां भवति जनिभताम्
आयुषः पूर्णकालः ।।८७।।
व. मा. दि.
षड्रन्ध्राणि द्यचन्द्रा विषयशशधरा ६६।१०।१५
वत्सराऽद्या युतौ स्युर्
एतान् ऊज्झेच् शताब्दद्या १०० वियतिपरिमितिः
व.प.
स्यात् त्रिवर्षी त्रिपक्षी ३।३ ।
१
आद्यं सिद्धांऽश-- युक्तं दिवसकरपदं
२४
व. प.
स्यात् त्रिवर्षी त्रिपक्षी ३।३
शीतांशोर् घस्रमानं निजदल $\frac{1}{2}$ सहितं
स्यात् त्रि३पक्षीप्रमाणम् ।।८८।।
तस्मात् एतत् प्रसिद्धं भवति दिनकराद्
यामिनीवल्लभाच् च
कालोऽयं श्वासरीत्या गदित इह पुरा
कालचक्राऽनुसारम् ।

मूल पाठ

नोच्छिन्ने कालचक्रे त्वयनमृण नव६ क्षेपयित्वा समस्तं
पञ्चानां शीघ्रकर्मण्यपि चरणघटी मङ्गलादिग्रहाणाम् ।
भौमें वेदर्तुवह्निः ३६४ प्रभवति भुवन१४-
स्थानके चारभेदै-
स्तुल्याः पूर्वापरार्द्धे त्वृणधनगतिषु
स्थानभेदैर्नियोज्याः ।।६७।।
आदौ जैनेन्द्र२४सङ्ख्या प्रभवति घटिका
वह्निनेत्रं त्रिधा २३।२३।२३ च
द्विस्था सैकाक्षि२१।२१रष्टादशक१८तिथि१५हरा११
वह्नि३मूलाद् हर११श्च ।
अष्टत्रिंशत्३८ त्वशीतिः ८० स्थितिभुवन१४पदे
सत्रिपञ्चाश५३दत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मिन्नर्के विशुद्धे त्वृणमपि च धन
चोत्क्रमेण क्रमेण ।।६८।।
वेदारन्ध्रेन्दु१९४ सङ्ख्या प्रभवति घटिका
शीघ्रकार्ये बुधस्य
द्विस्थाने षोडशा१६।१६ न्ये तिथि१५मनु१४मदना १३
रुद्र११शैले७न्द्रियं ५ खम् ०।
मूलाद् वेदा ४ हर११श्च प्रकटितनियतं
द्वादशे विंशति२०श्च
अष्टाविंशच्२८ चतुस्त्रिंश३४दपि मनु१४पदे
संस्थिताश्चारभेदैः ।।६९।।
अब्ध्याकाशेन्दु१०४सङ्ख्या भवति हि घटिका-
पिण्डमेतद् गुरोश्च
द्विस्थाने दिक१०।१०प्रमाणा नव९वसु८ऋतवः६
षट्६ करे२न्दु१श्च मूलात् ।
वह्निः ३ षड् ६रन्ध्र९रुद्रा११ नरपति१६मुनयः७
सर्वचाराः क्रमेण
शीघ्रे मन्दे च वक्रे ग्रहगणनियमं
सूर्यभेदैश्चरन्ति ।।७०।।
षट्चन्द्राम्भोधि४१६सङ्ख्या भवति हि घटिका
शीघ्रकार्ये भृगोश्च
त्रिस्थाने पञ्चविंशद् २५।२५।२५ द्विगत जिन २४।२४
तथा हस्तनेत्र द्विधा २२।२२ स्यात् ।
दोषा१८ स्तिथ्य१५ष्ट८ मूलात् षड६पि च खगुणं३०
चैकहीनं शतं ९९ च
अन्ते वह्न्यद्रि७३सङ्ख्यं स्थितिभुवन१४पदे
शुक्रचाराः क्रमेण ।।७१।।
सौरेः षड्भूत५६सङ्ख्या प्रभवति घटिका-
पिण्डमेतन् नरेन्द्र
षड्६भूता५ भूत५वेदा४ जलनिधि ४नयनं २
युग्म२शून्यं ० च मूलात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पक्षौ२ वेदा४श्च भता ५ रस६वसु८शिखिनः ३
स्थापनीयाः क्रमेण
एवं चारो ग्रहाणां भवति सुनियतः
कालचक्रे समस्तः ॥७२॥

(यही पुस्तकका ४१-४२ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

सिद्धा या कालचक्रानुसरणगणितात्
सङ्ख्यका सा नवा८ढ्या
शैघ्राणां खण्डकानां भवति युतिमितिः
पञ्चताराग्रहाणाम् ॥८९॥
वेदक्ष्मा१४स्थाननिष्ठा धरणिसुतभवाः
शीघ्रखण्डाः स्मृता ये।
तेषां योगप्रमाणं प्रभवति निगम-
स्कन्दवक्त्रा।ऽश्रयाशाः ३६४।
वेदांऽसा २४ रामपक्षा २३ अथ दहनकरा २३
वह्निनेत्राणि २३ नाकाश् २१
चन्द्रांऽसा २१ अष्टचन्द्रा १८ विषयशशधरा १५
ईश्वराः ११ पावकाश् ३ च ॥९०॥
शैघ्राः खण्डाः क्रमस्था धरणिसुतभवा
वर्धमाना निरुक्ताश
चन्द्रक्ष्मा ११ अष्टरामा ३८ अथ गगनगजा ८०
वह्निबाणा ५३ अमी तु।
शैघ्राः खण्डाः क्रमस्था धरणिसुतभवाः
क्षीयमाणा निरुक्ता
युक्ताः खण्डा द्वयेऽपि द्विभुजगशशिभिस् १८२
तुल्ययोगा भवन्ति ॥९१॥
वेदक्ष्मा१४स्थाननिष्ठाः शशितनयभवाः
शीघ्रखण्डाः स्मृता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेषां योगप्रमाणं श्रुतिविवरकुभिः १९४
संमितत्वं समेति ।
भूपा १६ भूपा १६ इषक्ष्मा १५ जलधिशशधरा १४
रामचन्द्राः १३ कुचन्द्राः ११
शैला ७ बाणाः ५ ख० मक्ता उपचयनभवाः
शीघ्रखण्डा बधस्य ॥९२॥
वेदा ४ ईशाः ११ खदस्रा २० अथ भुजगकरा २८
वेदरामा ३४ अमी तु
क्षीणाः खण्डा, द्वयेऽपि क्षितिधरनवभिस् ९७
तुल्ययोगा भवन्ति ।
वेदक्ष्मा १४ स्थाननिष्ठास् त्रिदशपतिगुरोः
शीघ्रखण्डाः स्मृता ये
तेषा योगप्रमाणं श्रुतिगगनकुभिः १०४
संमितत्वं समेति ॥९३॥
आकाशक्ष्मा १० दिशो १०ङ्का ९ वसव ८ ऋतु ६ मिताः
षट् ६ करौ २ रात्रिनाथः १
शैघ्राः खण्डाः क्रमस्थास् त्रिदशपतिगुरोर्
वर्धमाना निरुक्ताः ।
रामाः ३ स्वादप्रमाणा ६ नव ९ पशुपतयो ११
भूमिपाला १६ महीध्राः ७
शैघ्राः खण्डाः क्रमस्थास् त्रिदशपतिगुरोः
क्षीयमाणा निरुक्ताः ॥९४॥
वृद्धाः क्षीणाश् च खण्डा निजनिजशकलैः
संयुताः स्युर् द्विबाणा ५२
वेदक्ष्मा१४स्थाननिष्ठा दनुजपतिगुरोः
शीघ्रखण्डाः स्मृता ये ।
तेषां योगप्रमाणं रसकुजलधिभिः ४१६
संमितत्वं समेति
बाणांऽसा २५ बाणपक्षा २५ अथ विषयकराः २५
क्षीरनाथेक्षणानि २४ ॥९५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदांऽसा२४ बाहुदस्रा २२ अथ नयनकरा २२
अष्टचन्द्रा१८ दिनानि १५
मातङ्गाः८ शीघ्रखण्डा दनुजपतिगुरोर्
वर्धमाना निरुक्ताः ।
स्वादास् ६ त्रिंशद् ३० नवाऽङ्का ९९ गुणधरणिधराः ७३
खण्डकाः क्षीयमाणा
युक्ताः खण्डा द्वयेऽमी गजगगनभुजैस् २०८
तुल्ययोगा भवन्ति ॥९६॥
वेदक्ष्मा१४स्थाननिष्ठा मिहिरसुतभवाः
शीघ्रखण्डाः स्मृता ये
तेषां योगप्रमाणं भवति रसशरैश् ५६
तुल्यताम् आददानम् ।
स्वादा ६ बाणाः ५ कलम्बाः ५ सलिलपरिवृढा ४
अब्धयो ४ लोचने २ द्वे २
आकाशो ० वर्धमानास् तरणिसुतभवा
दर्शिताः शीघ्रखण्डाः ॥९७॥
पक्षौ २ वेदाः ४ कलम्बा ५ रसपरिमितयः६
कुञ्जरा ८ आश्रयाशाः ३
शैघ्राः खण्डाः क्रमस्थास् तरणिसुतभवाः
क्षीयमाणा निरुक्ताः ।
युक्ताः खण्डा द्वयऽमी निजनिजशकलैर्
अष्टबाहुप्रमाः २८ स्युर्
नाड्याख्याः शीघ्रखण्डा इह परिगणिताः
पञ्चताराग्रहाणाम् ॥९८॥
एतेषां संयुतिः स्याज् जलधिगुणशिवैः ११३४
संमिता, सा समा स्याद्
नन्दाङ्कचैस् तत्त्वरुद्रैः ११२५ श्वसनसमुदितैः
कालचक्रानुसारम् ।
तीक्ष्णांशोर् भूमिपुत्रप्रभृतिदिविषदाम् अन्तरं शीघ्रकेन्द्रं
वैलक्षण्यं च तेषां भवति गतिभवं
शीघ्रकेन्द्रानुसारम् ॥९९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

षट्त्रिंशत्सार्द्ध ३६।३० मासाः खलु वसुदगुणिता
मन्दकार्ये पदानि
नेत्रारन्ध्राक्षि२९२सङ्ख्या भवति च घटिका
मङ्गलादिग्रहाणाम् ।
तत्त्वा२५न्यष्टादशा१८द्रिः७ स्थितिरवनिसुतस्याऽ-
परे पूर्वभागे
दिक्१०शैला७ऽग्नी ३ बुधस्येश ११नव९ शिखि ३ गुरोः
पूर्वभागेऽपरे च ॥७३॥
शुक्रस्येष्व५ब्धि४चन्द्रा १ भवति च शनिनः
साक्षिनेत्रं २२ दिन१५र्तु६र्
(यही पुस्तकका ४४-४५ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

पञ्चानां भूमिपुत्रप्रभृतिदिविषदां मान्दखण्डाः समस्ता
युज्येरंश् चेद् भवेयुर् नयननवभुजैस् २९२
तुल्यताम् आददानाः ।
तत्तुल्याः स्युर् वसुदघ्ना रिपुदहनमिता
अर्धयुक्ताश् ३६।३० च मासा,
एषा सङ्ख्या च सिद्धा भवति नियमिता
कालचक्रानुसारम् ॥१००॥
भूसूनोः पञ्चदस्रा २५ भुजगशशधराः १८
पर्वता ७ मान्दखण्डाश्
चान्द्रेर् मान्दाऽख्यखण्डा गगनशशधरा १०
पर्वता ७ आश्रयाशाः ३ ।
रुद्रा ११ अङ्का ९ हुताशास् ३ त्रिदशपतिगुरोः
खण्डका मान्दसंज्ञा,
वाणा ५ वेदाः ४ शशाङ्को १ दनुजपतिगुरोः
खण्डका मान्दसंज्ञाः ॥१०१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मान्दाः खण्डा द्विपक्षा २२ विषयशशधराः १५
स्कन्दवक्त्राणि ६ सौरेर्
उक्ताः खण्डास् त्रिका ये रस६मितपदगा
द्वित्वमेते प्रयान्ति ।

मूल पाठ

मासे भौमस्य भुक्तिश्च नवति९०घटिकाः
पञ्चलोकेन्दु१३५सङ्ख्याः ।
शुक्रस्यैवं बुधस्याऽपि खरसहुतभुक्३६०-
पिण्डमेकीकृतं स्या-
देवं मासत्रयेणाऽब्ददिनऋणघटी
भुक्तिरेषां त्रयाणाम् ।।७४।।
मासे भुक्तिर्गुरोः स्यात् प्रकटितघटिका
रुद्रसङ्ख्याः सपादा ११।१५-
स्त्रिशत् पाणीपलानि स्फुटयुगघटिका ४।३०
सूर्यपुत्रस्य भुक्तिः।
एकीभूता दिनाख्या त्रिगुणितमपि तत्
सार्द्ध मासः सरात्रो
भर्तुर्भुक्तो दिनानां प्रतिदिवसमृणं
षड्ग्रहाणां च भुक्तिः ।।७५।।

(यही पुस्तकका ४५-४६ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

शून्याऽङ्कैर् ९० दर्श्यमाना धरणिसुतभवा
नाडिका मासभुक्तिर्
नाड्यो बाणाऽश्वयाशक्षितिभि१३५रभिहिता
मासिकी सौम्यभुक्तिः ।।१०२।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मासे शुक्रस्य भुक्तिर् व्रजति च समतां
मासगत्याऽब्जसूनोर्
एतत्त्रय्याः समासो गगनरसगुणैर् ३६०
नाडिकाभिः समानः ।
वर्षस्यैकस्य घस्रा गगनरसगुणैः ३६० संमिताः संभवन्ति,
सा सङ्ख्यैव त्रिखेटचा युतिमितिरुदिता
मासिकीनां गतीनाम् ॥१०३॥
मासत्रय्यास् त्रिखेटचा गतिजयुतिमितिर्
या भवेत् सैव सिध्येद्
वर्षत्रय्या दिनानां युतिजमितिरपि क्षीणसंज्ञां दधत्याः ।
मासस्यैकस्य भुक्तिस् त्रिदशपतिगुरो
रुद्रघटचः सपादा ११।१५
मासस्यैकस्य भुक्तिस् तरणिसुतभवा
वेदघटचो दलाऽढचाः ४।३० ॥१०४॥
एतद्द्वय्याः समासस् त्रि३गुणित उदियात्
सार्धमास४५प्रमाणो
बाणाऽग्नीन्दु१३५प्रमाणा अपि गुणनफले
तत्र नाडचोऽधिकाः स्युः।
बाणाऽग्नीन्दु१३५प्रमाणा दिवसकरभवा
नाडिका मासभुक्तिर्,
हीना तीक्ष्णांशुभुक्त्या वधमितिरुदियात्
सार्धमास४५प्रमाणा ॥१०५॥
एवं षण्णां ग्रहाणां गतिभवगणितात्
व. प.
स्यात् त्रिवर्षी त्रिपक्षी ३।३
सङ्ख्यैषा कालचक्रे भवति नियमिता
देहिनां श्वासमानात् ।

मूल पाठ

मासैकं मन्दकर्मण्यधिकमपि विशोन्नानुभुक्तं ग्रहैर्यत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्या व साद्ध सप्त७।३०प्रकटितघटिका
भुक्तिरत्रैव मासे ।
राहोर्मासस्य भुक्तिः सरविशशिपदं चाऽर्द्ध नाडी०।३०विहीनं
तिस्रो३ऽर्कस्याऽयनाद्ये शशि१मदन१३दिने
पञ्च ५ चन्द्रस्य नाड्यः ।।७६।।
नो भुक्ता याऽर्द्ध नाडी ऋतुदिनसमये
सा कलाहीनचन्द्रा
सा सूर्यस्याऽधिका स्याच् खलु युग४गुणिता
सूर्यमासे दिनं यत् ।

(यही पुस्तकका ४६–४७ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

मान्दानां खण्डकानां युतिजनितमितिः पञ्चताराग्रहाणां
मासैः स्वादाऽश्रयाशैर् भवति दलयुतैस् ३६।३०
तुल्यताम् आददाना ।।१०६।।
एकेना१ढ्या युतिः सा भवति शर५हृता
सार्द्ध सप्त७।३०प्रमाणा
राहोर् मासस्य भुक्तिप्रमितिरपि भवेत्
सार्धसप्त७।३०प्रमाणा ।
घस्रैः पञ्चेन्दु१५तुल्यैर् अयनजदिवसाद्
याम्यसौम्याऽभिधानात्
सम्पद्यन्ते त्रि३तुल्या मृदुफलघटिकाः
पद्मिनीवल्लभस्य ।।१०७।।
पिण्डे रूप१प्रमाणे दहनशशधरैः १३ संमिते वा हिमांशोः
संस्कारो मान्दसंज्ञः समुदयति समः
पञ्चभिर्५ नाडिकाभिः ।
तीक्ष्णांशोर् आद्यनाड्यो रजनिकरभवा-
स्वाद्यनाडीषु युक्ता
हीना भूयोऽर्धनाड्या ०।३० गतिमितिरुदियात्
सैंहिकेयस्य मासे ।।१०८।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नो भुक्ता साऽर्ध०।३०नाडी भवति शशिदिनैः
संगता वेदषड्भिर् ६४
नो भुक्ता साऽर्ध०।३०नाडी भवति खररुचेः
संगता मासमाने ।
सा नाडी नाग८निघ्नी भवति रविगतौ
प्रत्यहं वेद४तुल्या
राहौ चन्द्रे च सूर्ये मृदुफलघटिकास्
ता विभक्ता रवीन्द्वोः ॥१०६॥

मूल पाठ

राहोर्मासस्य भोगान्नयन२विगुणितात्
पक्षभोगेन भक्ता
लब्धाः केतोश्च नाड्यः प्रतिदिनसमये
मासभोगश्च राहोः ॥७७॥
कृत्वा सप्तार्द्धलिप्तां ७।३ खलु गुण३गुणितां
शोधयेत् सूर्यभोगे
केतुः सूर्येण सार्द्धं विचरति पुरतः पृष्ठतः शीघ्रवक्रे ।
चारे सार्द्धां द्विलिप्तां २।३ चरति दिनदिने
सूर्यभोगात् क्रमेण
षड्त्रिंशद्भिः ३६ सुमासैश्चरति सुघटिका
लोक तिथ्या हता४५श्च ॥७८॥
सार्द्धं मासं द्वि२नाडी प्रतिदिनमुदयः शीघ्रवक्रेऽग्रपृष्ठे
सार्द्धं मासं हि यावद् भवति तदुदयो
दृश्यते मर्त्यलोके ।
भूयः श्रीकालचक्रे प्रविशति स यदा वर्षभोगेऽप्यदृश्यो
ज्ञाते तस्योदयांशे तदुदयनमपि
ज्ञायतेऽनन्तकालम् ॥७९॥

(यही पुस्तकका ४७–४८ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राहोर् मासस्य भुक्तिर् नयन२विगुणिता
पक्षभोगेन भक्ता
कार्या, लब्ध्या समाः स्युर् दिवसगतिभवा
नाडिका धूमकेतोः ।
राहोर् मासस्य भुक्तिर् भवति दलयुतैः
सप्तभिस् ७।३० तुल्यमाना
राम३घ्नी दर्शयेत् सा दिवसगतिभवा
धूमकेतोर् विनाडीः ।।११०।।

केतुः सूर्येण साकं विचरति च पुरः पृष्ठतो वा स्वगत्या
शीघ्राऽस्ते केतुभुक्तिर् दिवसकरगतेः
प्रत्यहं भुक्तिभेदः ।
तीक्ष्णांशोर् धूमकेतोर् भवति दलयुते
नाडिके द्वे विपूर्वे २।३
मासैः स्वादाऽऽश्रयाशैर्३६ भवति च विवरं
नाडिकाः पञ्चवेदाः ४५ ।।१११।।

सार्धं मासं हि यावत् प्रतिदिनमुदयो
धूमकेतोर् द्वि२नाडि
भानोः पश्चात् पुरस्ताद् अपि स दिविचरो
दृश्यते मर्त्यलोकात् ।
भुक्तिं शीघ्रां च वक्राम् अपि स दिविचरो
दृश्यमानो दधाति
मर्त्यैर् दृष्टः स खेटो विशति कतिपयैर्
वासरैः कालचक्रम् ।।११२।।

दीर्घे कालेऽप्यतीते न भवति स खगो
दृक्पथे मानवानां,
ज्ञाते तस्योदयांशे तदुदयसमयः
संभवेज् ज्ञायमानः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूल पाठ

वर्षाहं पञ्च५गुण्यं पुनरिषु५निहतं चाऽयनाहःप्रहीणं
रन्ध्रै ९मिश्रं भवन्ति स्वगतिगुणवशाद्
मण्डलानि ग्रहाणाम् ।
भौमे शैलाहिषट्कं ६८७ भवति दिनगणं,
शैलरन्ध्राद्रिनागं ८७९७
सौम्ये, दन्ताग्निवेदं ४३३२ भवति सुरगुरौ,
भार्गवेऽगाजिनाक्षि २२४७ ॥८०॥
षट्षट्शैलाम्बरैकं १०७६६ भवति दिनगणं
मण्डलं सूर्यसूनौ

(यही पुस्तकका ४८-४९ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

वर्षत्रय्या भवेद् या दिवसपरिमितिः क्षीणसंज्ञां दधत्याः
सा गुण्याः पञ्चदस्रै र् २५ अयनजदिवसाः
शोधनीया वधाच् च ॥११३॥
अङ्का ९ योज्या वियोगे नवभुजगजषड्-
लोचना२६८२९न्युद्भवन्ति
सा सङ्ख्या पञ्चखेटया भवति च गणिते
भाजकानां समासः ।
भूसूनोर् भाजकोऽस्ति क्षितिधरभुजग-
स्कन्दवक्त्रैः ६८७ समानः
शैलाङ्कक्ष्माधरेभैः ८७९७ शशितनयभवो
भाजकः साम्यमेति ॥११४॥
दन्तदयब्धि४३३२प्रमाणस् त्रिदशपतिगुरोर्
वर्तते भागहारः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शैलाऽब्धिद्विद्वि२२४७तुल्यो दनुजपतिगुरोर्
वर्तते भागहारः ।
स्वादस्वादाऽद्रिदिग्भिस् १०७६६ तरणिसुतभवो
भाजकः स्यात् समानः
सम्पर्को भाजकानां नवभुजगजषड्-
लोचनैः २६८२९ स्यात् समानः ॥११५॥

मूल पाठ

शलर्त्वेकं १६७ च भौमे खलु भवति धनं,
चन्द्रपुत्रे शत१००घ्नम् ।
हीनं वह्न्यर्कशैलैर् ७१२३, दश१०गुणितदिनं
भार्गवेऽब्ध्यष्ट८४हीनं
शन्याकाशर्तुनेत्रं २६००, खकरफणियुगं ४८२०
सूर्यपुत्रे ऋणं स्यात् ॥८१॥

(यही पुस्तकको ४९ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

शैलर्तुक्ष्मा१६७समानो भवति धनगतः
क्षेपको भूमिसूनोर्,
वह्निद्विक्ष्मामहीध्रैर् ७१२३ भवति परिमितः
क्षेपकश् चन्द्रसूनोः ।
चान्द्रेः सिद्धचै शत१००घ्नो भवति दिनगणः
क्षेपकोऽपि क्षयाऽऽख्यः
खाऽभ्राऽरिद्वि२६००प्रमाणस् त्रिदशपतिगुरोः
क्षेपकोऽस्ति क्षयाऽऽख्यः ॥११६॥
घस्रौघात् खेन्दु१०निघ्नाद् निगमविषधराभ्ं८४
शोधयेत् काव्यसिद्धचै,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शून्यद्व्यष्टाऽब्धि४८२०तुल्यो भवति ऋणगतः
क्षेपकः सूर्यसूनोः ।

मूल पाठ

भौमे सार्द्धा नवा९।३०,ऽर्द्धाधिकनृपति १६।३० बुधे,
सूर्य१२मृक्षं गुरौ स्यात्,

षट् ६ शुक्रे, ऽष्टादशा१८ऽर्कावृणमिति सकलं
शोधयेद् भुक्तिमध्ये ।

पश्चाच्छुद्धिश्च तेषां भवति नरपते जन्मनक्षत्रचारात्

स्वाङ्गे ६ नीचस्य शुद्धिर्भवति गतिवशा-
दुच्चकस्याऽर्क१२मध्ये ।।८२।।

(यही पुस्तकको ४९ पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

जन्मर्क्षं भूमिसूनोर् दलयुतनवभिर् ९।३०
वर्तते भैः समानं

जन्मर्क्षं चन्द्रसूनोः सदलरसकुभिर् १६।३०
वर्तते भैः समानम् ।।११७।।

जन्मर्क्षं बाहुचन्द्रैस् १२ त्रिदशपतिगुरोर्
वर्तते भैः समानं,

जन्मर्क्षं स्कन्दवक्त्रैर् ६ दनुजपतिगुरोर्
वर्तते भैः समानम् ।

जन्मर्क्षं सूर्यसूनोर् भुजगशशधरैर् १८
वर्तते भैः समानं,

मन्दोच्चं खेचराणां जननभमुदितं,
जन्मनक्षत्रचारात् ।।११८।।

मन्दस्पष्टाऽभिधाना धरणिसुतमुखाः खेचराः साधनीया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उच्चाद् नीचं समेषां भवति दिविषदां
राशिषट्काद्न्तरस्थम् ।
मन्दोच्चं शोधनीयं भवति दिविचराद्
मध्यमात्, तद् न शुध्येच्
चेत्, खेटे क्षेपणीया शिखरिभुज२७मितास्
तारकाः कार्यसिद्धचै ॥११६॥

मूल पाठ

षण्६मासैर्मासभुक्तं गुणितमपि भवेत्
कालचक्रार्द्ध मासै-
र्भागे लब्धं त्वृणं स्यादपि रविशशिना
नानुभुक्तार्द्ध नाडी ।
केतोर्भूयोऽधिकं यत् प्रतिदिनसमये
गुण्यमिन्दोर्दिनैश्च
षष्टचा ६० भागेन नाडी प्रतिदिनसमये
शीघ्रवक्रोदये च ॥८३॥

(यही पुस्तकका ४६-५० पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

षड्भिर्६ हन्याद् ग्रहाणां प्रणिगदितफलं
मासिकीनां गतीनां
घातोऽसौ कालचक्रप्रभवदलहृतो
नाडिकाऽऽख्यं फलं स्यात् ।
ता नाड्यो धूमकेतोर् गतिभवघटिकाभागमावेदयन्ति,
तीक्ष्णांशोर् धूमकेतोर् गतिभवविवरं
चन्द्रघस्रै र् निहन्यात् ॥१२०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घातेऽस्मिन् योजनीया रविशशिपदयोः
संयुतिश् चार्धहीना,
संप्राप्तोऽयं समासो गगनरस६०हृतो
नाडिकाऽऽख्यं फलं स्यात् ।
तावन्तं कालमेव प्रतिदिनमुदयो दृश्यते धूमकेतोः,
संचारो धूमकेतोर् भवति नियमितः
कालचक्रप्रणाल्या ॥१२१॥

मूल पाठ

सौम्यो मन्त्री च शीघ्रे प्रभवति बलवान्
भौमकेतू च वक्रे
मन्दः शुक्रश्च मन्दे प्रकृतिगुणवशाच्
शेषचारेऽबलाश्च ।

(यही पुस्तकको ५० पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

सौम्यो मन्त्री च शीघ्राऽभिधगतिसहितौ,
भौमकेतू तु वक्रौ,
मन्दः शुक्रश् च मन्दौ दधति बलमतो
दुर्बला वैपरीत्ये ।

मूल पाठ

शीघ्रे पूर्वामुखाः स्युः पुनरपरमुखा वक्रचारे प्रविष्टा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्दे सव्याननाः स्युः स्वगतिगुणवशाद्
निर्गमे चोत्तराऽस्याः ॥८४॥

(यही पुस्तकको ५० पृ.)

प्रतिसंस्कृत पाठ

पूर्वाऽस्यः शीघ्रभुक्तौ भवति दिविचरो,
वक्रगः पश्चिमाऽस्यो,
याम्याऽस्यो मन्दभुक्तौ भवति दिविचरो,
निर्गमे तूत्तराऽस्यः ॥१२२॥

मूल पाठ

मासे त्रिंशद्३०दिना ये जलनिधि४निहताः
खाक्षिचन्द्रं १२० यन्दिदो
राशीनां द्वादशानां युग४गुणितपदं
चाऽष्टवेदं ४८ रवेश्च ।
तन्मध्ये हानिवृद्धी त्वयनगतिवशादुत्क्रमेण क्रमण
चक्रार्द्धार्द्धे समस्ता वसुयुग४८गणना
वेदितव्या नरेन्द्र ॥८५॥

(यही पुस्तकको ५० पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

मासे त्रिशत् ३०तिथीनां भवति परिमितिः,
सङ्ख्यका सा चतुर्४घ्नी
कार्या, खाऽर्का १२० भवेयुः, शशिफलजयुतिर्
जायते तत्प्रमाणा ।
राशीनाम् अर्क१२तुल्या भवति परिमितिः,
सङ्ख्यका सा चतुर्४घ्नी
कार्या, स्युर् नागवेदा ४८, रविफलजयुतिर्
जायते तत्प्रमाणा ॥१२३॥
मध्यस्थे वृद्धिहानी रविफलजनिते स्तः क्रमेणोत्क्रमेण,
चक्रस्याऽर्धे तदर्धे रविफलजयुतिर् नागवेद४८प्रमाणा ।

मूल पाठ

पर्वच्छेदे च राहोः प्रविशति शशिनो मण्डले मण्डलं च
सर्वग्रासो विशुद्धो भवति शशिवशाद्
मण्डलं षष्टि६0नाड्यः ।
अर्द्धग्रासोऽर्द्धशुद्धे शशिचरणवशाद् नाडिका यावदस्ति
छेदे ग्रासो रवीन्द्वोर्दिननिशि समये
कृष्णशुक्ले च पक्षे ॥८६॥

(यही पुस्तकको ५१ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

जातु ग्रस्तो रजन्यां भवति हिमकरः
शुक्लपक्षाऽवसाने,
जातु ग्रस्तो विवस्वान् अपि भवति दिवा
कृष्णपक्षाऽवसाने ।।१२४।।
नक्षत्राऽध्वं समानं द्विजपतितमसोश्
चेद् भवेत् पूर्णिमायां
सम्पूर्णं चन्द्रबिम्बं पिहितमपि भवेत्
सिंहिकायाः सुतेन ।
नक्षत्रेशाद् विदूरे गगनगुण३०घटीसंमिते वर्तमानः
स्वर्भानुः शीतरश्मेर् भवति तनुदलं
संपिधातुं समर्थः ।।१२५।।
चन्द्रात् षष्ठेर् ६० घटीभ्योऽधिकतरविवरे
वर्तमानस् तु राहुः
स्प्रष्टुं कञ्चिद् हिमांशोर् लघुतममपि नो
वर्ष्मणो भागमीष्टे ।
स्वर्भानोः शीतरश्मेर् विवरपरिमितेः
षष्टितो ६० नाडिकाभ्यो
न्यूनत्वे ग्रासमानं भवति शशितनौ
भेदजात् तारतम्यात् ।।१२६।।

मूल पाठ

मानुष्याणां शता१००ब्दं गुणितमपि भवेद्
वर्षभुक्त्या ग्रहाणां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्विस्थं दिग्१०भागलब्धं भवति च तदृणं

शोधयेद् मूर्द्धिन राशौ ।

विंशत्येकं हि लक्षं षडयुत२१६००००मपि

यद् वर्षसङ्ख्या युगाद्धे

भयो राशिद्वयेन प्रभवति नियतं

वर्षसङ्ख्या चतुर्णाम् ॥८७॥

शून्यं शून्यं खनागाः करमुनिशशिनः १७२८०००

कृद्युगस्य प्रमाणं

त्रेतायां खं खशून्यं रसनवदिनकृद् १२९६०००

वर्षसङ्ख्या प्रसिद्धा ।

शून्यं शून्यं खवेदं रसभुजग८६४०००मिति

द्वापरेऽब्दानि सम्यक्

शून्याकाशं खनेत्रं गुणजलनिधयो ४३२०००

वर्षसङ्ख्या कलौ स्यात् ॥८८॥

एतैर्वर्षैर्युगान्ते ग्रहगणचरणं तिष्ठते राशिशन्ये

अश्विन्याद्यं च भूयः प्रभव इति तथा

चैत्रमासादिकं च ।

वारो योगस्तिथिर्वै करणमपि तथा

चाऽदिकं तत्र काले

देवानां दानवानां क्षितितलनिलये

रौद्रयुद्धो भविष्यत् ॥८९॥

(यही पुस्तकको ५२ पृ.)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिसंस्कृत पाठ

मर्त्यानां या शता१००ब्दचां भवति परिमितिः
कालचक्रप्रणाल्यां
सार्धस्याऽह्नः १½ प्रमाणे भवति परिणता
सैव गत्या ग्रहाणाम् ।
सम्पद्यन्ते च तस्माच् शत१००मितशरदां
कालचक्रोद्भवानां
व्योमव्योमाऽब्धिपक्षा दशशतगुणिता २४००००
वासरा मानवानाम् ॥१२७॥
ते हीनाः स्वैर् दशांशैर् $\frac{१}{१०}$ अयुतविगुणिता
भूपपक्षा २१६०००० भवेयुस्
तेऽपि द्विरघ्ना भवेयुर् दशशतगुणिताः
शून्यनेत्राऽग्निवेदाः ४३२००००।
या सङ्ख्या कालचक्राऽनुसृतगणनया
साम्प्रतं सिद्धिमाप्ता
सत्याऽदीनां चतुर्णां प्रभवति शरदां
सैव सङ्ख्या समासे ॥१२८॥
अष्टाऽक्षिक्ष्माधरक्ष्मा दशशतगुणिता १७२८०००
हायनाः सौरसंज्ञाः
सम्पद्येरन् प्रमाणं कृतयुगजमथो शतुनन्दद्विचन्द्राः ।
त्रेतायाः स्युः प्रमाणं दशशतगुणिता १२९६०००
हायनाः सौरसंज्ञाः
सौराब्दाः खाऽभ्रशून्योदधिरसकरिणो ८६४000
द्वापरस्य प्रमाणम् ॥१२९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सौराब्दा दन्तवेदा दशशतगुणिता ४३२०००
भोगकालः कलेः स्युर्
एतेषां योगमानं रचयति महतो वर्षसङ्ख्यां युगस्य ।
सौराब्दा दन्तवेदा अयुतविनिहता ४३२००००
स्युश् चतुर्णां युगानां
योगाऽब्दास्, ते समस्ताः कलियुगविरतौ
संभविष्यन्ति पूर्णाः ॥१३०॥
अश्विन्यादावजादौ दिवसकरमुखाः
खेचराः सर्व एव
संगंस्यन्ते, तदानीं प्रभवमधुमुखा-
ऽदित्यवाराऽदयश् च ।
देवानां दानवानाम् अपि धरणितले बागदायां नगर्यां
रौद्रं युद्धं तदानीं प्रभवति च पुरा
म्लेच्छविध्वंसकारि ॥१३१॥
तस्मात् कालात् प्रजानाम् अधृतिकरयुगं
नूनमेता विलोपं
सुस्थातारश् च लोका उदयति सुयुगे
सत्यसंज्ञे धरित्र्याम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो पुस्तक तयार पार्दा उपयोग गरिएका पुस्तक र निबन्धहरू

कालिदास– रघुवंश

कृपाशंकर शुक्ल (अनुवादक)– हिन्दू गणित-शास्त्र का इतिहास (भाग १), प्रकाशन ब्यूरो उत्तरप्रदेश सरकार लखनऊ, वि. सं. २०१३

कौटल्य– कौटलीय अर्थशास्त्र

गणेश दैवज्ञ– ग्रहलाघव

गोपालदत्त पाँडे– व्यक्तचंद्रिका, चौथो संस्करण, गोपालदत्त पाँडे काठमाडौँ, वि. सं. १९७१

गोविन्द आप्टे– सर्वपक्षानुकूलं सर्वानन्दकरणम् (स्वकृतव्याख्योदाहरणसमलंकृतं) (आफूले बनाएको व्याख्या उदाहरणसहितको सबै पक्षको अनुकूलको सर्वानन्दकरण), गोविन्द आप्टे उज्जयिनी, वि. सं. १९८८

जगन्नाथ उपाध्याय (सम्पादक)– श्रीमञ्जुश्रीयशोविरचितस्य परमादिबुद्धोद्धृतस्य श्रीलघुकालचक्रतन्त्रराजस्य कल्किना श्रीपुण्डरीकेण विरचिता टीका विमलप्रभा [प्रथमो भागः] [श्रीमञ्जुश्रीयशले बनाएको परम आदिबुद्धले उद्धृत गरेको श्रीलघुकालचक्रतन्त्रराजको कल्की श्रीपुण्डरीकले बनाएको टीका विमलप्रभा (पहिलो भाग)], केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान काशी, वि. सं. २०४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जी. थिबो, सुधाकर द्विवेदी (सम्पादक)– **वराहमिहिरकृता पञ्चसिद्धान्तिका** (वराहमिहिरले बनाएको पञ्च-सिद्धान्तिका), दोस्रो संस्करण, मोती-लाल बनारसीदास लाहोर, वि.सं. १९८७

डिटर शू– **उन्टर्शुकुङ्गेन् जुर् गेशिख्टे डेर् टिवेटिशेन् क्यालेन्डर्–रेक्नुङ्** (भोटे पञ्चाङ्गगणनाको इतिहासको विषयमा परीक्षा), फ्रन्स स्टाइनर फेर्लाग वीस्वादेन, वि. सं. २०३०

दिनेशराज पन्त– **भगवान् बुद्धको समयसम्बन्धी परम्परामा थप कुरा,** श्री ५ को सरकार लुम्बिनी विकास समिति काठमाडौँ, वि. सं. २०३६

नटिकल अल्मनाक युनिट– **द इन्डिअन् इफेम्अर्इस् यान्ड् नटिकल् अल्मनूयाक्** (खगोल र नाविकविषयक भारतीय पञ्चाङ्ग), प्रकाशनविभाग भारत सरकार दिल्ली

नयराज पन्त– **विद्वत्पूजा,** पूर्णिमा २७ अङ्कका १२७–१५३ पृ., संशोधन–मण्डल काठमाडौँ, वि. सं. २०२९

नयराज पन्त, दिनेशराज पन्त– **सुमतितन्त्र तथा कालचक्रको ज्यौतिषभागको साधर्म्य तथा वैधर्म्य,** मर्यादा १३ अङ्कका ६६–८५ पृ., त्रिभुवनविश्वविद्यालय संस्कृतअध्ययनसंस्थान वाल्मीकिविद्यापीठ काठमाडौँ, वि. सं. २०३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नयराज पन्त, दिनेशराज पन्त– कालचक्रअनुसार बुद्धले धर्मप्रचार गर्न थालेको काल, मर्यादा १४ अङ्का ३३–३६ पृ., वि. सं. २०३५

नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्त (सम्पादक)– सुमतितन्त्रम् (प्रथमो भागः) [सुमतितन्त्र (पहिलो भाग)], त्रिभुवनविश्वविद्यालय पाठ्यक्रमविकासकेन्द्र काठमाडौँ, वि. सं. २०३५

नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्त– सुमतितन्त्रको रचनाकाल, पूर्णिमा ३९ अङ्का १३५–१४८ पृ., वि. सं. २०३५

नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्त– सुमतितन्त्रको आधारग्रन्थ, पूर्णिमा ४१ अङ्का १–१९ पृ., वि. सं. २०३५

नयराज पन्त, रामजी तेवारी (सम्पादक)– पाँडेकुलोत्पन्नेन दैवज्ञशिरोमणिना लक्ष्मीपतिशर्मणा विरचितस्य रत्नदीपस्य मूलभागः (पाँडेकुलमा जन्मेका दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति शर्मालि बनाएको रत्नदीपको मूल भाग), संशोधन-मण्डल, वि. सं. २०३५

पतञ्जलि– महाभाष्य

पाणिनि– अष्टाध्यायी

बबुआ मिश्र (सम्पादक)– खण्डखाद्यकं नाम करणम् गणकचक्रचूडामणि-श्रीब्रह्मगुप्ताचार्यकृतम् पण्डितमहादेवात्मज — आमराजशर्म्मकृतया वासनाभाष्यनामिकया टीकया सहितम् । (पण्डित महादेवका छोरा आमराज शर्मालि बनाएको टीकासहितको गणकहरूमा श्रेष्ठ आचार्य श्रीब्रह्मगुप्तले बनाएको खण्डखाद्यकरण), कलकत्ता विश्वविद्यालय कलकत्ता, वि. सं. १९८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भास्कर– लीलावती

भास्कर– सिद्धान्तशिरोमणि

मुरलीधर झा (सम्पादक)– सिद्धान्तशिरोमणेर्ग्रहगणितस्य मध्यमाधिकारान्तः । वासनाभाष्यवासनावार्त्तिकमरीचिभिः सहितः । (वासनाभाष्य, वासनावार्तिक र मरीचि टीकासहितको सिद्धान्तशिरोमणिको ग्रहगणितको मध्यमाधिकारसम्मको भाग), ई. जे. लाजरस एन्ड कम्पनी काशी, वि. सं. १९७४

रघुवीर, लोकेशचन्द्र– कालचक्रतन्त्र यान्ड् अदर् टेक्स्ट्स् (कालचक्रतन्त्र र अरू हस्तलिखित ग्रन्थ), इन्टरनेशनल एकेडेमी अफ इन्डियन कल्चर नयाँ दिल्ली, वि. सं. २०२३

रामजी तेवारी– दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले बनाएको रत्नदीप, पूर्णिमा ११ अङ्कका ४९–६२ पृ., वि. सं. २०२३

रामजी तेवारी– दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले बनाएको रत्नदीप सूर्यचन्द्रस्पष्टीकरणाधिकार (दोस्रो अध्याय), पूर्णिमा ३५ अङ्कका १६९–१७७ पृ., वि.सं. २०३३

रुद्रपत्न शामशास्त्री– वेदाङ्गज्यौतिष एड्इट्एड् विथ् हिज् वोन् इङ्गलिश् ट्रान्स्लेश्अन् यान्ड् स्यान्स्क्रिट् कम्एन्ट्अरि (आफ्नै अङ्ग्रेजी अनुवाद र संस्कृत टीकासहित सम्पादन गरिएको वेदाङ्गज्यौतिष), गभ्अर्न्मेन्ट ब्रान्च प्रेस मैसूर, वि. सं. १९९२

लक्ष्मीचन्द्र जैन (सम्पादक)– महावीराचार्य–विरचित गणितसार–संग्रह, जैन संस्कृति संरक्षक संघ सोलापुर, वि. सं. २०२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकेशचन्द्र– **स्यान्स्क्रट् म्यानुयुस्क्रिप्ट्स् फ्रम् टिबेट्** (भोटवाट ल्याइएका संस्कृतका लेखोट ग्रन्थ), इन्टरनेशनल एकेडेमी अफ इन्डियन कल्चर, वि. सं. २०२८

वामन, जयादित्य– **काशिका**

विश्वनाथ बनर्जी– **श्री कालचक्रतन्त्रराजम् भोटानुवाद-मातृकोपसंस्कृतम्** (भोटे भाषाको अनुवादको पाठसहितको श्रीकालचक्र-तन्त्रराज), एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता, वि. सं. २०४१

वेङ्कटेश केतकर– **ज्योतिर्गणितम्** (ज्योतिर्गणित), दोस्रो संस्करण, दत्तात्रेय केतकर बीजापुर, वि. सं. १९९४

शिवनाथ झारखण्डी (अनुवादक)– **भारतीय ज्योतिष**, प्रकाशन ब्यूरो सूचनाविभाग उत्तरप्रदेश लखनऊ, वि. सं. २०१४

सुधाकर द्विवेदी (सम्पादक)– **श्रीभास्करीयकरणकुतूहलं, श्रीसुधाकरीयवासनाविभूषणसहितम्** (श्रीसुधाकरको वासनाविभूषणसहितको श्रीभास्करको करणकुतूहल), मेडिकल हल प्रेस काशी, वि. सं. १९३८

सुधाकर द्विवेदी (सम्पादक)– **शिष्यधीवृद्धिदः** (शिष्यधीवृद्धिद), काशी, वि. सं. १९४३

सुधाकर द्विवेदी (सम्पादक)– **याजुष–ज्यौतिषं सोमाकरसुधाकरभाष्यसहितम् । आर्च–ज्यौतिषं च सुधाकर-भाष्येण तल्लघुविवरणेन च सहितम्** (सोमाकर र सुधाकरको भाष्यसहितको याजुषज्यौतिष र सुधाकरको भाष्य र मुरलीधर झाको लघुविवरणसहितको आर्चज्यौतिष), मेडिकल हल प्रेस काशी, वि. सं. १९६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुधाकर द्विवेदी– गणित का इतिहास (पहला भाग), प्राभाकरी प्रिण्टिङ्ग वर्क्स काशी, वि. सं. १९६७

सूर्यसिद्धान्त

हीरालाल कापडिया (सम्पादक)– गणिततिलक बाइ श्रीपति विथ् द कम्एन्ट्अरि अफ् सिंहतिलक सूरि (सिंहतिलक सूरिको टीकासहितको श्रीपतिको गणिततिलक), ओरियन्टल इन्स्टिट्युट बरोदा, वि. सं. १९९४

हेमराज शर्मा (सम्पादक)– काश्यपसंहिता । (वृद्धजीवकीयं तन्त्रं वा।)महर्षिणा मारीचकश्यपेनोपदिष्टा । तच्छिष्येण वृद्धजीवकाचार्येण संक्षिप्य विरचिता । तद्वंश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृता (महर्षि मारीच कश्यपले उपदेश दिएको, तिनका चेला वृद्धजीवकाचार्यले संक्षेपमा वनाएको, तिनको वंशका वात्स्यले प्रतिसंस्कृत गरेको काश्यपसंहिता वा वृद्धजीवकीयतन्त्र), बम्बई, वि. सं. १९९५

□

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
ख	१२	°गणितोक	°गणितको
ग	१	महिनासम्म	महीनासम्म
ग	२	यस	यसै
ग	३	घटबढ हुन्छ ।	घटबढ हुन्छ । हिमालमा यस्तो हुन्छ ।
घ	१	पञ्च दशनाडच	पञ्चदश नाडच
ङ	१०	°सत्यंश $३\frac{१}{३}$ गुणै°	°सत्यंशगुणै° $३\frac{१}{३}$
च	१९	कोटिरिनाङ्गुलो	कोटिरिना[१२]ङ्गुलो
च	२०	मूल[१२] मेतत्	मूलमेतत्
च	२४	पलकर्ण भएको	पलकर्ण कर्ण भएको
छ	२	कोटिलेभुजलाई	कोटिले भुजलाई
छ	२७–२८	$\frac{१\times.००३९}{.२५१}$	$\frac{१\times.००३९}{.०२५१}$
ज	२५	पञ्चनाडच:	पञ्च नाडच:
ज	२७	°ञ्ज्ञातिव्येति	°ज्ञतिव्येति
ज	२९	र्दानिर्वा	र्ह्रानिर्वा
ज	२९	इदंमान	इदं मानं
झ	२	वदितव्या	वेदितव्या
ञ	१४	३०० पल	३०० पला
ञ	२३	== ७.०३	= ७.०३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
ढ	१३	३.७५	.३७५
त	२७	स्यात्	स्याच्
त	३०	॥४०॥	॥३४॥
घ	१	खलुः	खलु
ध	११	छ ज छ	छ ज ऋ
भ	२६	प्रस्थ हुनाले	प्रस्थ हुने हुनाले
भ	२७	दिन हुनाले	दिन हुने हुनाले
म	६	॥१८॥	॥८॥
श	२१	अश्विन्या दिनाम	अश्विन्यादि नाम
ह४	२१	परिशद्धस्तदा	परिशुद्धस्तदा
५	२५	मासध्रवके	मासध्रुवके
६	१७	शुद्धमासा त्रिस्या	शुद्धमासास्त्रिस्था
८	२४	पञ्चघटिका	पञ्च घटिका
९	६	पिण्डावयवानां सत्पदं भवति ।	पिण्डावयवानाम् । ऋतुरविणा भागलब्धावशेषाणामिति । सच्चारपिण्डे चतुर्दशभागावशेषं चारपदं यत् तदुपरि सच्चारपदं पिण्डावयवानां सत्पदं भवति ।
११	८	°बृहस्पतिशनिनः	°बृहस्पतिशुक्रशनिनः
१२	१३	तद	तद्
१३	१०	नाडिकाद्या विभक्ता	नाडिकाद्यादि३१७ भक्ता
१३	१८	लब्घो	लब्धो
१४	४	सङ्क्रान्ति°	मेषसङ्क्रान्ति°
१७	१०	दिननिशा°	हिमगिरा°
१७	१७	षड्त्रिशद्भि घटिकाभि°	षड्त्रिशद्भिर्घटिकाभि°

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७	२३	८१३।३०	१३।३०
१८	३	पक्षमेक	पक्षमेकं
१९	१८	°लब्धोर्द्ध्व°	°लब्धोऽर्ध°
२०	१२	°प्यधोर्दध्व°	°प्यधोद्ध्व°
२०	१७	भोगो पराद्ध	भोगोऽपरार्द्ध
२०	१८	चरणभुक्तं	चरणं भुक्तं
२१	४	जना२४द्या:	जिना२४द्या:
२२	७	नृ पंचाऽर्द्धमृक्षं	नृपं चाऽर्द्धमृक्षं
२२	२१	°भोगो°	°भोगे°
२४	१४	खाक्ष्यष्टवेदै	खाक्ष्यष्टवेदैः
२६	११	श्रृङ्गोन्नतिः	शृङ्गोन्नतिः
२६	२३	°र्बुध°	°र्बुध°
३१	४	चतुर्थे	चतुर्थे४
३१	१७	विषुव	विषुवं
३१	१७	वसन्ताद्ध	वसन्तार्द्धं
३१	१८	शरदर्द्ध	शरदर्द्धं
३३	१०	सयेऽयन	सव्येऽयन
३५	२	ऋतवश्चैत्तादय	ऋतवश्चैत्तादयो
३५	१७	उतरकुरुं	उत्तरकुरुं
३७	शीर्षक	ज्यौतिषप्रभा	ज्यौतिषभाग
३९	६	°युतद्वते	°युतद्वये
३९	१२	पञ्चसप्तत्यधिक°	पञ्चसप्तत्यधिक°
४०	३	पक्षे	पक्षं
४०	१०	भृगोंश्चाऽयनं	भृगोश्चाऽयनं
४०	१४	दिनेशार्द्धमपि	दिने चाऽब्दशतमपि
४१	४	°त्विचत्वारिंश°	°त्रिचत्वारिंश°
४१	५	सर्वग्रहाणा	सर्वग्रहाणां
४७	१०	मासभोगाश्च	मासभोगश्च
४७	११	याऽर्द्धनाडी	याऽर्द्धनाडी
४७	१९	शीघ्रचक्रे	शीघ्रवक्रे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४७	२१	५४	४५
४८	७	सार्द्धं	सार्द्धां
४८	१४	प्रत्यह पक्षत्रय	प्रत्यहं पक्षत्रयं
४८	२२	पुण्यं	गुण्यं
४९	१	६८८	६८७
४९	२	भार्गवेऽगाजिनाक्षी	भार्गवेऽगाजिनाक्षि
४९	२४	कालचक्राब्दमासै-	कालचक्रार्द्धमासै-
५०	५-६	°नाडच्ुक्षर्णस्थाने	°नाड्यृक्षर्णस्थाने
५२	१३	रौद्रयुद्धोऽभविष्यत्	रौद्रयुद्धो भविष्यत्
५२	१६	त्रिशद्दिनै°	त्रिंशद्दिनै°
५२	१८	बिंशत्येकं	विंशत्येकं
६३	५	द्वयो°	द्वयो°
६५	१९	°श्वरतिसा	°श्वरति सा
८२	३३	५७३०	५७६०
८८	३	क्षपक	क्षेपक
९६	६	× ६	× ३
९६	१५	१३	६३
९७	२२	अहगणलाई	अहर्गणलाई
१०९	१५	१२८३०	१२८।३०
११३	११	°सङ्क्रान्तित्तिर	°सङ्क्रान्तितिर
११७	३	क्रान्त्यशमा	क्रान्त्यंशमा
११९	१८	यन्मदोच्चं	यन्मन्दोच्चं
१२०	१६	यहाँतिर	यहाँनिर
१२३	१७	७४२५९	१७४२५९
१२३	१७	लकलदि	कलादि
१२३	२३	दिईन्छ	दिइन्छ
१२७	१६	७४२०६	५७४२०६
१२९	२०-२१	$\frac{१२ \times १२ \times ३० \times ६० \text{ क.}}{६० \; ४६५७५ \times ६८७}$	$\frac{१२ \times १२ \times ३० \times ६० \text{ क.}}{६५७४६५७५ \times ६८७}$
१३१	२०	१४,१४ विकला	१४,१४ प्रतिविकला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३१	२०	५,५ विकला	५,५ प्रतिविकला
१३३	११	लब्धि	लब्धि
१३५	१३–१४	$\frac{\text{१}}{\text{७१४ ४}}$	$\frac{\text{१}}{\text{७१४०४}}$
१३८	२१-२२	$\frac{\text{५}\times\text{१२}\times\text{३०}\times\text{१२}}{\text{२९२२०७}\times\text{८७९७}}$	$\frac{\text{५}\times\text{१२}\times\text{३०}\times\text{२०}}{\text{२९२२०७}\times\text{८७९७}}$
१३९	२–३	$\frac{\text{१}}{\text{७१४०५}}$	$\frac{\text{१}}{\text{७१४०४}}$
१४२	२	४ ५	४.५
१६०	१२	२३४ ७९६	२३४०७९६
१६८	९	लब्धि	लब्धि
१६९	पृष्ठको बाह्रौँ पङ्क्ति चारौँ पङ्क्तिमा राखी पढ्ने ।		
१६९	२१	खेषवेदाङ्कसप्ताब्धि-वेदाङ्कोग्निभि	खेषुवेदाङ्कसप्ता-ब्धिवेदाङ्काग्निभि
१७१	११–१२	$\frac{\text{२४४४}\times\text{१२}\times\text{३०}\times\text{१२क.}}{\text{१०७६६}\times\text{१३१४९३१५}}$	$\frac{\text{२४४४}\times\text{१२}\times\text{३०}\times\text{२ क.}}{\text{१०७६६}\times\text{१३१४९३१५}}$
१७१	२१–२२	$\frac{(\text{१})^{\text{भ.}}}{(\text{१०७६६})}\ \frac{(\text{१})^{\text{क.}}}{(\text{८०४४९})}$	$\left(\frac{\text{१}}{\text{१०७६६}}\right)^{\text{भ.}} = \left(\frac{\text{१}}{\text{८०४४९}}\right)^{\text{क.}}$
१७२	२७	सार्द्धेन्दुनवजिनोनाज्	सार्द्धेन्दुनवजिनोनाद्
१७२	२८	षड्ऋत्वगखचन्द्रैः	षड्ृत्वगखचन्द्रैः
१७२	२९	खशराब्धिशून्यवसुभिः	खशराब्धिशून्यवसुभि
१७३	८–९	$\frac{(\text{१})}{(\text{८०४५०})}$	$\left(\frac{\text{१}}{\text{१०७६६}}\right)$
१७३	१२-१३	$\frac{(\text{१})}{(\text{१०७६६})}$	$\left(\frac{\text{१}}{\text{८०४५०}}\right)$
१७४	१५	१३०६४२६४	४३०६४२६४
१७४	२९–३०	+१	−१
१७५	१	$\frac{\text{२३३११५९९४४२४०९११}}{\text{१०९७४३४९४०४००}}$	$\frac{\text{२३३११५९९४४२४०९११}}{\text{१०९७४३४९४०४००}}$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७९	२३	भू	भूः
१	१७	मनं	मूनं
२	२	मर्ध्नि	मूर्ध्नि
२	७	२१३०	१३०
२	१८	३	६
२	२०	त्रिशद्रा ३०	त्रिंशद् २।३०
३	२	षप्टचा	षष्टचा
३	२	समुपगतफल	समुपगतफलं
४	६	नाडीषप्टचा	नाडीषष्टचा
४	१२	प्रदेय	प्रदेयं
४	१६	एको १	एको
४	२०	सर्यभुक्तिर्	सूर्यभुक्तिर्
४	२४	पदाथो	पदार्थों
५	१	शन्ये	शून्ये
५	२३	द्वय	द्वयं
६	१०	तुल्यमं	तुल्यं
६	२१	सलिलपरिवृढा	सलिलपरिवृढाः
६	३०	मत्वृक्षं	मृत्वृक्षं
७	३	°नाऽन्ठाथा	°नाऽन्यथा
७	६	घनमृणं	धनमृणं
७	१८	जन्मभ	जन्मभं
८	२	स्यस्	स्युस्
८	९	स्यर्	स्युर्
८	१६	रामा	रामाः
९	६	हिमांशः	हिमांशुः
१०	४	नाडिकाद्याबि	नाडिकाद्यादि
१०	९	वर्षौयाद्	वर्षौघाद्
१०	१३	नाडिका	नाडिकाः
११	३	समद्राः	समुद्राः
१२	३	४६७	४६०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३	२	विशोघ्यं	विशोध्यं
१३	६	शरगुणशशिरभि	शरगुणशशिभि
१३	१०	पराद्ध	परार्द्धे
१५	५	स्षष्टताम्	स्पष्टताम्
१५	२०	बधः	बुधः
१६	२	°पिण्डमून	°पिण्डमूनं
१६	२	खखरसनयन	खखरसनयनै
१६	२	र्दन्तवन्ह्यब्धि	र्दन्तवह्न्यब्धि
१६	११	ड़ुताशास्	हुताशास्
१६	२०	प्रकटमन १४ पदे	प्रकटमनु १४ पदे
१७	१३	वेदा	वेदाः
१८	२४	वैपरींत्यात्	वैपरीत्यात्
२१	२	श्रृङ्गोन्नतिः	श्रृङ्गोन्नतिः
२१	१२	पृशठश्च	पृष्ठतश्च
२२	१६	सिार्धा वश्वप्रमाणा	सार्धा विश्वप्रमाणा
२२	२७	गमनमपिर	गमनमपि
२३	२२	[illegible]८०	१८०
२४	२५	भूमिखण्ड	भूमिखण्डे
२५	९	वर्तमानेऽत्रे	वर्तमानेऽत्र
२५	१३	स्मर्तण्या	स्मर्तव्या
२६	२	खण्ड	खण्डे
२७	११	कणस्	कर्णस्
३०	१	मरोर्दिक्षु	मेरोर्दिक्ष
३१	१८	स्याद	स्याद्
३२	२	२९	२९०
३२	३	२६	२६०
३२	२४	शन्यत्र्वग्नि	शून्यतर्वग्नि
३४	१	भूमिपुत्र	भूमिपुत्रे
३५	१४	तस्मात्	तस्माद्
३६	१	धन	धनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३६	१३	दिक	दिक्
३७	१	भता	भूता
३७	२०	निरुक्ताश	निरुक्ताश्
३७	२८	स्मृता	स्मृता ये
३८	३	इषक्ष्मा	इषुक्ष्मा
४०	२३	गगमशशधरा	गगनशशधराः
४०	२७	वाणा	बाणा
४६	१६	एकीभता	एकीभूता
५१	१	व	वैं
५१	१	साद्ध सप्त	सार्द्ध सप्त
५५	८	शलर्त्वेकं	शैलर्त्वेकं
५५	१२	शन्याकाशर्तनेत्रं	शून्याकाशर्तुनेत्रं
५५	२४	घस्रौधात्	घस्रौघात्
५८	१७	शक्रश्	शुक्रश्
५६	५	शीघ्रभक्तौ	शीघ्रभुक्तौ
५६	७	मन्दभक्तौ	मन्दभुक्तौ
५६	८	तत्तराऽस्यः	तूत्तराऽस्यः
५६	११	यन्दिदो	यदिन्दो
५६	१२	यग	युग
५६	१४	क्रमण	क्रमेण
६२	५	भयो	भूयो
६२	१५	राशिशन्ये	राशिशून्ये

४० पृष्ठपछि ४१ पृष्ठ हुनुपर्नेमा भूलले ४६ पृष्ठ भएकोले ४६ पृष्ठदेखि ६४ पृष्ठसम्मलाई ४१ पृष्ठदेखि ५६ पृष्ठ गरी पढ्ने ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu